

ETO: 39 + 809.451.1 + 894.511 + 930.85

YU ISSN 0350—2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

49

13 ÉVF.

1981. DECEMBER

4.

HUNG. KÖZL.

13. ÉVF.

4. (49.) SZ.

365—582 L.

NOVI SAD — ÚJVIDÉK

1981.
DECEMBER

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

HUNG. KÖZL.	13. ÉVF.	4.(49.) SZ.	365-682. L.	NOVI SAD-ÚJVIDÉK	1981. DECEMBER
-------------	----------	-------------	-------------	------------------	----------------

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmunkz folyóirata

ИHB. бр. 11.451

Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz a Tartományi Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség támogatásával

Kiadótanács: Štefan Barbarič (Ljubljana), Bori Imre (Újvidék), Bosnyák István (Újvidék), Lazar Čurčić (Újvidék), Mirjana Fulanović-Šošić (Szarajevó), Paszkal Gilevszki (Szkopje), Hornyik Miklós (Újvidék), Božidar Kovaček (Újvidék), Ivan Meden (Zágráb) Szeli István (Újvidék), Ivanka Udovički (Belgrád)

Szerkesztő bizottság: Ágoston Mihály, Bosnyák István (felelős szerkesztő), Gerold László, Hornyik Miklós (főszerkesztő), Mikes Melánia, Papp György (szerkesztő bizottsági titkár), Szeli István

Technikai szerkesztő: Slavko Milentijević

Szerkesztőség: Hungarológiai Közlemények, 21000 Novi Sad — Újvidék, Stevan Musić u. sz. n.

Megjelenik évente négyszer

Készült a szabadkai Birografika nyomdájában

TARTALOM

ÉVFORDULÓ

Mészáros Sándor: A sorsdöntő 1941. év.....	365
--	-----

TANULMÁNYOK

Bori Imre: Két fejezet egy Jókai-tanulmányból.....	377
Bosnyák István: A jugoszláviai elbeszélőirodalmak „borgesi“ vízvázlatzója.....	391
Csáky S. Piroska: Sajtóviszonyok Vajdaságban (1918—1929).....	399
Láncz Irén: Mag jellegű és kontextuális szémák a Krúdy-regényekben.....	411
Matijevis Lajos: A társadalmi ellentétek tükröződése a vajdasági magyar földrajzi neveken.....	425
Mikes Melánia—Junger Ferenc: A munkahelyi nyelvhasználat vizsgálatának néhány elméleti és módszertani kérdése	445
Papp György: Közlési funkciók, jelentéstípusok, verbalizáció.....	461
Penavin Olga: Népi meteorológia és gazdaregulák a jugoszláviai magyar folklórban	477
Thomka Beáta: Stilisztikai-retorikai szerkezetek és műveletek.....	499
Utasi Csaba: Érzelem és értelem Szirmai Károly kritikai munkásságában.....	509

*

Gerold László: Írások évfordulókra (Adalékok Szeli István irodalomszemléletéhez)	521
Pastyik László: Szeli István élete és munkái (bibliográfia).....	529

SZAKDOLGOZATOK

Csipak Angéla: Az „átigazított“ Bánk bán	549
Náray Éva: Gyulai Pál Szigligeti-kritikái.....	567

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Bosnyák István: Az Intézet életéből	577
---	-----

SADRŽAJ

GODIŠNJICA

Mészáros Sándor: Sudbonosna 1941. godina 365

STUDIJE

Bori Imre: Dva poglavlja jedne studije o Jokaiju	377
Bosnyák István: „Borheška“ prekretnica u jugoslovenskoj epici	391
Csáky S. Piroška: Zakonski propisi o štampi u Vojvodini (1918—1929)	399
Láncz Irén: Osnovne i kontekstualne seme u Krudijevim romanima	411
Matijevics Lajos: Odraž društvenih i socijalnih razlika u vojvođanskoj mikrotoponimiji	425
Mikes Melánia—Junger Ferenc: Teorijsko-metodološka pitanja istraživanja upotrebe jezika na radnom mestu	445
Papp György: Komunikativne funkcije, značenjski tipovi, verbalizacija	461
Penavin Olga: Narodne poslovice i rimovane izreke o meteorološkim pojavama za pojedine dane u godini kod Mađara u Jugoslaviji	477
Thomka Beáta: Stilističko-retoričke strukture i operacije	499
Utasi Csaba: Osećanje i razum u kritičkoj delatnosti Karolja Sirmaiija	509

*

Gerold László: Uz obletnice (Prilozi književnim pogledima Ištvana Selija).....	521
Pastyik László: Život i dela Ištvana Selija	529

STRUČNI RADOVI STUDENATA

Csipak Angéla: „Ispravljeni“ tekst Bank bana	549
Náray Éva: Kritike Pala Đulajia o Sigligetijevim komadima	567

IZ ŽIVOTA INSTITUTA

Bosnyák István: Iz života Instituta	577
---	-----

CONTENTS

ANNIVERSARY

Mészáros Sándor: The historical 1941	365
--	-----

STUDIES

Bori Imre: Two chapters of a Jókai study	377
Bosnyák István: The „Borgesist“ turn in the yugoslav epic poetry	391
Csáky S. Piroska: Regulations of law concerning the press in Voivodina (1918—1929)	399
Láncz Irén: Nuclear and contextual semantic features in Krúdy's novels.....	411
Matijevics Lajos: The reflexion of societal and social differences in the micro-toponymy of Voivodina	425
Mikes Melánia—Junger Ferenc: Theoretical and methodological issues of language use investigations at work place	445
Papp György: Communicative functions, semantic types, verbalisation.....	461
Penavin Olga: Popular verses and rhymed proverbs about meteorological phenomena by Hungarians in Yugoslavia	477
Thomka Beáta: Stylistic-rhetorical structures and operations.....	499
Utasi Csaba: Sentiment and reason in the critiques of Károly Szirmai.....	509

*

Gerold László: On the occasion of anniversaries (Contributions to István Szeli's literary views)	521
Pastyik László: The life and work of István Szeli	529

THE PAPERS OF STUDENTS

Csipak Angéla: The corrected text of Bánk bán	549
Náray Éva: Pál Gyulai's critics of Szigligeti's popular places	567

WORK IN THE INSTITUTE

Bosnyák István: Work in the Institute	577
---	-----

INHALT

JAHRESTAG

Mészáros Sándor: Das entscheidende Jahr 1941	365
--	-----

STUDIEN

Bori Imre: Zwei Kapitel aus einer Jókai-Studie	377
Bosnyák István: Der „Borgesische“ Scheideweg der jugoslawischen Erzählungs- literaturen	391
Csáky S. Piroska: Pressebeziehungen In Woiwodina (1918—1929).....	399
Láncz Irén: Kern- und Kontextsemen in Krúdy-Romanen	411
Matijevics Lajos: Das Widerspiegeln der gesellschaftlichen Gegensätze in den ungarischen geographischen Namen von Woiwodina	425
Mikes Melánia—Junger Ferenc: Einige theoretische und methodologische Fragen in den Sprachgebrauchuntersuchungen am Arbeitsplatz	445
Papp György: Kommunikationsfunktionen, Bedeutungstypen, Verbalisation.....	461
Penavin Olga: Volksmeteorologie und praktische Anweisungen in der ungarischen Folklore Jugoslawiens	477
Thomka Beáta: Stylistische und rethorische Strukturen und Verfahren.....	499
Utasi Csaba: Gefühl und Vernunft in Szirmai's kritischen Tätigkeit.....	509

*

Gerold László: Zum Jahrestag (Beiträge zu Literaturanschaungen von István Széli)	521
Pastyik László: Das Leben und Werk von István Széli (Bibliographie).....	529

FACHARBEITEN

Csipak Angéla: Der „korrigierte“ Text des „Bánk bán“	549
Náray Éva: Pál Gyulais Kritiken über Szigigeti	567

AUS DEM LEBEN DES INSTITUTS

Bosnyák István: Aus dem Leben des Instituts	577
---	-----

ÉVFORDULÓ

A SORSDÖNTŐ 1941. ÉV

Mészáros Sándor

VAJDASÁGI TÖRTÉNETI INTÉZET, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10

Jugoszlávia Kommunista Pártja az áprilisi összeomlás napjaiban az egyetlen országos jellegű társadalmi erő volt, amely a további harc távlatait és jellegét egyaránt megszabta. A JKP Központi Bizottságának Politikai Bizottsága 1941. április 10-én — azon a napon, amikor kikiáltották az ún. Független Horvát Államot — Zágrábban ülést tartott, s a mozgósított kommunisták elsődleges feladatait — a pártegység megőrzése mellett — abban jelölte meg, hogy kerüljék el a hadifogságot, fegyvereiket pedig rejtsek el. Az öt nappal később kibocsátott kiáltvány az ún. Független Horvát Állam quisling jellegét hangoztatta, s azt is, hogy a hódítók elleni harcban a kommunisták és a munkásosztály az élvonalban lesznek, s ebben a küzdelemben kitartanak egészen a „teljes győzelemig“. A JKP Központi Bizottsága a hamarosan meginduló harc társadalmi-politikai értelmét is körvonalazta a kiáltványban: ebben a harcban „új világ születik“, melynek alapja „Jugoszlávia népeinek igazi függetlensége és testvéri közössége lesz“.

Jugoszlávia Kommunista Pártja az ország megszállása és feldarabolása után is teljes mértékben megőrizte szervezeti egységét, és továbbra is az egyedüli szervezett országos erőt képviselte, s ez a korábbi évek eszmei-politikai és szervező munkájának s a párttagság forradalmi és antifasiszta szellemben való nevelésének eredménye volt. A Központi Bizottság Josip Brozzal az élen a már említett áprilisi ülésén megalakította a katonai bizottságot. A hamarosan meginduló harc általános politikai platformja abból indult ki, hogy a megszállók és a hazai támogatóik elleni küzdelem nemcsak a kommunisták, hanem minden igaz hazafi ügye; ennek érdekében olyan általános politikai szervezetet kell létrehozni, amely lehetőséget nyújt minden antifasiszta és harcba kész erő tömörítésére. A vezetőség ezért tanácskozásokat kezdeményezett a volt polgári pártok egyes vezetőivel és csoportosulásaival, de ezek a kísérletek nem sok eredménnyel jártak. A polgári osztály képviselőinek jó része a nyugati orientáció híveként azt vallotta, hogy a fegyveres harc ideje még nem érkezett el, egyelőre passzív, várakozó álláspontra kell helyezkedni. Soraikban számos híve volt annak a meggyőződésnek is, hogy a kis népek sorsa a szembenálló nagyhatalmak hadszínterein dől el, tehát főleg a korai véráldozat. Ennek a megnyilvánulása volt például Vlatko Mačeknak, a Horvát Parasztpárt vezetőjének felhívása a horvát néphez, hogy legyen lojális az új usztasa hatalomhoz.

Ezzel egyidejűleg a polgári osztály egy része kezdettől fogva a megszállók érdekeit igyekezett szolgálni. Csak Szlovéniában jártak eredménnyel a polgári pártok képviselőivel folytatott tárgyalások: április 27-én Szlovéniában létrejött az Antiimperialista Front, amelynek politikai programját a megszállók elleni harc képezte. Későbbi nevén ebbe a Felszabadító Front elnevezésű politikai csoportosulásba a Szlovén Kommunista Párton kívül a keresztényszocialisták, a volt Sokol szervezet demokratikus része és más kisebb politikai csoportosulások is tömörültek.

A JKP szervezeti egységét a harcra való felkészülés időszakában, s bizonyos mértékben később is csak a macedóniai tartományi pártvezetőségben kialakult álláspont veszélyeztette, amely jórészt a tartományi pártvezetőség akkori titkárának személyéhez kötődött: ő nem ismerte el a bolgár bevonulás megszálló jellegét, s a macedóniai pártszervezetet, a JKP Központi Bizottságának tudta és beleegyezése nélkül a Bolgár (kommunista) Munkáspárthoz csatolta. Ez a párt abban az időben nem támogatta a megszállók elleni harcot, sőt elrendelte, hogy a macedóniai szervezetek adják át a hatóságoknak a még rejtegetett fegyvereket. A macedóniai szervezeti nehézségeket azonban a JKP Központi Bizottságának erőfeszítései révén hamarosan sikerült leküzdeni.

Rendkívül bonyolult társadalmi-politikai és gazdasági helyzet alakult ki a három megszállási övezetre osztott Vajdaságban is. Formailag egyik térségnek sem volt megszállási státusa: Bácskát és Baranyát 1941 végén Horthy-Magyarországhoz csatolták, Szerémség az ún. Független Horvát Állam szerves része lett, Bánát pedig formailag a megszállt Szerbiához tartozott, ahol a közigazgatásban a régi Jugoszlávia folytonosságát és törvényhozását próbálták alkalmazni. Itt a tényleges uralom a német népcsoport kezében volt. A többnemzetiségű Vajdaságban a társadalmi-politikai helyzetet tovább bonyolította, hogy a németység nagy többsége elfogadta és támogatta az új rendszert. Egy ideig a magyarság egy részének is voltak illúziói a megszálló hatalommal kapcsolatban; ennek okai jórészt a régi jugoszláv rendszer elnyomó politikájában gyökereztek. A szerb polgári osztály jó része, amely egyébként ugyancsak nyugati tájékozódású volt, és nem támogatta a megszálló hatalmat, megrettent a bevonuláskor elkövetett kegyetlenkedésektől, s várakozó álláspontra helyezkedett.

Így Vajdaságban sem volt lehetséges össznépi felkelést szorgalmazó politikai platformot létrehozni a volt polgári pártok képviselőivel.

A Vajdasági Tartományi Pártbizottság szervezeti egysége, szervezeti felépítésének szilárdsága ezekben a nehéz napokban is teljes mértékben kifejezésre jutott. A szervezeti felépítés jugoszláv irányultsága, s az, hogy a Tartományi Pártbizottság a JKP szerves részét képezi, sohasem vált kérdésessé, legfeljebb egyedi véleményekként jutottak kifejezésre olyan elképzelések, főleg a Központi Bizottsággal való laza kapcsolatok időszakában, hogy a bácskai illegális pártszervezetet esetleg a Kommunisták Magyarországi Pártjához, vagy pedig a legálisan tevékenykedő Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz kellene csatolni.

A JKP Központi Bizottságának 1941. május elsejei kiáltványában megfogalmazódott a felhívás, hogy „még eltökéltebb és még jobban szervezett

harcot kell folytatni a megszállók és szolgáik, a nemzeti gyűlölködés szítása ellen, Jugoszlávia népeinek és a Balkán népeinek barátságáért“.

Május elsején a JKP vezetőinek aktívája Zágrábban tanácskozást tartott, amelyen Macedónia kivételével valamennyi nemzeti és tartományi pártvezetőség képviselői részt vettek. Tito elvtárs olvasott fel beszámolót. Ezt a tanácskozást a harcra való felkészülés jegyében tartották meg, s egyben behatóan elemezték az elmúlt időszak eseményeit és a királyi Jugoszlávia kapitulációja után bekövetkezett helyzetet. A vajdaságiak közül a tanácskozáson Žarko Zrenjanin-Uča, a Tartományi Pártbizottság politikai titkára vett részt. Vajdaság kommunistáinak feladatait a résztvevők a következőkben jelölték meg:

„A vajdasági kommunistákra az a nagy feladat vár, hogy útját állják a nemzeti gyűlölet szításának, s megértessék Vajdaság népeivel, hogy a megszállók zsarnokok, minden nemzetiségnek ellenségei. A vajdasági kommunistákra az a nagy feladat hárul, hogy az összes nemzetiséget igyekezzenek tömöríteni a háború és a megszállás okozta károk felszámolásában, igyekezzenek megteremteni Vajdaság népeinek testvériségét, hogy vállalva harcoljanak az imperialista zsarnokok és megszállók ellen, a testvéri egyetértésért és egyenjogúságért, valamint a nemzeti kérdésnek a nép önrendelkezése útján való tényleges megoldásáért.“

Vajdaságban a háború előestéjén hat körzeti bizottság, egész sor járási, valamint néhány városi és helyi pártbizottság működött. Az 1940 szeptember első felében Sremska Kamenica közelében megtartott VI. tartományi pártértekezlet dokumentumai szerint Vajdaságban akkor 650 párttag volt, ezeknek 30%-a volt magyar nemzetiségű. Az 1941-es áprilisi napokban és a későbbi évek során is viszonylag kevés magyar nemzetiségű párttag lett hűtlen a mozgalomhoz, jóllehet számukra a forradalmi munkásmozgalom mellett való további kiállás a „nemzeti felszabadulás“-t valló némely környezetben legkevésbé sem volt könnyű.

Visszatérve a zágrábi tanácskozásra, ahol a vajdasági kommunistákat képviselte, Žarko Zrenjanin Žarko Turinski Petrovgrad (Nagybecskerek) melletti szőlejében megbeszélést tartott a Tartományi Pártbizottság politikai bizottságának tagjaival: Svetozar Markovićtyal, Szervó Mihállyal és Ivan Vioglavinnal. A tanácskozás résztvevői megfogalmazták a vajdasági kommunistáknak a fegyveres ellenállással és a harcra való felkészüléssel kapcsolatos feladatait, és kidolgozták a feladatok végrehajtásának tervét. A Tartományi Katonai Bizottság vezetőjévé Radivoj Ćirpanovot, a Tartományi Pártbizottság titkársági tagját nevezték ki. A Tartományi Katonai Bizottságnak katonai bizottságokat kellett alakítania a körzeti, a járási és a helyi pártbizottságok keretében. Fegyvert és hadfelszerelést kellett gyűjtenie, harci és diverzáncsoportokat kellett alakítania, elsősegély-tanfolyamokat kellett szerveznie a nők részére stb.

A Tartományi Katonai Bizottság tétovázás nélkül nyomban hozzáfogott e feladatok megoldásához. A kommunisták Vajdaság egész területén a meglévő párt- és ifjúkommunista szervezetek megszilárdításán és tömegesítésén munkálkodtak. Ennek az előkészítő munkának az eredménye abban is megmutat-

Ezzel egyidejűleg a polgári osztály egy része kezdettől fogva a megszállók érdekeit igyekezett szolgálni. Csak Szlovéniában jártak eredménnyel a polgári pártok képviselőivel folytatott tárgyalások: április 27-én Szlovéniában létrejött az Antiimperialista Front, amelynek politikai programját a megszállók elleni harc képezte. Későbbi nevén ebbe a Felszabadító Front elnevezésű politikai csoportosulásba a Szlovén Kommunista Párton kívül a keresztényszocialisták, a volt Sokol szervezet demokratikus része és más kisebb politikai csoportosulások is tömörültek.

A JKP szervezeti egységét a harcra való felkészülés időszakában, s bizonyos mértékben később is csak a macedóniai tartományi pártvezetőségben kialakult álláspont veszelte, amely jórészt a tartományi pártvezetőség akkori titkárnak személyéhez kötődött: ő nem ismerte el a bolgár bevonulás megszálló jellegét, s a macedóniai pártszervezetet, a JKP Központi Bizottságának tudta és beleegyezése nélkül a Bolgár (kommunista) Munkáspárthoz csatolta. Ez a párt abban az időben nem támogatta a megszállók elleni harcot, sőt elrendelte, hogy a macedóniai szervezetek adják át a hatóságoknak a még rejtgetett fegyvereket. A macedóniai szervezeti nehézségeket azonban a JKP Központi Bizottságának erőfeszítései révén hamarosan sikerült leküzdeni.

Rendkívül bonyolult társadalmi-politikai és gazdasági helyzet alakult ki a három megszállási övezetre osztott Vajdaságban is. Formailag egyik térségnek sem volt megszállási státusa: Bácskát és Baranyát 1941 végén Horthy-Magyarországhoz csatolták, Szerémség az ún. Független Horvát Állam szerves része lett, Bánát pedig formailag a megszállt Szerbiához tartozott, ahol a közigazgatásban a régi Jugoszlávia folytonosságát és törvényhozását próbálták alkalmazni. Itt a tényleges uralom a német népcsoport kezében volt. A többnemzetiségű Vajdaságban a társadalmi-politikai helyzetet tovább bonyolította, hogy a németység nagy többsége elfogadta és támogatta az új rendszert. Egy ideig a magyarság egy részének is voltak illúziói a megszálló hatalommal kapcsolatban; ennek okai jórészt a régi jugoszláv rendszer elnyomó politikájában gyökereztek. A szerb polgári osztály jó része, amely egyébként ugyancsak nyugati tájékozódású volt, és nem támogatta a megszálló hatalmat, megrettent a bevonuláskor elkövetett kegyetlenkedésektől, s várakozó álláspontra helyezkedett.

Így Vajdaságban sem volt lehetséges össznépi felkelést szorgalmazó politikai platformot létrehozni a volt polgári pártok képviselőivel.

A Vajdasági Tartományi Pártbizottság szervezeteinek egysége, szervezeti felépítésének szilárdsága ezekben a nehéz napokban is teljes mértékben kifejezésre jutott. A szervezeti felépítés jugoszláv irányultsága, s az, hogy a Tartományi Pártbizottság a JKP szerves részét képezi, sohasem vált kérdésessé, legfeljebb egyedi véleményekként jutottak kifejezésre olyan elképzelések, főleg a Központi Bizottsággal való laza kapcsolatok időszakában, hogy a bácskai illegális pártszervezetet esetleg a Kommunisták Magyarországi Pártjához, vagy pedig a legálisan tevékenykedő Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz kellene csatolni.

A JKP Központi Bizottságának 1941. május elsejci kiáltványában megfogalmazódott a felhívás, hogy „még eltökéltebb és még jobban szervezett

harcot kell folytatni a megszállók és szolgálók, a nemzeti gyűlölködés szítása ellen, Jugoszlávia népeinek és a Balkán népeinek barátságáért“.

Május elsején a JKP vezetőinek aktívája Zágrábban tanácskozást tartott, amelyen Macedónia kivételével valamennyi nemzeti és tartományi pártvezetőség képviselői részt vettek. Tito elvtárs olvasott fel beszámolót. Ezt a tanácskozást a harcra való felkészülés jegyében tartották meg, s egyben behatóan elemezték az elmúlt időszak eseményeit és a királyi Jugoszlávia kapitulációja után bekövetkezett helyzetet. A vajdaságiak közül a tanácskozáson Žarko Zrenjanin-Uča, a Tartományi Pártbizottság politikai titkára vett részt. Vajdaság kommunistáinak feladatait a résztvevők a következőkben jelölték meg:

„A vajdasági kommunistákra az a nagy feladat vár, hogy útját állják a nemzeti gyűlölet szításának, s megértessék Vajdaság népeivel, hogy a megszállók zsarnokok, minden nemzetiségnek ellenségei. A vajdasági kommunistákra az a nagy feladat hárul, hogy az összes nemzetiséget igyekezzenek tömöríteni a háború és a megszállás okozta károk felszámolásában, igyekezzenek megteremteni Vajdaság népeinek testvériségét, hogy vállalva harcoljanak az imperialista zsarnokok és megszállók ellen, a testvéri egyetértésért és egyenjogúságért, valamint a nemzeti kérdésnek a nép önrendelkezése útján való tényleges megoldásáért.“

Vajdaságban a háború előestéjén hat körzeti bizottság, egész sor járási, valamint néhány városi és helyi pártbizottság működött. Az 1940 szeptember első felében Sremska Kamenica közelében megtartott VI. tartományi pártértekezlet dokumentumai szerint Vajdaságban akkor 650 párttag volt, ezeknek 30%-a volt magyar nemzetiségű. Az 1941-es áprilisi napokban és a későbbi évek során is viszonylag kevés magyar nemzetiségű párttag lett hűtlen a mozgalomhoz, jóllehet számukra a forradalmi munkásmozgalom mellett való további kiállás a „nemzeti felszabadulás“-t valló némely környezetben legkevésbé sem volt könnyű.

Visszatérve a zágrábi tanácskozásról, ahol a vajdasági kommunistákat képviselte, Žarko Zrenjanin Žarko Turinski Petrovgrad (Nagybecskerek) melletti szőlejében megbeszélést tartott a Tartományi Pártbizottság politikai bizottságának tagjaival: Svetozar Markovićtyal, Szervó Mihállyal és Ivan Vioglavinnal. A tanácskozás résztvevői megfogalmazták a vajdasági kommunistáknak a fegyveres ellenállással és a harcra való felkészüléssel kapcsolatos feladatait, és kidolgozták a feladatok végrehajtásának tervét. A Tartományi Katonai Bizottság vezetőjévé Radivoj Ćirpanovot, a Tartományi Pártbizottság titkársági tagját nevezték ki. A Tartományi Katonai Bizottságnak katonai bizottságokat kellett alakítania a körzeti, a járási és a helyi pártbizottságok keretében. Fegyvert és hadifelszerelést kellett gyűjtenie, harci és diverzáns-csoportokat kellett alakítania, elsősegély-tanfolyamokat kellett szerveznie a nők részére stb.

A Tartományi Katonai Bizottság tétovázás nélkül nyomban hozzáfogott a feladatok megoldásához. A kommunisták Vajdaság egész területén a meglévő párt- és ifjúkommunista szervezetek megszilárdításán és tömegesítésén munkálkodtak. Ennek az előkészítő munkának az eredménye abban is megmutat-

kozott, hogy a párttagok száma 1940 őszétől, vagyis a VI. tartományi pártértekezlet megtartásától 1941 nyaráig megkétszereződött: elérte az 1200-at, az ifjúkommunisták száma pedig 1300-ra növekedett. Ez a forradalmi élcsapat már képes volt tömöríteni és harcba vinni a tömegeket. A Párt és az ifjúkommunista szervezetek eszmei befolyásának eredményeként Vajdaságban már 1941 júniusában a nevelő- és az olvasócsoportok az antifasiszták ezreit tömörítették soraikba, s még ennél is nagyobb volt a szimpatizánsok száma. Hasonlóan eredményes szervező és előkészítő munkát fejtettek ki azokban a magyarlakta városokban és falvakban is, ahol már a háború előtt erős forradalmi munkásmozgalom létezett. Voltak ugyan olyan egyének is, akik az új helyzetben elbizonytalanodtak, s elszakadtak a mozgalomtól, helyettük azonban újak jelentkeztek, akik készek voltak harcba indulni.

A Tartományi Pártbizottság 1941 júniusában kiáltvánnyal fordult Vajdaság népeihez. Ezt a dokumentumot szerbhorvát, magyar és német nyelven sokszorosították. Arra szólította fel Vajdaság népeit, hogy közös erővel küzdjenek a felszabadulásukért és egyenjogúságukért.

A Pártbizottság felhívása így fejeződött be:

„Vajdasági munkások és munkásnők!

Jugoszlávia népcinck további sorsa elsősorban az ország munkásosztályának egységétől függ, Vajdaság népeinek sorsa tehát a ti egységeken múlik. Szilárdítsátok meg ezt az egységet az összes kizsákmányoló elleni közös harcban, attól függetlenül, hogy milyen nemzetiségűek vagytok! Küzdjétek a sovinizmus, a más nemzetekkel szembeni gyűlölködés ellen, tépjétek ki ezt a mérgező fullánkot, amelyet a kapitalisták alattomosan a néptömegekbe döftek. Teremtsetek meg népeitek egyetértését, hogy egységes egésként vezethessétek őket a megszállók és a hazai cinyomók elleni harcban. Teremtsetek meg ily módon a proletár internacionalizmust, Vajdaság boldogabb jövőjének fontos feltételét. A Jugoszláv Kommunista Párt vezetésével és a Szovjetunióra támaszkodva Vajdaság népei csak ily módon, együttesen dönthetik el, hogy akarnak-e és mely más nemzetekkel együtt akarnak testvéri közösségben élni.“

A Tartományi Pártbizottság Katonai Bizottsága június 19-i ülésén konkrét tervet dolgozott ki a petrovgradi, kikindai és pancsovai katonai raktárak elleni támadásra, hogy fegyverhez jusson.

Ebben az időben és később is a fegyveres erőknél, a tizes létszámú harci alakulatoknak és diverzáncsoportoknak a megszervezésében főleg Leninnek *A forradalmi hadsereg osztagainak feladata* című cikke szolgált útmutatóul; ezt sokszorosították és szétosztották, illetve eljuttatták a kerületi bizottságokhoz, s ezek révén a többi szervezethez is.

A Szovjetunió elleni német támadás napján, június 22-én a JKP Központi Bizottsága felhívta Jugoszlávia minden népét, elsősorban pedig a munkásosztályt, hogy sürgősen készüljön fel az „utolsó és döntő“ ütközetre. A következő napon a Vajdasági Tartományi Pártbizottság Žarko Turinski Petrovgrad melletti szőleijében értekezletet tartott, amelyen Žarko Zrenjanin beszámolt a JKP KB üléséről. A résztvevők elhatározták, hogy a népfelkelés előkészületeit a legrövidebb időn belül be kell fejezni. A harci alakulatok

szervezési formáját úgy képzelték el, hogy a katonai tizedekből politikai tizedeket és osztagokat alakítanak. Döntés született arról is, hogy mindazoknak a párttagoknak és ifjúkommunistáknak, akik a hatóságok szemében gyanúsak voltak, a harci egységek kötelékébe kell lépniük, vagy pedig azonnal illegálisba kell vonulniuk.

Žarko Zrenjanin még ezt megelőzően, június közepén Mitrovicán ismertette a JKP szerémségi területi bizottsága előtt a JKP KB májusi tanácskozásának és a Vajdasági Tartományi Pártbizottságnak a határozatait. Az összejövetel résztvevői elhatározták, hogy a pártvezetőség minden erőfeszítést megtesz a bebörtönzött elvtársak kiszabadításáért, és hogy Žarko Zrenjanin, a JKP Központi Bizottságával való megállapodás után a foglyokat értesíti majd a végleges határozatról.

A JKP Központi Bizottságának június 22-ei felhívását a vajdasági ifjúkommunisták egy része úgy értelmezte, hogy azonnal harcba kell szállni és diverzáns akciókat kell indítani. 1941. június 25-én tíz ifjúkommunista, két JKISz-tag és három párttag — köztük voltak a Fogarasi testvérek: György és Árpád, továbbá Fazekas János — végrehajtották az első diverzáns akciót; megrongálták Petrovgrádnál a Bega vasúti hidját, s ennek következtében leállt a forgalom. Ez az akció egész Vajdaságban nagy visszhangot váltott ki.

Július elején a Tartományi Pártbizottság határozata alapján a korábbi katonai bizottság helyett megalakult a vajdasági partizánalakulatok parancsnoksága. A parancsnokság tagja volt: Danilo Grujić parancsnok, Svetozar Marković politikai biztos és Žarko Turinski parancsnok-helyettes.

Július 4-én Tito elvtárs összehívta a JKP Központi Bizottsága politikai bizottságának kibővített ülését, amelyet Vladislav Ribnikarnak, a *Politika* című napilap igazgatójának belgrádi villájában tartottak meg. Úgy döntöttek, hogy a szabotázs- és diverzánsakciókról át kell térni az általános népfelkelésre, és hogy a partizánháború lesz az alapvető harcmodor. A július 4-ei határozatok alapján Tito elvtárs újabb kiáltványt intézett az ország népeihez és kommunistáihoz.

A szerbiai népfelkelés 1941. július 7-én kezdődött. A rákövetkező időszakban Szerbia területén már 23 partizánosztog fejtett ki harci tevékenységet: a harcosok száma elérte a húszezret. Nyugat-Szerbiában nagy, kb. egymillió lakost számláló felszabadított terület létesült. Tito szeptember 16-án elhagyta Belgrádot, és 18-án megérkezett a felszabadított területre. Ebben az időszakban voltak a fasiszta tengelyhatalmak katonai erejük teljében: Európa nagy részét megszállás alatt tartották. Az „új európai rend“-ben azonban 1941. szeptember 22-e és november 29-e között Nyugat-Szerbiában létrejött az azóta már legendássá vált Užicei Köztársaság. Ebben az időszakban az ország más vidékein is javában lángolt a harc.

Vajdaságban a szerbiai népfelkelés ötödik napján, vagyis 1941. július 12-én szólaltak meg a fegyverek. Ezen a napon a dél-bánáti osztag öttagú csoportja szabotázsakciót hajtott végre a vladimirovac-alibunari vasútvonalon, és megütközött egy csendőr- és rendőrosztaggal. Ezekben a napokban Bánátban 12 tizes létszámú partizánalakulat fejtett ki harci tevékenységet. Július végén ezek 5 partizánosztagba tömörültek: a petrovgradiba, a dragutinovaciba, a karadordevo-aleksandrovaciba, a stajicevoiba és a dél-bánátiba. Ezenkívül

négy külön partizáncsoport is tevékenykedett. Mindezek az 1941. év folyamán több mint háromszáz harcost számláltak, s mintegy száz kisebb-nagyobb fegyveres akciót, valamint huszonnyolc szabotázs- és diverzánsakciót hajtottak végre: vasútvonalakat rongáltak meg, kidöntöttek több mint kétszáz távvezeték-oszlopot, leromboltak több hidat, felgyújtottak 70 hold búzát és 300 vagon kendert. Ugyanebben az időben Bácskában az újvidéki és a sajkasi partizánosztag tevékenykedett, s több diverzáns csoport Óbecse, Zombor és Szabadka környékén. Mindezek az 1941. év végéig több mint ötven fegyveres szabotázs- és diverzánsakciót hajtottak végre, tizenegy alkalommal pedig tűzharcot folytattak a megszállókkal és a hazaárulókkal.

Hasonló volt a helyzet Szerémségben is. Itt augusztus 22-én hajtották végre a legjelentősebb vállalkozást: sikeresen megszervezték 32 politikai fogoly kiszabadítását a mitrovicai fegyházból. Az eredményes vállalkozás sorsdöntően befolyásolta Szerémségben a népfelszabadító mozgalom további kibontakozását, s jelentősége folytán túllépte a tartomány határait. Hamarosan Szerémségben is megalakult két partizánosztag, a Fruška Gora-i és a Duna menti, amelyek több mint hetven harcost számláltak.

1941. július 30-án a Jugoszláv Ifjúkommunisták Szövetségének Tartományi Bizottsága felhívást intézett Vajdaság valamennyi nemzetének fiataljaihoz, hogy lépjenek „a proletár internacionalizmus zászlaja alá, s hogy tekintet nélkül nemzetiségi hovatartozásukra, vallásukra, politikai és ideológiai világnézetükre, különböző szervezetekhez való tartozásukra, a hősi Kommunista Párt vezetésével indítsanak közös harcot a fasizmus ellen, a nemzeti felszabadulásért, valamennyi nemzet ifjúságának testvériségéért, a demokratikus szabadságért, a boldogabb életért, az ifjúság szebb jövőjéért és az emberiség kulturális felemelkedéséért“.

A népfelszabadító harc 1941-ben s a későbbi háborús években is Vajdaságban kedvezőtlen földrajzi és stratégiai terepen folyt. Ennek ellenére a vajdasági népfelszabadító mozgalomnak megvolt az ereje ahhoz, hogy szembe szálljon az óriási túlerőben levő ellenséggel. A nemzeti kérdésben elfoglalt helyes irányvonalának köszönhetően a JKP-nek már a népfelszabadító harc első évében Vajdaságban is nagyrészt sikerült leküzdenie a megszállók által szított sovinizmust, s ily módon a népfelszabadító harc Vajdaságban a nemzetek és nemzetiségek közös küzdelmévé válhatott. Ez volt az alapja a négyéves harc egyik legnagyobb vívmányának, a vajdasági és a többi jugoszláv nép testvéri közösségének.

A népfelszabadító harccal párhuzamosan folyó politikai munka alapja a propagandatevékenység volt. A párttagok kiáltványokat, röpiratokat, újságokat és másfajta politikai kiadványokat terjesztettek, amelyek illegális helyi nyomdákban kerültek ki. Ebben a politikai munkában különösen nagy szerepe volt az Újvidéken létesült agitációs és propagandacsoportnak, és a Tartományi Pártbizottság nyomdájának. Innen terjesztették egész Bácska területén a propagandaanyag jó részét, köztük a *Vesti* és a *Hírek* című nyomtatványt. Szerémségben a sikeresebb politikai tevékenység érdekében a *Frušogorski Partizan* című lapon kívül az *Istina* című újságot, valamint a JKP körzeti bizottsága szócsövének, az *Udarnik*nek egy számát is kiadták.

A Fruška Gora-i partizánosztag Mala Remeta közelében az erdőben megünnepelte az októberi szocialista forradalom 24. évfordulóját. A harcosoknak Stanko Paunović Veljko osztagparancsnok mondott beszédet az októberi forradalom jelentőségéről, a megszállók és csatlósai elleni küzdelemlről. A leigázott Európában csupán itt és Užicén ünnepelték meg ezt a jelentős évfordulót.

A hősi küzdelem során a népfelszabadító harc sok gyöngesége is felszínre került. A sokszoros túlerőben levő ellenség terrorja sok embert eltántorított a mozgalomtól, amely emiatt több helyen elszigetelődött a széles néptömegektől. Különösen összetett volt a helyzet a vegyes lakosságú helyeken: a német népcsoport zöme az ellenségét szolgálta. Komoly nehézséget okozott a háború gyors befejezésébe vetett alaptalan remény is; egyes helyi bizottságok ugyanis ettől, továbbá a szovjet ejtőernyősök érkezésétől tették függővé szabotázs- és diverzánshatásokat megkezdését. Mindez, persze, nemcsak vajdasági jelenség volt.

Az ellenség terrorja és a megtorló intézkedések fokozódása következtében egyes helyeken nem készítették elő a szervezett visszavonulást és az illegálitásban vonulást, nem építettek időben megfelelő búvóhelyeket, s emiatt 1941 őszén a bácskai és a bánáti népfelszabadító mozgalmat súlyos veszteségek érték. Bácskában 1941 második felében a letartóztatottak száma elérte az ezret. Közülük 120-at rögtönítélő bíróság elé állítottak, és 68 szerb, zsidó, magyar, szlovák és horvát nemzetiségű harcost kivégeztek. Az elesettek és kivégzettek között voltak: Radivoj Čirpanov, a JKP Tartományi Bizottságának titkársági tagja, a népfelszabadító mozgalom bácskai vezetője, Kiss Ernő, a Tartományi Pártbizottság tagja, a JKP nyugat-bácskai és baranyai körzeti bizottságának titkára, Vlada Živanović, a JKP dél-bácskai körzeti bizottságának titkára, Mayer Ottmár, a JKP észak-bácskai körzeti bizottságának titkára, Ivan Laković Vioglavín, a JKP Tartományi Bizottságának titkársági tagja és mások. Bánátban az elesett és kivégzett kommunisták és hazafiak között volt Szervó Mihály és Sonja Marinković, a JKP Tartományi Bizottságának tagjai, Koča Kolarov, Rada Trnić, Bogdan Teodosin, valamennyien a JKP észak-bánáti körzeti bizottságának tagjai, Marko Kulić és Petar Albu, a JKP dél-bánáti körzeti bizottságának tagjai, Rudolf Kornauer verseci pártmunkás, Lengyel János, a verseci helyi bizottság titkára, és Sulmann Rózsa, a JKISz észak-bánáti körzeti bizottságának tagja.

A megszállók és az usztasák terrorja következtében Szerémség népe is súlyos veszteségeket szenvedett ebben az időszakban. Számos kiváló kommunista veszítette életét: Hugyi Mátyás, Karlo Bernajz, Johann Mike, Janko Čmelik, Bosznia területén pedig Jusuf Tulić.

Az első időszak harcának eredményeit és fogyatékoságait a Tartományi Pártbizottság 1941 november eleji durđevói értekezletén elemezték. Itt a résztvevők azt is elhatározták, hogy Žarko Zrenjanin Bánátba megy, Svetozar Marković pedig Bácskában marad, és a bácskai mozgalmat fogja irányítani. A szerémségi körzeti bizottság december közepén megszervezte a pećinci párttanácskozást, amely 1941-ben a szerémségi népfelszabadító mozgalom politikai zárószakaszának tekinthető.

*

A vajdasági népfelszabadító mozgalom nagy veszteségei ellenére is győztesként került ki a küzdelemből. Sikeres harcával nagymértékben hozzájárult Jugoszlávia népeinek emberfeletti harcához.

Tito elvtárs az 1953. évi májusi nagygyűlésen elismeréssel szólt a felkelés szervezőiről és résztvevőiről, s egyebek között az alábbiakat állapította meg:

„A vajdasági felkelésnek sajátos jellege volt. Vajdaság sík vidék, nincsenek hegyégei, erdőségei. E vidék népének magas fokú öntudatáról éppen az tanúskodik, hogy már 1941-ben megindította a felkelést, elragadta a fegyvert a megszállóktól és a hazaárulóktól, hogy küzdhessen léteért és szabadságáért. A körülmények rendkívül súlyosak voltak, s hogy a felkelés mégis kibontakozhatott, azzal magyarázható, hogy mindazok, akik puskával a kezükben harcba indultak a megszállók ellen, maguk mögött tudtak egy olyan egységes népet, amely egyöntetűen arra törekedett, hogy megszabadítsa az egész országot az árulóktól és a megszállóktól. A felkelés azért bontakozhatott ki eredményesen, mert a nép hú szövetségese és támogatója volt harcoló fainak és leányainak.“

TANULMÁNYOK

Dr. Szeli István irodalomtörténész, akadémikus, egyetemi tanár, az újvidéki Hungarológiai Intézet alapító igazgatója az idén töltötte be hatvanadik életévét.

Folyóiratunk e számát Szeli István tiszteletére állítottuk össze: munkatársainak és tanítványainak írásait tartalmazza.

lenni“. S az is fölöttébb jellemző, hogy mind a háromban ott van az utópia gondolata is, leírása is. Ezeket a regényeket azok a Jókai-művek követik, amelyekről a Jókai-irodalom igen határozottan azt állítja, hogy „művészetének hanyatlása, rutinra és ötletekre alapozása“ jegyében fogantak (Nagy Miklós). Alig hihető azonban, hogy egy művész haldoklása három évtizeden át tartson, s hogy közben egy könyvtári művet alkosson. A *változás*, amely az 1870-es évekkel vette kezdetét, nem volt *válság* is, s ha igen, akkor az az új művészi lehetőségek keresésének természetes velejárója volt. Jókai felismerte, hogy a társadalmi és gazdasági életben nagyméretű *változások* játszódhatnak le, hogy egy más, az előző korszaktól különböző mértékű és erkölcsű kor van kialakulóban, s főképpen, hogy ennek az új korszaknak szükségképpen különböznie kell az 1848 előtti vagy az 1849-et követő korszaktól. Ezzel a felismeréssel az is együtt járt, hogy érzékelte, az élet harmóniájának addig ismert formája felbomlóban, értékei veszendőben vannak, s mi több: ennek az értékrendszernek is relatív volta a jellemzője. Nagy érdeme tehát, hogy művészi-alkotói síkon vállalta az ilyen időszaknak minden diszharmonióját emberben, erkölcsben, társadalomban. Kézenfekvő volt tehát az új harmóniák keresésének igénye is. Az író, aki vállalta a diszharmonia realitását, vállalni tudta a harmónia utáni vágy líráját, illetve utópiáját is. Jókai társadalomismeretéről van szó, amely éppen az 1870-es években kezdte mutatni mélységét és befogadóképességét. Olvassuk csak el *A jövő század regényének* előszavát, hogy erről meggyőződjünk! Az elkövetkező harminc esztendő Jókai-regényeinek prolegoménája ez az előszó, melyben szinte tételszerűen sorolja fel az öt érdeklő kérdéseket, egyúttal pedig ítéleteit is. Mint például a következő részletben:

„S mentül könnyebben halmozódik a pénz a társadalom magaslatain, annál könnyebben omlik szét onnan a társadalom lapályaiiba. A királyoknak, főpapoknak, minisztereknek, bankároknak, főuraknak, hadvezéreknek, népképviselőknek parasytjaik is vannak, nagyon sokan vannak: eladó emberek, patentált csalók, köztolvajok, zsoldosok, hízlekedők, naplopók, bérenc írók, kerítők, alkuszok, szállítók, sinecuristák, sáfárok, engedményesek, kortések és szomjas, éhes néptömegek. Az aranyfolyamot elnyeli a homok, s lesz belőle mocsár. S ha az aranyfolyamban elmerül a férfijellem, hát a nő hová legyen előtte? A phaeákok népe zsoldjába vesz mindent, s zsoldba ad mindent. A könnyen gazdagult élvhajász szolgálatába áll a szerelem, a művészet, a zene, a szobrászat, festészet, az irodalom. Foly az örök harc az erkölcsi életalap s a társadalmi rothadás között.“

Az író nyomában jár ezeknek a folyamatoknak az 1870-es évek második felében és az 1880-as években. A „hírhedett kalandorok“ egész arcképcsarnokát készíti el: ott látjuk őket mind a kaland hőseitől a kalandorokon át az „eladó emberekig“, akiknek „árúja“ az ország. Főképpen a két évtized határmezsgyéjén születnek az ilyen művei: 1879-ben írta az *Egy hírhedett kalandort*, 1885-ben jelenik meg *A lócsei fehér asszony* című regénye. Ebben hirdeti: „Az eszmék átalakultak, a korszellem, az új ivadék fogalmai megváltoztak azóta. Ami valamikor bűn volt, az most erény; ami szégyen volt, az most dicsőség“. A szabadságharc bukását követő két évtizedet ennek a felismerésnek a mély barázdájával választja el az utána következőktől. Nem lehet tehát Jókai

művészetét tisztán a hivatalos magyar politikához való viszonya alapján értékelni és periodizálni. Az író az élet útőerén tartotta kezét, tehát az ízlést és az ideleket egyaránt érzékelte, a morál változásait regisztrálta. A közéleti ember a politikai látszatok gőzeiben élt, a művész a kor ún. emberi közegében. Feltételezhető tehát, hogy Jókainak volt egy naphoz kötött, igencsak konkrét politikai taktikája, és volt egy általánosabb, eszmei, gondolkodásbeli stratégiája, s hogy a kettőnek nem is ugyanaz volt a nyomvonala. A regényíró tehát az a stratégia jellemzi, az ő külön „kiegyezése“ előtti és utáni időkben egyaránt. Az a feltűnő következetessége tükrözi ezt, amellyel regényei cselekményének a korát megválasztja. Sokat és szívesen időz a XVIII. században, amelynek mintegy a határa az utolsó magyar nemesi felkelés, azután az 1848-at megelőző és az azt követő időszak érdekli, miközben nyomon követi, kis késéssel, a maga korának eseményeit is a világpolitikai és világtörténeti események fonalával a kezében, hogy a *Gazdag szegények* című regényével (1890) mintegy utolérje a hazai élet változásait. Jókai a XVIII. században a maga korának a visszfényét látta, abban fedezte fel azokat a jelenségeket, amelyek a XIX. század második felében váltak uralkodókká, s ezek rendre a polgári világnak a feudális világrenddel vívott küzdelmét mutatták. Előcsalja az „úri“ áruulás motívumait (gondoljunk kuruckori regényeire), és új utópiát melengtet 1871 után, tehát a párizsi kommün utáni korszakban is: az 1789-es francia forradalmat kínálja fel menedékül Ráby Mátýásnak és Trenk Frigyesnek 1879-ben, illetve 1893-ban. A XVIII. század erkölcsi képe, a korszak szabadoságainak tünetrendszere is vonzotta: a morál hasonlóságát szemlélhette benne. Nem kevésbé jelentős az 1848 körüli évek eseményeihez és jelenségeihez való viszonya sem. Ezek a regények azzal a magyar nemesi szemlélettel polemizálnak, amely a kapitalizmus megjelenésével és előretörésével magyarázta a társadalmi „rossz“ jelenlétét a magyar társadalom életében. Azt példázták ugyanis, hogy a nemesi birtok veszése, a „dzsentriesedés“ folyamatai megkezdődtek már 1848 előtt, 1848 pedig szentesítette mindazt, ami a XIX. század második felében lejátszódott. „Az új kor jelszava felszabadítja a földet a jobbágyi szorgalom alól. Ezt a szabadságot vérrel pecsételte meg kétszáz ezer honvéd. . .“ (*A mi lengyelünk*). Az új körülmények között a magyar birtokos nemesség nem tudott gazdálkodni, mert nem tanult meg gazdálkodni, kézenfekvő volt tehát előbb anyagi, majd erkölcsi züllés is. A polgári vállalkozás ellenben gyümölcsöző! Jókai polgáremberei, ha küzdeniük kell is, el nem vesznek. A nemesi világnak, különösen a középnemességnek a haldoklását a történelmi alakulás természetes következményeként értelmezte, s nem külső okokkal magyarázta, hanem a polgári gondolkodásmódra és cselekvésre való képtelenségének tulajdonította. A század utolsó évtizedében már-már kíméletlen, ha a Pestre futott dzsentirről beszél: „Hiú, elkapott dzsentri kamasz, aki keresztülbukott az érettségi vizsgán, s annárfogva egyedül a képviselői állásra bírván kvalifikációval, be hagyja magát ugratni a politikai hajcihőbe a kutyapajtások által, s a hiú ambíciójáért elvesztegeti az őseitől ráhagyott tisztességes birtokát. Ez is sport neki, mint az agár- és löverseny. Egyformán virtusnak tartja a csalást: a turfon, a kártyaasztalnál és a politikában, s aztán átkozza a világot, mikor megtudja, hogy mások még jobban tudnak csalni mint ő. . .“ (*Nincsen ördög*). Minden piacra kerül ebben a világban: az ideálok éppúgy, mint a feleség. Ha ezek voltak a „fiúk“, az „apák“-ról sem volt

jobb véleménye *A kiskirályok* című regénye szerint: „A felesége elhagyta, a fia meghalt, a hazája elmúlt, a nemessége elveszett, vége volt az egész világnak; csak ez az egy maradt: a dicső múltnak emléke. Hát még ha ez is csak töklevél? Elfonnyad, ha gyökerét megfúrja a féreg. . .“ Nem igazi próféták, természetesen, az ilyen Jókai-hősök, noha, mert maguk tönkrementek, a világ pusztulását várják. A Jónás-analógia azonban így is beszédes. A „dicső múlt“ hűsége húzódtak, s szemük előtt a virágzó, bűnös új Ninive, a polgárosodni akaró és kapitalizálódó, az ipari forradalom kiváltotta váltólázban élő ország.

Az erkölcsi romlás okait Jókai nem abban találta meg, ami a korszak magyar társadalmi életében már polgári volt, hanem abban, ami még feudalizmusként megmaradt. Sajátos kétlakiságról van tehát szó, amely azt magyarázza, hogy miért találunk a Jókai-regényekben, az 1880-as és 1890-es években születettekben pedig különösképpen, érintkezési pontokat a XIX. század második fele francia és angol irodalmának azzal a vonulatával, amelyet a századvég magyar kritikája misztikusnak, az új értelmezések sora pedig olyan romantikusnak tart, amelyben ennek az „irány“-nak az agonizálása játszódott le. Azaz: Jókai Mór nem csupán gazdasági-társadalmi következményeket talált a maga korának életjelenségeiben, hanem esztétikaiakat és morálisakat is, és ezeket mintegy az emberi természet és viselkedés új vonásainak hangsúlyozásával érte tetten, mint aki azt vallja, hogy nemcsak a világ értékrendje változik, hanem az emberi természet is addig alig ismert arcát mutatja. A *Króó* (1895) című kisregénye szimbolikus kifejezése ennek az élménynek: ami évszázadokon át egy ősi nemesi család eredetének „hiteles címere“ volt, s ami nem zavart senkit a reneszánsz, a direktórium, az empire meg a restauráció időszakában, az a XIX. század második felében borzadályt kelt, mert egy majomembert jellemez. Ami szépnak tűnt még pár évtizeddel azelőtt is, az a rút benyomását kelti. Jókaitól természetesen nem várhatunk klasszikus értelemben vett polgárregényt, már csak azért sem, mert a XIX. század második felének magyar társadalmát ezt még nem tette lehetővé, hiszen a tőkés termelési viszonyok sem látványos módon törtek utat maguknak, és a polgári osztály kialakulása is mintegy a felszín alatt játszódott le, akárcsak a gyári proletariátus formálódása, amely különben szorosan összefüggött a „gyáripar korlátozott fejlődésével, felszívó erejének gyengeségével“ (Lackó Miklós). A kapitalizmus társadalmi jelenlétére ilyen módon elsősorban abból a társadalmi lázból és morális válságból lehetett következtetni, amely a magyar uralkodó osztályt, a nemesség különböző rétegeit elfogta. Mindez a patológiusnak a kivirágzását hozta a társadalmi életben, ezáltal pedig az emberek egymás közötti viszonyában — nézzük akár a pénz, akár a szerelem vonatkozásait, nem különben a tetszés kérdésének változatait, az érzékelés szenzibilitásának a fokozatait, a *szép* új értékrendjét. Jókai Mór nemcsak érzékelt, hanem művészi következményeit követni is tudta mindvégig a társadalmi élet közelről sem egyenesvonalú, egyértelmű változásainak, és az 1890-es években, művészi pályájának mintegy összegezéséeként, a modern magyar próza legtöbb lehetséges változatának a prototípusát elkészítette, s tehetette, s tehette, mert a „századvég“, a „fin de siècle“ esztétikai-erkölcsi „világrendjét“ is felfogta, s vállalta, még ha fenntartásokkal is. Regényeiben és regényeivel megfogalmazott eszméleti-esztétikai vitái is erről vallanak.

A jelentősebb bizonyosságok azonban a regények. *A tengerszemű hölgy* (1890) pszichológiai tanulmánya egy patológikus lelkiség fejlődéséről e művek egyik pólusát képezi, a másikon a *Sárga rózsa* (1893) című regényét találjuk, míg a kettő között vannak szimbolista-szecessziós, „dekadenciával“ telített regényei: a két Trenk-regény (1893), a *Fráter György* (1893) és a *Rákóczy Imre* (1892), valamint a *Gazdag szegények* (1890) és a *Tégy jót* (1895), s zárókönek ott a *Ami longyelünk* (1902), amely e kérdéses harminc esztendő regényeinek szinte minden jelentősebb szálát összefogja, s Jókai „művészi“ korszakának mintegy a kezdeteire mutat vissza.

A nyitánya ennek a korszaknak az 1860-as évek első fele volt, amelyben a *Ami megvénülünk* (1865) született. Különleges figyelmet érdemel ez a Jókai regény. Sőtér István a „magyar romantikus regénynek is talán legjellegzetesebb, álmodt és életet a legszerencsésebben egyesítő példájaként“ tartja azonban, Nagy Miklós a regényben „Dezső lírai, apró pillanatfelvételekhez tapadó naplóját“ nevezi a „századforduló impresszionizmusa előjátékának“, amelyet az „emlékezés forrásai táplálnak“. A naplórészletek valóban mind attitűdükkel, mind művészi felfogásukkal kitűnnek: ez a narratív hang szinte megismételhetetlennek tűnt, s Jókai is majd csak a *Tengerszemű hölgy* egyes lapján adja mását. Líraian opálos bensőség és plaszticitás jellemzi: ezt sem a kortárs romantika, sem a naturalista-realista író nem nagyon szólaltatta meg, az ilyen énszerűséget majd csak a századforduló korának írója adja. Összefüggéseit azonban kortársainak „impresszionizmusában“ kell keresnünk, a *Ami megvénülünk* azok közé illeszkedik, noha egyetlen színesztéziát hordozó mondata inkább előre, a XX. századra mutat:

„Ah, de az asszonyi szemnek megvan az a csodás adománya, hogy különbözhet tud tenni tekintet és tekintet között. A féltés prizmáján keresztül színekre törik a szemsugár, s ez a csodálatos optikai elemző megmondja: ez itt a kíváncsi pillógló, ez itt a kacér kacintás, ez itt a sárga féltés, ez itt az égő szerelem, ez itt a sötétkék elmerengés. . .“

Azt is mondhatnánk, hogy ebben a regényben még minden romantikus, ám ugyanakkor azt is, hogy maga az elgondolás már a naturalizmusba látszik fordulni: a patológikus szükségszerűségnek, az „apa vére baljósátának“ a diadala. „Ti egy szerencsétlen család ivadécai vagytok, melynek minden tagja öngyilkosul hal meg. . .“ — mondja a nagyanya a regényben, s ez a mondat akár egy Zola-ciklus alapját is képezhetné, noha nem biológiai, hanem ideológiai örökségről van szó. Az átok, amely végigkíséri férfiágon az Áronffy-családot, hazafiú konfliktus eredménye, s bár feledve vannak már az ősök, a főhős sorsa meg van pecsételve, még ha 1848 után már megmenthetőnek tetszik: halálát egy méhcsípés okozza. De csak látszólag, mert a regény utolsó sorai mintegy visszaveszik, amit ígéretként előbb még felcsillantott az író: „Mikor már a kísértés utolsó perce eljött, hogy az életunalom az ősi átokkal felfegyverezze kezét, akkor elküldötte repülő szolgáinak legeslegkisebbikét, s elszállítá őt egy méhszárnyon oda, ahol a boldogok laknak. „A főhősnek, Lorándnak az alakjával, pontosabban alakmásaival, még majd találkozunk, ha nem is Jókainál mindig. Ő az a fiatalember, aki „nem örült már semminek az életben“, „nem foglalkozott semmivel, amivel más ember foglalkozik“:

„Nem volt élet már az övé, hanem csak a napok számlálása.

Siralom volt ezt tudni és őt látni.

Egy délceg alakot, kinek hivatása volt, hogy hőssé legyen!

Egy forró szívet, ki földi mennyországa lehetett volna egy nőnek!

Egy képzett, lángeszű főt, ki vezérszellem lehetett volna egy országban!

És aki tétlenül, szerettelenül, boldogtalanul hullatott levelet levél után, és nem várt a holnaptól semmit.

Hanem félt a jövő napoktól. . .“

Tulajdonságait a romantikától örökölte még, sorsképén a zománc azonban már újabb keletű. Jókai írói szíve különben is a cselekvő hősközhöz pártol majd, akik egy új világban akarnak utat törni maguknak.

Az „új termelés demiurgosa“

Az új pályaszakasz első, egyúttal igényt bejelentő alkotása a *Fekete gyémántok*. Új hős-eszmény lép fel ebben a műben, s új kérdések is: a kapitalizmus kérdései a magyarországi ipari forradalom kezdeteinek idején. Az is természetszerű, hogy Jókai kapitalizmusképe és -élménye kétarcúságot mutat, amely elkíséri majd az utolsó művekig: bizonyos vonásai futurisztikusak, mások „historiaiak“, az előző évszázadokig mennek vissza, mintegy jelképezve, hogy Jókai írói nézőpontjáról, amely a maga jelenének a valóságában jelölhető ki, múltba, jövőbe egyaránt kilátás nyílik.

A múlt technikatörténeti szempontból a kapitalizmus hőskora, s leginkább a XVIII. századot jelenti, abban volt nagyon is időszerű a csatornaépítés, a fémkohászat, a bányászat, a ballisztika, akkor szövetkeztek valójában a hagyományos iparos mesterségek a természettudományok eredményeivel. A kézművesek és a mérnökök százada is volt az, s Jókai, akár tudott róla, akár nem, amikor a kapitalizmusnak az „egészet“ mutató jellegén inszisztál, valójában azokat a kérdéseket reprodukálja, amelyeket Angliában a preraffaeliták vetettek fel és időszerűsítettek, tiltakozva a megosztottság ellen, amelyben munkás, technikai értelmiségi és kapitalista vállalkozó a maga külön barikádján találta magát. Így kellett tennie azonban részben azért is, mert a magyarországi ipari forradalom e szakaszában ezek a problémák újra felmerültek, részben pedig, mert az írói szükség is ezt diktálta. Jókainak *hősre* volt szüksége, és a „köszön contra opál“ viadalában korának hősére ismert, amelyet embereszményként vállalhatott. S tette ezt a társadalmi viszonyok ellenében is, minthogy a magyar társadalom szerkezete és a még uralkodó viselkedésformák haladást gátló tényezők voltak. Ezért Jókai Amerikája a „tevékenységek paradicsoma“, ott „aki dolgozni akar, az megél“. Kapitalizmus-eszményére azonban nem Amerika-képe és a munka társadalmáról vallott felfogása a jellemző (noha egyiket sem szabad figyelmen kívül hagyni), hanem a Berend Iván alakjában felmutatott emberideál. A polgár hőskorának kézművesét és mérnökét egyesítette a kapitalista vállalkozó alakjában. Berend Iván mind a három egyszerre. Idézi hát a múltat (amelyben ezek együtt

voltak még), s a jövőt, amelyben az egység ismét helyreáll, a vállalkozó és a munkás szövetséget köt egymással. „Minden munkás . . . sajátjának tekinti a tartót”, részesül jövedelméből, és befolyásolja a vállalat gazdálkodását. Ezért Berend Iván tárnájában „kevesebb volt a kár, több volt a munka látatja; nem veszett kárba sem idő, sem erő”.

Azt is mondhatnánk, hogy az új kor kulcskérdését ragadta meg az író, amikor a szénbányász Berend Ivánt tette meg regénye hősévé, s a csata, amelyet megvív, ezért kap eposzi jelleget: a bondavölgyi szén birtoklásáért indult küzdelem a „nemzeti” tőke és vállalkozás küzdelme az „idegen” tőkével, de a „jó” és a „rossz” csatája is. Jókai példamutatón állítja fel a frontokat, híven a forrchoz, amelyben élt. Az egyik oldalon a magános Berend Iván van, aki távol a szállítási lehetőségektől, csak néhány közeli hámor és városka szén-üzletpletére támaszkodva vezeti üzletét. A másik oldalon a magyar feudalizmussal (arisztokráciával és klérussal) szövetkezett osztrák konzorcium áll, amely hazárdjátékká változtatta a békés termelő munkát, s a kalandorelvet képviseli nemcsak a társadalmi erkölcs, hanem az emberi etika szférájában is. A becsületesség ellen tehát a „sok ész, sok pénz és sok merészség” indul csatába. S nyilván igaza volt Jókainak: csak egy Berend Iván formátumú egyéniség tud dacolni azokkal a társadalmi-gazdasági erőkkal, amelyek a részvénytársaságokban testesülnek meg, mert bennük a pénz mutatja meg hatalmát és átkos természetét.

Nem kell-e éppen emiatt a *Fekete gyémántokat*, néhány más Jókai-regény-nyel együtt, a sajátosan magyar, feudalizmussal és egyházzal szövetkezett kapitalizmus torzulásainak a regényeként is olvasni? Kétségtelenül így kell, hiszen Jókai elbűvölten nézi és ábrázolja a pénz hatalmának (és „tréfájának”) a munkáját a magyar társadalom életében. Ábrázolja építőkedvét és torzító természetét egyaránt. Az utóbbinak szenteli a nagyobb teret, hiszen a szeme előtt játszódott le az emberi értékek áruvá válásának a folyamata, a pusztító szenvedélyek elhatalmasodása. Mert a kíméletlen kizsákmányolás regénye is a *Fekete gyémántok*. A tőkével kalandorkodó Kaulman nemcsak a föld kincseit akarja áruba bocsátani, hanem az emberi erényeket is. Sámuel apáttól Evelinig, a vallástól a szerelemig, a boldogságtól a boldogtalanságig mindenki a „vásáron” van. Éppen ezért, ha Jókai világlátásának arányairól megközelítően pontos képet akarunk alkotni magunknak, figyelniük kell mind utópiáira, mind pedig arra a módra, ahogyan a tőkés termelés konkrét magyarországi viszonyait ábrázolja és megragadja.

A tőkés termelés kulcsa a tőke kérdése, és Jókai a *Fekete gyémántokban* közgazdasági értekezéseket is megszövegez. Kaulman Félix, a pénznek ez a kalandora, a tőke természetrajzáról tart előadást, amelyben a tőke koncentrációjának szükségességét magyarázza:

„Mert sok millió peng hever még, ami csak csinálásra vár. Hol hever? Űlreterelő, de élni nem tudó vállalatokban. Egy helyen a föld rejtett kincseiben, miknek kiaknázásához nincsen forgalmi tőke, más helyen halomra gyűlt tőkében, aminek felhasználásához nincs biztos vállalat; új találmányokban; az ipar és kereskedelem számára még meg nem hódított területeken; a közlekedési eszközök kiterjedésében; az emelkedő luxusban, az emberek bolondságaiban s a tudomány vívmányaiban és főleg a pénzféltő kis tőkepénzesek

ládában. Mindezeket a heverő kincseket felszínre hozni, a stagnáló kapitalisnak gyors forgalmú csatornákat nyitni, a sok apró tőkét egy nagyra egyesíteni, az iparnak piacot, a piacnak árkeletet szerezni, a hitel által minden tényleges forintot két-három helyen szerepeltetni; ez az, amit mai nap pénzcsinálásnak nevezünk. Szép tudomány. Tisztességes tudomány. S úgy látszik, hogy eltartja az emberét. . .“

A vita, amelyet Berend Iván folytat Kaulman Félixszel, nem elvont tétel taglalása, hanem korviszonyokban gyökerező: a természetes és a harmonikus iparfejlődés szükségességének a gondolata és az „erőszakolt“ kapitalizálódás eszméje csap össze nézeteikben. Berend Iván szerint nem a készpénz hiányzik a nagy ipari vállalkozásokhoz, hanem a „kész ember“, mert Magyarországon a kézi munka drága, nincs „hozzáértő technikai vezető“, és rossz a közlekedés. Partnere szerint viszont, „ahol pénz van, van ember is“. Jókai szerint az olyan iparvállalat az eszményi, amely a „maga természetes kifejlődése stádiumain keresztül a korkíváalom és közszükséglet mellett nőtt nagygyá“. Nem kívánatos ellenben az „erőltetett nagyszerű iparvállalat“, amelyet „nyereszkedésre alakult konzorcium“ hoz létre. Ez tündököl, majd megbukik, mert kiderül, hogy a „vállalatnak nagyobb a teste, mint az ereje, s nem bír mozogni“: „van sok épület, gép, anyag, készlet, de nincs elég üzleti tőke“. E nézetek tükrében a *Fekete gyémántok* sajátos súlypont-eltolódása figyelhető meg. A kor gyakorlata nem Berend Ivánt, hanem a Kaulman Félixet tartotta felszínen, éppen ezért eszményi voltával csak ellenpontoszni tudja a „reális“ ellenfelét — jellemben, eszmékben, utópisztikus elképzeléseiben.

Az „élet“ a „kerek világra spekuláló“ Kaulmané, akinek fényes tehetsége versenyez Berend Ivánéval. Csakhogy ő a kalandor-elvet képviseli, s bukásában nem az írói igazságszolgáltatás diadalát kell látnunk, hanem a „tündöklés és bukás“ dialektikájának a munkáját. Berend Iván azért győzhet, mert nem került e dialektika bűvkörébe. Az újabb Berend Iván-típusú hős, az *Enyim, tied, övé* (1875) Áldorfay Incéje már nem tudta kivonni magát hatása alól. Ő megtanulni vélte a pénzcsinálás akkor divatos technikáját, és vasútépítési panamába keveredve elveszítette önmagát. Ismét az arisztokráciával szövetségzett, szükségképpen eltorzult kapitalizmusnak a képét festi Jókai. Pusztítása nemcsak az emberi sorsokban, hanem az emberi lélek mélységeiben is mérhető. Áldorfay Ince is feddhetetlen jellem, igazi Jókai-hős, épp csak nem tud ellenállni a pénz kísértésének. Abban a pillanatban, amikor ötödmagával belépett egy konzorciumba, és társaival együtt a „jelen kormánytól engedélyt kért egy állami kamatbiztosítás mellett épülendő vasútra“, már elveszett ember. Az engedély és a kamatok megszerzése csak szabadságharcos múltjának megtagadásával, ellenzéki álláspontja feladásával volt lehetséges. Így indult meg az erkölcsi lejtőn, és nem volt megállása. A látszat szerint szerelmes volt belé a pénz, holott csak kalandortársai játszottak kezére, s taszították a kalandornő, Fatime, karjaiba — a modern világ örvényei közé.

Az 1870-es évek regényeinek egy részében a kapitalizmus kérdéscí központi szerepet játszanak, s belőlük a magyarországi tőkés rendszer egész alakulástörténete kiszűrhető. Az *arany ember* első szakaszát mutatja be, a *Fekete gyémántok*, az *Enyim, tied, övé*, az *Akik kétszer halnak meg* a másodikat, az ipari forradalomét, éles konfliktushelyzetekkel mindegyikben. A bánya,

a hámor (*Fekete gyémántok*) és a mezőgazdasági nagybirtok (*Akik kétszer halnak meg*) kapitalizálódásának a drámái ezek a regények, és Jókai képei nem mondanak ellent a modern, a marxista gazdaságtörténet megállapításainak sem. Jókainak azonban nem sikerült feloldania harminc esztendővel később, a századfordulón, *A mi lengyelünk* című regényében sem a „nemzeti“ érdekű kapitalizmus igénye és a konzorciumokkal beáramló, heveny társadalmi-gazdasági lázokat kiváltó idegen tőke hozta életvalóság közötti ellentmondásokat, noha *A mi lengyelünk* Negrotinja nagyon is kivételes hős: ő az egyetlen, aki nem bukik bele az idegen tőkével kötött szövetségbe. Kiutat csak az utópiák kínáltak, s Jókai kedvvel festette az emberi üdvösségnek ezeket a képzelt birodalmait.

Az ipar életátalakító hatását nemcsak az emberi sorsok változásain figyeljük, hanem a táj változó képein is. Ha az emberi jellemre gyakorolt befolyást nézzük, azt általában negatív előjelűnek kell tartanunk, ha a tájat átalakító szerepét figyeljük, azt Jókai általában pozitívnak minősíti. A regények ipari tájai a hagyományos szépség-fogalom értelmében nem „szépek“: „természeti“ harmóniájuk eltűnt, kifakult kiességük is. De mégis „szépek“, mert „emberivé“, a munka tájaivá változtak. A *Fekete gyémántok* Bonda-völgye tehát „egy fekete tájkép, mely korommal van festve“: „Az utak, melyek hozzávezetnek, feketék a köszénalaktól, a házak feketék a lehullott koromtól, erdő, mező fekete a finom köszénportól, melyet a szél messzire elhord azokból az óriási köszénhalmokból. . . s az emberek és asszonyok, akik ott dolgoznak, azok is mind feketék a koromtól. Talán még ha madarai vannak az erdőnek ott körül, azoknak is mind feketének kell lennie. . .“ S Jókai fekete országán át, a „fekete erdőkön, mezőkön keresztül, győztesen száguld végig a fekete patak“, amely a szénbányában vált tintafeketévé. Nem mulasztja el természetesen Jókai felülnézeti képét sem megrajzolni az új tájnak a *Párbaj istennel* című „regényes korrajzában“:

„A rónának más képe van most már a Duna és a Tisza között. Nem legel már gulya, ménes a szabad határban; szántva, mivelve van minden. Így gyönyörű mozaik, világosabb, sötétebb zöld táblákkal kirakva, mik közt rózsaszín kockák, sárga négyszögek tarkállanak, itt-ott piros folt, lilaszín szegély, dohány, repce, olajnövények vetéstáblái; vasutak kereszteznek rajta egymást; gazdasági tanyák vannak térein elszórva, gyümölcsös kertek zöld rámáiban, népes falvakat, városokat kötnek össze kereskedelmi utak, makadam, klinkerépitmények. S a gazdag vetések közepett roppant gyárak füstölgő kéményei, ezek az óriásai az újabbkori mitológiának, mikben az új teremtés demiurgosai laknak. . .“

Sok őskori illúzióknak vége. . . az ősi gazdálkodásnak vége; gép szánt, gép arat, csépel szerteszéjjel; vad ménes, vad gulya akolba szorult; vad cimboraság helyén számítót consortiumok. Aki megállt: azt az idő kereke eltapsa. . .“

Nem csoda tehát, ha a *Tengerszemű hölgy* című regénye egy helyén a távoli hámorban a „pörölygépek kimért zuhogása“ a „föld szívének dobogásaként“ hallatszik.

Az ipari munkának azonban azt kell újjá varázsolnia, ami egykor virágzott, majd parlaggá lett a feudalizmus dekadenciájának idején. *A mi lengyelünk* Negrotinja egy „puszta országot“ talál a feudális nagybirtokon, és ennek kell

a hámor „varázsvesszejének“ intésére ismét azzá változni, ami egykor volt, „új viránnyá“. Amikor a kopár táj kieltenségét festi, jellemzően, hasonlatai rendre a mágikus-mitologikus világképből származnak. A kopár hegyoldal mély árkait a „köznép ördögszántásnak nevezi“, a bazalt oszlopok, mint orgonasípok állnak, a gránitot mintha „óriások rakták volna szépen téglasorba“, az „özönvízi jégáramok“ csiszolta „koloncok“ pedig „gömbölyűre köszörült bálványok“.

Jókai természetesen Pestet és Budát is végleteiben ábrázolja: főúri szalonokba és nyomortanyákra ragadja az olvasót, mintha okok és okozatok összefüggéseire akarna figyelmeztetni. A városi élet ugyanis tartósan foglalkoztatta képzeletét: a polgárosodó Pest belső és külső képe az a színtér, amelyen a réginek és az újnak a küzdelme folyt életmód és erkölcs síkjain. Valóságlátásának ezek a képek is próbakövei. Kialakulóban lévő, de még igazi karaktere nélküli állapotát tükröző városképet rögzít, és szeszélyes eklekticizmusát bírálóan jellemzi: „ahány ház, annyiféle stíl“. „Gyár, lerakóhely, akadémia-palota, bálház, bérkártyaház, múmalom egymás hegyén-hátán, az akadémia szöglete elszorítja a rakparti közlekedést, s a rakpart lármája elnyomja a tudósok értekezletét; a múmalom füstje elfojtja mind a kettőt, s a városházának igazi ősmuzulmán mintára alkotott minarettje hirdeti az idegennek, hogy: gyere csak beljebb, itt van Konstantinápoly...“ Nem különb a belváros sem: a „kirakatokban európai fény és pompa“, de a „szél szemétkupacokat hány szemeink közé“. Fényes toalették, gyönyörű nők és rongyos koldusok, a szűk utcákban egymás mellett halad „úri fogat s nyüzött bőrtököt szállító szekér“, a külvárosokban pedig a mohó építkezések pora fojt. Nem tudni — olvassuk a *Fekete gyémántokban* —, gyárvárosnak indul-e, kereskedelmi empórium akar-e lenni, tudományok, művészetek városává emelkedik-e, országváros lesz-e, vagy csak amerikai telep, ahová a világ minden részéből mindenféle osztályú ember siet pénzt keresni, de ha egyszer meggazdagodott, ott meg nem marad, hanem menekül falura vagy külföldre...“ S akik lakják ezt az új Konstantinápolyt, a „külön kínai fallal körülvárt osztályok“ — megosztottságuk sajátos káoszában. A rendet benne majd csak a „jövő század“ ígéri. „A Dunán érkezőt meglepi a nagyszerű partsor tágas előterével, s most e gyönyörű hosszú tért elkezdik beépíteni hatemeletes bérházakkal...“ — írja a *Fekete gyémántokban*. „Az óriás Duna partjain nagy messzeségben vonul le a pompás paloták sorozata...“ — ünnepli az új városképet *A jövő század regényében*. A négy toronyú „kőskatulya“, a Bazilika, „most úgy néz ki, mint egy nagy vesztőhely“ — írja az egyikben, a „Bazilika ércskékes dómja magaslik elő“, méghozzá „valamennyi toronynál magasabban“ a másikban. Jókai a külvárosok bemutatásával sem maradt természetesen adósa olvasóinak. Az *Asszonyt kísér — Istent kísért* (1880) Suttogó utcája, a *Gazdag szegények* (1890) „zöld paradicsoma“ a polgári, a kapitalizálódott Budapest természetes velejárója. Mintegy a legkritikusabb gócpontjait ragadja meg a nagyvárosnak, amelyekben az anyagi és az erkölcsi krízis a legszembeötlőbb: a főúri világban és a külső negyedek embertenyészetében. „Kidőlt, bedőlt palánkok, vakolatlan vályogfalú viskók, amiknek meggörbült tetején vastagra nőtt a zöld moha, salátás kertek, kankalinos kutakkal, s azoknak a közepén tarkára festett kalyibák, vasúti vagonokból degradált kunyhók, amiket ki tudja, hogyan sikerült ellopni, pléhfedelű putrik, amiknek az ablaka a földet éri, s az egymás hegyire-hátára

épített deszka, léc, vályog, ól, szín, istálló, szárnyék, ami mind egymást támogatja, ha egyik kiugranék közülük, a többi mind összeomlana. . .“ Huszonöt esztendővel később Babits Mihály az *Emléksorok egy régi pécsi uszodára* című költeményében ugyanazzal a „vastag ecsettel“ festi a „mozgalmasan naturális jelenetet“, (Rába György), amellyel Jókai dolgozik: „Érezni itt égettcsontbűzt, szappanlúg-szagot, cserillatot, kátrányfüstöt, bőrrohát, keményítőposajt, salétromdohot, a fehérnyegyár vérbűzét, ami azután mind szépen összevegyül az általános fokhagyma atmoszférában, amit a kertek halomra hányt zöld trágyája bűzölög ki magából. . .“

A mágnásfertály „illatai“ és a külvárosok „bűzei“ — ezek Jókai kapitalizmus-képének egyszerre tér- és idő-koordinátái is. Az írói képzelet bejárja térben egész Pestet, de ez az „út“ évtizedekig tart: erkölcsi és anyagi állapotát ugyanis a kor mintegy fokozatosan fedi fel, lépésről lépésre haladva tárul az író szeme elé a magyarországi kapitalizmus nagyságának és embertelenségének a dialektikája, építő és romboló tevékenységének a rendszere. Így válik Jókai a magyarországi „fin de siècle“ első ábrázolójává, erkölcsi képének megrajzolójává, patológikus vonásainak „természettudósává“.

Regénytrilógiájában Jókai Mór szinte mindent fel akart tárni, amit a polgárosodás akkori gyakorlati és ideológiai eredményei számára lehetővé tettek. Ábrázolja a pénz mindenhatóságát (aminek szépirodalmi „felfedezése“ Balzac történelmi érdeme), a polgári létformában a társadalmi és emberi megosztottságot veszi tudomásul, egyben utópisztikus módon való feloldásának az igényét is megfogalmazza állam- és létforma-utópiáiban, és megírja az izlés- és erkölcsváltás kínjait és gyönyöreit is, hol éteri magasokba emelkedik, hol patológikus mélységekbe száll alá. Művészi szempontból *Az arany ember* bír kivételes értékkel: a világban észlelt diszharmonióknak Jókai ebben találta meg harmonikus regényformáját, az ábrázolás egyensúlyát mind alakai, mind cszmei szempontból. Létforma-regény tartalmaiban, formájában, írói üzenetében. A megosztottság problémáját „antropológiai“ síkon ragadja meg, az ember kérdéseként sikerült neki az akkor már létrejött *két világ* hozta traumákat tárgyalnia. Amikor írta, még éltette az írot az az illúzió, hogy az elveszőben levő, kisebbségbe és háttérbe szoruló „természeti“ én az ember igazi természete, s még realizálhatja magát, ha van ereje az exodusra, a radikális kivonulásra a társadalomból a megszerzett „boldogságszigetre“, ahol megtalálhatja a világban elvesztett önmagát. Egy már polgári észjárású író műve *Az arany ember*, aki azon tűnődik, hogy meddig terjednek a látszatok az életben, és hol kezdődik az ember és a világ viszonylataiban a „valóság“ birodalma, mi az „igaz“ és mi a „hamis“, ám úgy jut a maga és az olvasói szempontjából is megnyugtató felelethez, hogy a *vágyat* emeli valóság-rangra, s elérhetőségét, megvalósíthatóságát mintegy kézzelfoghatóvá teszi — legalább néhány kivételcs ember, regényhős számára. A „nagy“, a „jókaias“ Jókai-hősöknek egyik fő kritériuma éppen ez a képesség: ők le tudják győzni a társadalomnak azokat a nehézségi erőit, amelyek másokat fogva tartanak. Nem emberi képességeik a nagyobbak, a társadalom átlagos mértékességeit növik ki, s negatív előjelű tulajdonságaik is pozitívvá változnak át. Timár Mihály ilyen jellegű metamorfózis *Az arany ember* elengedhetetlen velejárója.

Jókai *Az arany ember* lapjain ábrázolta legkövetkezetesebben ezt a „modern“ eszmét. Itt nem a városi ember falura költözésének a vágyképe

rajzolódik fel, bár ezt is ismeri, s az *Akik kétszer halnak meg* című regényében le is leplezi, mondván, hogy „megesik az a grófnékon, akik sejtik családjuk közeli romlását, hogy szetimentálissá lesznek, és olyankor aztán ábrándoznak a csöndes, zszindelyfedelű házról, amelyben a háziasszony a cselédekkel fonat, s maga spékeli a nyulat, amit az ura lótt a mezőn, s reggelenként megöntözi a sárgaviolát mag a rozmaringot az ablakban. . .“ Az igazi, az ősi paradicsomi állapotról van nála szó, az „emberlaktalanról“, amely csak „természet“, mint *Az arany ember* bevezető fejezetében is: „Emberlak nem látszik a völgyben, keskeny patak kanyarog tisztásán végig, abból gyanútlan szarvasok isznak; a patak aztán mint egy ezüst sugár omlik alá a sziklamartról. . .“ Az ember minél természetesebb módon él, annál közelebb kerül a boldogság-szigethez. Jókai a primitívra és a természetire esküszik, s az ilyen táj éppúgy szívéhez nőtt, mint az ipari táj látványa. De most egy másfajta rendezettséget ünnepel: azt, amelyik rendezettségében is őállapotot mutat fel. Ilyen a Senki szigete:

„Amit maga előtt látott, az a paradicsom volt.

Egy rendezett kert, valami öt-hat holdra terjedő, nem sorba, de szabályosan csoportokba ültetett gyümölcsfákkal, amiknek ágait földig húzza édes terhük. Aranyló, pirosló gyümölcscsel rakva alma- és körtefák; a szilvafák minden faja, mintha rózsa- vagy liliomcsokor volna a ragogyó gyümölcstől; a fűben a láb előtt terítve hever a lehullott fölőslég fölszedetlen. Közben egész bozótot képez a málna, ribiszke és köszmét, s a terebély fák hézágait arany-színű lecsüggő gyümölcságaival tölti be a cidoni alma, a birs.

Ősvény nincs a gyümölcsfa-labyrinthban; fűvel van a fák alja benőve egészen.

Hanem ahol a fák közül kilátni, ott egy virágos kert hívogat a közelebb jövésre, az is csodálatos mezei virágokból öszze gyűjtve, miket a szokott kertekben nem találni, s sötétkék csengettyűcskék csoportjai, a selyemtermő krepin fényes gubactokja, pettyes turbánliliomok; az alkermes vérfürtei, a gyönyörű ophrisok pillangó-termő virágaikkal, valami csodálatos úton kerti virággá nemesítve, tanúskodnak emberi lény közellétéről. . .“

„Élni, mint az ősemler élt a paradicsomban. . .“ — ez Jókai Mór regényeiben a „sziget-helyzet“ képlete. Természeti emberekké a természetben azonban csak akkor válhatnak a hősök, ha elszakítják a „társadalom törvényeinek, az egyház rendszabályainak a fonalait“, ha elfeledik a termelés fogalmát, s legfeljebb az ősfoglalkozások valamelyikét űzik. A természetes és természeti élet képeiben jellegzetes, a kor szülte eszmék és indulatok adtak jelt magukról: a „lehozni a paradicsomot az égből“ elvvel a megbomlott teljességet kellett volna visszaállítani, az ember és a természet egységét kellett volna újratemteni, az embernek megszerezve identitása bizonyosságát. Tagadhatatlanul kései rousseauizmus ez, amelynek az a fő ismérve, hogy már „polgár“ sem akar lenni a hős, csak „ember“, amikor az is problematikussá vált. Jókai Timár Mihálynak jellemző módon csak a szerelmi mámort biztosíthatja a Senki szigetén: a konvenciók nélküli szerelmet, az ösztönök kendőzetlen kitérülkőzését. Noémi feleség és szerető egyszerre. És kész a középkori miniatúrákra emlékeztető kép:

„Körős-körül az ősparadicsom; gyümölcstermő fák, virágzó föld, szelid állatok, körülzárva hullámkerítéssel és abban — Ádám és Éva. . .“

As arany ember megírását követő harminc esztendőben eszmei teljességében nem ábrázolja majd ennek az exodusnak a látványát, a sziget-kép azonban végigkíséri e pályaszakaszát, abban a felfogásban, amelynek meghatározását a *Bálványosvár* című regényében adta: „Ahol két szerelmes letelepszik, ott a paradicsom van...“ A legutolsó a *Rákóczy fia* című regényében készült:

„Egy darab paradicsom volt számukra kiemelve a föld közepéből, beleépítve a szikla keblébe, beárnyékozva halhatatlan fák lombjaitól, beillatozva a rozmarinfák, narancsok, mirtuszok ábrájától.“

Jókai 1892-ben nevet is talált arra, ami létrehozta az ilyen paradicsomi képeket, nevezve azt „misztikus romanticizmusnak“. S valóban, művészetének e vonulata határos a francia és az angol misztikus irányokkal, amelyek a szecesszióba torkolltak. Ami pedig ezzel összefügg, az ízlés, az visszamutat a *Fekete gyémántokra*. A „teremtés demiurgosza“ is emberáldozatot követel: az embernek érte és ellene is élnie kell ugyanabban az egy pillanatban.

REZIME

DVA POGLAVLJA JEDNE STUDIJE O JOKAIJU

U studiji iz dva dela ispituje se period od poslednjih trideset godina Jokaijevog života — sa posebnim osvrtom na ideološko-istorijske, a sa tim u vezi, i na estetska pitanja. Prema mišljenju pisca ove studije, Jokai već početkom sedamdesetih godina prošlog veka ispituje u svojim romanima razvoj buržoaskog mentaliteta i mogućnosti buržoaske egzistencije, pa ne napušta svoje buržoaske pozicije ni narednih trideset godina. On je, naime, uočio da su usledile velike promene kako u društveno-ekonomskom, tako i u „privatnom“ životu, i zaključio je da taj novi istorijski i umetnički period ima disonantan karakter, a da vrednosti feudalnog sistema nestaju i raspadaju se. Njegova glavna karakteristika leži u tome što on, za razliku od većine svojih savremenika, ne traži utočište u žaljenju za minulim aristokratskim poretkom pre oslobođenja robova, već je njegova mašta plela pozitivne utopije o kapitalizmu u kojem „novac nije bog“. U umetničkom pogledu estetska slika njegovih romana ima dva lica: mistično-romantično kada je reč o doživljaju prirode, ali katkad i realistično. Iz toga proističu, zatim, njegova slika o ljubavi, problematika „lepog“ i „ružnog“ i parnasovske crte pojedinih delova njegovih tekstova.

SUMMARY

TWO CHAPTERS OF A JOKAI STUDY

In this paper the last three decades of Jokai's career have been investigated, a special attention being paid to ideological and historical issues, as well as to the connected aesthetic ones. According to the author, Jokai was investigating the development of bourgeois mentality and the possibility of bourgeois existence since the early thirties of the last century, and he continued to maintain this position in the last three decades, too. Jokai identified the great changes which had occurred both in the socio-political and „private“ life, and concluded that this new historical and artistic period had a dissonant character, and that

the value system of feudalism was vanishing and decaying. It was Jokai's characteristic, which distinguished him from his contemporaries, not to regret the aristocratic order before the abolition of serfdom, but to fancy a positive utopia of such a capitalism where „money is not godship“. From the artistic point of view, the aesthetic image of his novels has two faces: a mystic-romantic one, when experiencing nature, but sometimes a realistic one, too. His image of love, the questions of „beautiful“ and „ugly“, as well as the Parnasian traits in certain parts of his texts emerged from these features.

A JUGOSZLÁVIAI ELBESZÉLŐIRODALMAK „BORGESI“ VÍZVÁLASZTÓJA

Bosnyák István

A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.

„... két elnyomó rendszer, két véres történelmi valóság, a test és a lélek elpusztítására létesített két táborrendszer kortársának lenni úgy, hogy könyveimben csak az egyik (a fasizmus) kapjon teret, miközben a másikon (a sztalinizmuson) a lelki vakfolt mechanizmusának hatására keresztül-nézünk — ez az intellektuális rögeszme, ez a morális és moralisztikus lidérc olyan súllyal nyomasztott az utóbbi időben, hogy kénytelen voltam ahhoz a bizonyos „lírai érvágáshoz“ folyamodni. [...] szégyenérzet és lelkiismeret-furdalás fogott el arra a kitarodtan kísértő gondolatra, hogy többé-kevésbé mindannyian úgy viselkedünk, mint a pavlovi kutyák, hogy feltételes reflexeink az egyetlen tényleges *spiritus movensei* még a lírai és epikai (értsd: irodalmi) eljárásainknak, hogy mint azok a kutyák, ugyanúgy taknyozunk, amikor megkondul a lélekharang, s amikor felharsan a *danse macabre* a tábori (az auschwitzi) zenekarok hangszerein, márpedig ugyanilyen, feltételes reflexszerű viselkedés és gondolkodásmód diktálja azt a gyakorlatot is, amely sztereotip gondolatok, vélemények, figurák, viszonyok ismételtetésében merül ki, aminél — az irodalomra nézve — nincs veszedelmesebb.“

(Danilo Kiš: *Čas anatomije*. A részletet Borbély János ford.)

Érték és mérték

Danilo Kiš elbeszélésfüzére, a *Borisz Davidovics stremléke* nem valami „vadonatúj“ témát ragad meg, dokumentum-epikája nem „szüzi“ területeket tör fel. Egy Szolzsenyicin, Iszaak Deutscher, Arthur London, Karlo Štajner, Arthur Koestler, Sinkó Ervin, Déry Tibor vagy Lengyel József — hogy csak a számunkra legismertebbeket említsük — a történelemtudományi, emlékirat-irodalmi és belletrisztikus művek sorával — a *maguk* módján — meghódították már ezt a világot. Ám épp ez volt a lényeges valamennyiük, s Danilo Kiš esetében is: az összetéveszthetetlenül *egyéni* látószög és alkotásmód. Ez képviselte ugyanis azt az újdonságot, novumot, amelyet a reménykeltően — mert *mindenek ellenére* is! — sorjázó könyveik hozzá-hozzáadtak az előzményekhez, az előzetes szellemi/alkotói vívmányokhoz. Miközben az új látószög, új módszer, új írástechnika természetyszerű tematikai és szemléleti tágulást is

eredményezett: az ismételten megragadott történelmi alapanyag egyre gazdagabban és sokrétűbben tárult fel.

A *Borisz Davidovics sřremleke* ezt a tágulást — mint előző tanulmányainkban körvonalaztuk* — négy főirányban szorgalmazza: a sztalinisztikus mozgalom jogi-morális, kriminológiai, metafizikai és „teatralógiai“ elidegenedésének, öneszméjétől és lehetséges jobbik gyakorlatától való katasztrofális eltéréseinek föltárása irányába.

Eközben pedig, mint utaltunk rá, az elbeszélések epikus alapelve következetesen a *non-fiction-forma*, illetőleg a sajátosság *dokumentarizmus* érvényesítése maradt. Főbb módszertani velejárójuk pedig a szakforrások (és „források“) szabad variálására alapuló *montázs*technika, a holt dokumentumok fokozott intenzitású megelevenítésére képesítő *epikus stigmatizáció*, az „üres“, *palimpszesztus-szerű dokumentum-keret* epikus kitöltése és a vizuális források *neomanierista leolvasása* volt. Nem utolsósorban pedig a szakforrások azonosítására csábító ál-filológusi pedantéria, olvasót aktivizáló „*borgesi csel*“ és a hagyományos pszichológiai realizmus eszköztárát elvető *dokumentarisztikus meta-pszichológia* érvényesítése.

Szerintünk Danilo Kiš elsősorban ezzel a négy alap-irányba tartó tematikai/szemléleti tágítással, s e korszerű epikus eljárások, eszközök, módszertani kellékek és fogások új témakörre — a sztalinizálódott történelemre — való szuverén alkalmazásával vívta ki magának a *saját* helyét korunk mítoszromboló baloldali irodalmában. S épp e viszonylagos személyi nóvumok megléte, kétségtelensége miatt volt képtelen a vád, miszerint Kiš elbeszélésfüzére pusztán a „hetedik bőrt húzza le“ a közismert témáról. . . Hisz e „bőrnek“ immár végleges *kiši* pecsétje is van, mint ahogy a „bőrlehúzás“ szépírói módszertanába is újdonságot vitt be ez a kötet, a más történeti témák epikus megragadásában már meghonosított, ám e speciális témakörben még nem, vagy csak alig alkalmazott dokumentarista vívmányok beiktatásával.

Karlo Štajner állapította meg annak idején az egyik interjújában, a szibériai *7000 nap* förtelmeinek súlyát jelezve: „A képzelet aligha található ki olyan jeleneteket, amelyekbe nem csöppentem bele magam is.“ Nos, a pontosabb műszó híján „borgesinek“ mondott dokumentumpróza vívmányainak az *Új-Atlantisz*, illetve a *kutyaól* világra való alkotói vonatkoztatásával Danilo Kiš voltaképpen e štajneri *élettapasztalat művészi* konzekvenciáit vont le: *ezt* a világot legadekvátabb módon *szintén* önmagával, nyers, dokumentáris valóságával lehet megnevezni, s nem pedig az epikus képzelet pusztá „kitaláló“ műveletével. . .

Ám láttuk, ez mégsem azt jelenti, hogy ebben a prózában elenyésző szerep jut az alkotófantáziának. Ellenkezőleg: a fiktív és valóságos dokumentumok, igaz és ál-tények fantasztikus kombinálásával, illetőleg a *minden lehetséges* történelmi elvének *esztétikaira* való átváltása révén az alkotói képzelet itt is jelentős szerepet kap. Mégpedig leginkább a fantasztikus történelem színpalack mögötti valóságának demitizálása, s nem holmi patetikus drapériájának fölmutatása közben.

Ha tehát a szóban forgó epikus eljárás alkalmazását az *Új-Atlantisz*, illetve a *kutyaól* világra most irodalomtörténeti nézőpontról akarnánk méltat-

* Anatómiai lecke jelen- és utókornak. *Híd*, 1980/9. és 1981/2. sz.

ni, akkor arra a közismert „versenyfutásra“ kellene hivatkoznunk, amely különös intenzitással főleg Dosztojevszkij fellépése óta tart a fantasztikus irodalom és fantasztikus valóság között. . . S amelynek eredményeként napjainkra immár alighanem az egyféleképp ugyancsak „tudományos-fantasztikus“ történelmi dokumentumpróza lett az egyetlen *igazi*, a valóság elvalósíthatatlanságával még úgy-ahogy lépést tartó valóságépika. Minden más pedig csak szükségképpen, kisebb-nagyobb lemaradást tanúsító irodalmi csetlés-botlás az egészében fantasztikussá váló valóság mögött. . . Legalábbis a *történelmi* epika műfajterületén.

S ugyancsak egyedi alkotóerénynek kell minősíteni a kişi demitizálás *mélységét, hőfokát*. Mert természetesen ennek is van mértéke: korunk baloldali alkotó-eretnekei maguk is különböző mértékben vállalják az eretnekséget, a történelem- és emberszemléleti kriticismus tekintetében egyaránt.

Márpedig az az alkotó, aki művészetében ilyen illúziótlanul képes szebenézni világunk, a mi világunk — a XX. századi baloldal — történelmi rondabugyrával, mint Danilo Kiš, az természetszerűen nem lehet más, mint intenzíven-demitizáló. Akinek még a halandzsza-sztorijai mögül is — a történelem halandzsál. Egészen közönségesen és kisszerűen, kisbetűsen. . . S aki a *minden lehetséges* döbbenetével a történelmi paranoia zürzavarának ad méltó hangot, miközben esze ágában sincs ún. történelmi optimizmust sugallni. Ellenkezőleg: elbeszélésfűzérének valamennyi darabja az *önmagát dehisztórizáló, időtlenítő és önismétlő történelem* képzetét építi, az egyetlen középkori tematikájú elbeszélés félelmetesen e századi kicsengései pedig ezt külön is nyomatékosítják.

A pusztán *történi, tartó, levő* történelem víziója sejlik föl tehát e kötetből, s nem a *minőségileg* is fejlődőé. S ez nem is lehet másként: a végső dezillúzióval számba vett baloldali valóság rondabugyra nemcsak a konkrét történelmi idő — a harmincas-ötvenes évek — vonatkozásában kérdőjelezi meg a minőségi fejlődés egykoron kötelező hitét, s teszi valósággal *gyalázatosan szemérmelenné* az olyan kegyeletes ideológiai eufémiákat, mint amilyenek a „törvénysértések“, „személyi igazságtalanságok“, „szubjektív hibák“ és egyebek; e *kutyaóli* történelemvízió *általában* is felperzseli a fejlődés gondtalanul optimista, tizenkilencedik századian naiv, s korunkra, sajnos, már-már hallucinánssá is váló reményét. S hogy mi marad ezután? — Az egyik elbeszélés explicite is kimondott ítéleteként: „*az idő ciklikus körforgása*“, klasszikus és modern, Marcus Aurelius-i és borgesi meghatározásában: „Aki látta a jelent, mindent látott: azt is, ami a legrégebb múltban történt, és azt is, ami a jövőben fog történni.“ Illetve: „A világot koronként elpusztítja a tűz, melyből vétetett, de ezután újból megszületik, hogy ugyanazt a történelmet élje át.“

Ha pedig az idő ciklikusan ismétlődik, ez azt jelenti-e, hogy az ember is pusztá körforgást végez ún. nembeliségének labirintusában? Más szóval, van-e az embernek *minőségi* fejlődése, ha már a történelminek nincs? — Apodiktikus kérdésfeltevés és ugyanilyen válasz helyett ismét csak az elbeszélésfűzér immanens sugallatára kell hivatkoznunk: korunk emberisége, még az igazság balján székelő is, atavisztikusan vissza-visszahull a *kutyaól* szintjére. . . S noha a Kiš-elbeszélésekben az emberi bukásoknak jórészt társadalmi okrendszere van, nem kisebb illúziómentességgel kap bennük hangot az az

alkati, biológiai komponens sem, amelyet az *Anatómiai lecke* egy helyen a homo sapiens paranoid viselkedésmódjának, sőt *szkizofiziológiai* sajátságának nevez. . .

Nyilván innen van az, hogy az elbeszélésfűzér szereplőinek abszurd tragikumát nem valamiféle morális pátosz övezi, hanem a „konokul“ hűvös epikus tárgyilagosság. . . Hisz e könyvben nem arról van szó, hogy itt van a rossz, embertelen, atavisztikus Hatalom, amott meg a jó, szolidáris, ember-séges Ember, akit abszurd tragédiájában csakis és csupán holmi angyalian ártatlan szenvedő alannak lehetne minősíteni; hatalom és áldozat, rendszer és egyes ember, történelem és individuum ezeknek az elbeszéléseknek a világában is *kölcsönös* viszonyban áll egymással, *együttesen* hozván létre a „tökéletes bűnösség“ létállapotát. S akit aztán megcsap e történelmileg/embe-rileg egyaránt determinált fertő atavisztikus „szele“, az alighanem óvatosan, sőt jókora félszeggel fogja majd kiejteni az olyan magasztosan fennkölt fogalmakat, mint a „megemberiesülés“, „rehumanizálódás“, „dezalienáció“ és egyebek. . .

A *Borisz Davidovics stremléke* nem pedagógiai célzattal íródott, hanem a tanulmányunk élén mottóul kiemelt *alkotói tanúságtétel* kényszerével. S mégis van immanens, ha akarjuk: pedagógiai célzata is. Vitakönyvében, az *Anatómiai lecke*-ben a szerző ezt ugyancsak érinti, mondván, elbeszélésfűzéré-nek egyetlen „üzenete“ a világgyalázás. . . Azt viszont, hogy elég „érett“-e ez a világ a gyalázásra, az író hallgatólagosan az olvasóra bizza. Döntse el maga, a történelmi múlttal és jellel kapcsolatos saját tapasztalatai, illetve a jövővel kapcsolatos elő-tapasztalatai, magán-futurologusi előrejelzései alapján. . . Ő, az író viszont csak annyit tehet, hogy *kenotáfiumot* — jelképes irodalmi síremléket — állít e világ *kutyaóljaiban* nyomtalanul és jeltelenül elmerült milliók emlékének.

Többet, szolidárisabbat aligha is tehetne a mégoly illúziómentesen szem-lélt és demitizáló kritikával megrajzolt e századi emberért.

Ars epika

Közhelyszerű irodalomtörténeti igazság, hogy a legfontosabb és legtel-jesebb írói alkotásprogram — maga az alkotás. A műben testet öltött *gyakorlati* hitvallás író és irodalom, irodalom és élet, mű és történelem viszonyáról. . .

Ennek az axiómának az igazát követve azt mondhatnánk, Danilo Kiš legújabb epikus programja — maga a *Borisz Davidovics stremléke*. . . Hisz az elbeszélésfűzér problémalátása, szellemisége, múlt-, jelen- és jövő-élménye, elbeszélőmódszere, poétikája és stilisztikája érzékletesen szemlélteti szerzőnk jelenlegi ars epikájának lényegi vonásait is. Hogy ezekről az alábbiakban mégis külön szólunk, annak az az indítéka, hogy az elbeszélésekkel kiváltott maratoni vita egy kisebb könyvnyi *explicit programot* is kiprovokált ironkból, s ennek körvonalazása talán teljesebbé teheti a magyarul még meg nem jelent *Čas anatomije* méltatását.

E programnak a — jobb híján mondjuk így — *személyiségontológiai* alapja az az individuum-eszmény, amelyet vitakönyvében epikus hőseiről szólva maga a szerző fogalmaz meg a legközvetlenebbül: „erős, magukat a

történelmi események sodrába vető személyiségekről van szó“, akik azonban „meg akarják őrizni önnön individualitásuk szembeötölő jelét és ismertető jegyét, „árral szemben“ akarnak úszni, mindenek ellenére, kiválni az ellen-individualista kor áttekinthetetlen tömegű egy húron pendülői közül, vagyis, akiknek a kétség az alapvető iránytűje, ha ez még egyáltalán iránytű lehet“ . . .

Ezzel a személyiség-eszménnyel rokonul aztán az *írástudói tartás* eszménye is: „opponálás az általánosan elfogadott, automatizált gondolkodás-, létezés- és írásmódokkal“ . . .

A szembeszegülés *történelmi és politikai* objektumai pedig, mint a mottónak megtett könyvrészletben már láttuk: a fasizmusok és sztálinizmusok e századi változatai, „a test és a lélek elpusztítására létesített két táborrendszer“ valamennyi megnyilvánulása.

Ennek az írástudói magatartásnak viszont szükségképpen *kockázatvállaló az etikája*: Kiš szerint a vérbeli író korunkban is „szabadságos börtöntöltelék“, s épp e kockázatos léthelyzet vállalása különbözteti őt meg a betűvetés kufáraitól, akik továbbra is, ma is dédelgetett védenecsei az intézményesített társadalmaknak. . .

Az *Anatómiai lecké*ben programtételként vállalt opponálás *irodalmi* objektuma mindvégig kettős: a szembeszegülés egyrészt az epikus konstruálásra, a pusztá „képzelményre“, „kitalálmányra“ irányul, másrészt pedig a hagyományos — napjainkra immár realizmusát-vesztő — pszichológiai „realizmusra“. Előbbi korszerű, korhű, valódi maisággal telített epikus alternatívájának Kiš a fantasztkumban *immanensen* bővelkedő dokumentarizmust minősíti, mivel hogy maga is Michel Foucault nézetét vallja: „a fantasztkum gazdagsága a dokumentumokban rejtőzködik“ . . . Utóbbinak, a „kiürült“ hagyományos pszichologizmusnak a pótlását viszont az *elbeszélő nézőpont* funkciójának gyökeres megváltoztatásával szorgalmazza: a mai epikus a szereplők és helyzetek lélektani motiválása közben se legyen az olvasó „istenien“ mindent tudó informátora, hanem ilyen vonatkozásban is vállalja a dokumentumokra (és „dokumentumokra“) támaszkodó azon „irattáros“ és „jegyzőkönyvvezető“ szerepét, aki a korszerű prózafigurák klasszikus lélektant meghaladó, jórészt fantasztkus, paranoid, szkizopszichikai stb. indítékait és reakcióit „pártatlanul“, „tárgyilagosan“, „mások szemével“ láttatja — a valóságúsítás, azaz, a befogadás-esztétikai hatás fokozása céljából. . . Így találkozunk Kišnél a dokumentarizmus igénye az azonos averzióval elvetett „kitalálmány“ és a hitelét vesztett, hagyományos lélektani „realizmus“ közös ellenszereként.

S e dokumentarizmus kiši *gyakorlatának* előzetes vázolója után nyilván már nem is kell túlságosan hangsúlyozni, hogy ennek a szerző *programjában* sem valamiféle pozitivistá „valóságtisztelet“, naturalisztikus „megfelelés-igény“ a szinonimája. Ellenkezőleg: olyan dokumentarizmusról van szó, amely a legszabadabb — az elbeszélés valóságanyagán és immanens logikáján *belül* maximálisan szabad — írói kreativitással párosul. Amely tehát közel sem pusztá *átvevése*, hanem *újrateremtése, új valósággá szervezése* a dokumentumok és „dokumentumok“ törmelékének. S e teremő átváltoztatás *módja* az *Anatómiai lecke* szerint egyféle írói „alkímiához“ hasonlatos:

„Az írás alkímiai folyamat, transzmutáció, s e teremtő eljárásra eszményi metaforaként és lehetséges definícióként vonatkoztatható a voltaképpeni alkímia meghatározása: »Az alkímia a fémek arany-előállítás céljából történő transzmutálásának a művészete« (...) Azonban az írásfolyamat, analóg módon az alkímiai folyamatokkal, egyúttal misztérium és misztifikáció is: minden az alkotó titkos laboratóriumában zajlik le, ebben az alkímikus műhelyben, ahol a céh mágikus formuláit őrzik (...), amelyekhez azonban hozzá kell adni tulajdon felfedezéseinket is, e minden titkok legfőbb titkát. Mert a végső cél, tulajdonképpen, a szellemi transzformáció...“

Az *individuális* teremtő átváltoztatás, a dokumentáris nyersanyagok (irodalmi „fémek“) átlényegítésének művészete mint „legfőbb titok“, amely azonban nem a pusztán-egyedi alkotóelemenyre és -képességre alapul, hanem „a céh mágikus formuláinak“, vagyis: az írói „szakma“ mesterségbeli, technikai-technológiai és módszertani tapasztalatainak az ismeretére is: az *Anatómiai leckének* e metaforikus szóhasználata átvezet bennünket egy újabb program-tételhez, az irodalmi hatások *tudatos* befogadásának igényéhez.

Az irodalmak *nemzetközi* hatás-folyamatát szerzőnk a szó művészetének természetes élettartozékaként értelmezi, s példák hosszú sorával teszi nevetségessé a „barbarogeniális eredetiség“ illúzióját és provinciálisan beszűkülő valóságát. Eközben — ellentétben a szimplifikáló komparatiztikával — nem az egyes írók „irodalmi atyját“ keresi, aki, úgymond, eleve megpecsételi az illető „utód“ alkotóegyenységét s pusztá epigonságra ítéli; Kiš az irodalmi *alkotások* egymásra való, az alkotói szenzibilitás-típusok rokonságára épülő, láncolatossá történelmi hatását tartja igazán jelentősnek. S természetesen önmagára is vonatkozóan — az irodalmi kánonoktól való *eltérés* képességként értelmezett alkotó tehetség jogának fenntartása mellett:

„... nem mondhatnám, hogy csupán Njegošt meg [Crna Gora-i] népdalt olvastam, illetve a nagyanyám meséit hallgattam. Tehát én nem tagadom a hatásokat, hanem azt kérdelem magamtól, vajon a hatások bizonyos *teljességén* belül sikerült-e kiváltanom — az illető hatásokhoz viszonyítva is — ama hírneves „különbözőség-érzetet“, más szóval: mennyiben sikerült a hatás kereteiben [...] megteremtennem saját hiteles alkotásomat...“

Az *Anatómiai lecke*ben az így értelmezett hatás egyrészt az írói szellemiség-típusok rokonságán alapuló *spirituális* rokonulásként konkretizálódik, másrészt pedig az irodalmi eljárások, kifejezési eszközök, technikák és technológiák *közös* tárházából való *szuverén* merítésként, „kölcsonzéseként“. S ez utóbbi hatás-változat befogadását szerzőnk nemcsak hogy nem tartja alkotói „amoralitásnak“, de csakis *ennek* révén véli lehetségesnek a kifejezésbeli konzervativizmus és anakronizmus elkerülését.

Mert az *Anatómiai lecke* írója hisz az irodalmi technológiák — ha nem is az esztétikai teremtőképesség — fejlődésében, evolúálásában:

„Noha az irodalom nem (egzakt) tudomány, tehát a műalkotások [...] nem haladnak valamilyen felfelé ívelő irányba, valamiféle művészeti evolúció logikája szerint, a művészetben, s különösen az irodalomban mégiscsak érvényesek a fejlődés bizonyos törvényszerűségei, akarom

mondani: a művészi, az irodalmi kifejezőmódnak — mégiscsak — van fejlődési íve, nemcsak a szenzibilitások változnak, hanem az irodalmi kifejezés eszközei, technikája (*próza*-ja), ha akarjuk: technológiája is, tehát mindaz, amivel az irodalomtudomány foglalkozik, s aminek az írók, amennyiben valamelyest is tehetségesek, nagyon is tudatában vannak.“

Saját alkotóterületére, a korszerű epikára vonatkozóan az így felfogott fejlődés törvényszerűségéből szerzőnk az alábbi fontos konklúziót vonja le: „Ma tehát nem lehet elbeszélést vagy regényt írni a XVIII. vagy XIX. századi eszközökkel és módszerekkel, és alig lehet egy Maupassant, Csehov vagy O'Henry módján: a kifejezés anakronizmusa az irodalomban ugyanaz, mint a tehetség hiánya. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a literatúrában, a próza „technológiájában“, retorikájában csupán egyetlen módszer, a legújabb, a legmodernebb létezik, amely mintegy garantálja a mű hitelességét és korszerűségét; ám ennek ellenére is marad a tény: bizonyos dolgok e korszerű próza-retorika tárgyköréből ma már többé-kevésbé ismeretesek valamennyi, az írás mesterségével nem-dilettáns módon foglalkozó író számára; hisz az író irodalmi öröksége, mint Sklovszkij mondja, »éppúgy a saját kora technikai lehetőségeinek az összességéből áll, mint a feltaláló hagyománya«. . .“

Ezeknek a lehetőségeknek a számbavétele után az *Anatómiai lecke* írója a hagyományos és korszerű elbeszélőművészet mai vízváltatóját J. L. Borges epikus módszerének a segítségével húzza meg, miközben annak novátorságát egyebek közt a realitás határvonalainak a fantaszikum irányába történő tovább-tágításában és a dokumentáris anyag mesterien-fortélyos felhasználás-módjában jelöli meg. Mindenekelőtt azonban a Maupassant-Csehov-O'Henry-féle realista elbeszélés részletező és induktív módszerének meghaladásában — „egy bűvészi és forradalmi vállalkozás“, ti. a *dedukció* révén. Értve ez alatt azt a sajátos *epikus szimbolizmust*, „amelynek elméleti és gyakorlati következményei nem kisebbek azoknál, amelyeket ugyanez a szimbolizmus a költészetben váltott ki Baudelaire jelentkezésekor.“

E radikális újítás szabad, szuverén felhasználásának programatikusan elkötelezettje az *Anatómiai lecke* írója is. Azzal a megszorítással, hogy szerinte Borges módszertani újítása elsősorban ahistorikus/metafizikai szinteken érvényesül, míg a *Borisz Davidovics síremléke a történelmire* összpontosít. . .

Hogy miként és hogyan, azt láttuk. S az epikus programtól, ars epikától ezzel vissza is tértünk a kiírt elbeszélő-gyakorlathoz.

A szellemiségében forradalmian radikális és módszertanában következetesen modern kisepikai megvalósuláshoz, amelyet a mai jugoszláviai elbeszélőirodalmak nyilván méltán tehetnek meg saját „borgesi“ vízváltatójuknak.

REZIME

„BORHEŠKA“ PREKRETNICA U JUGOSLOVENSKOJ EPICI

Studija se bavi analizom knjiga Danila Kiša (*Grobnica za Borisa Davidoviča; Čas anatomije*) i nadovezuje se na prethodne dve studije autora na istu temu (*Anatómiai lecke* jelen- és utókornak. *Híd*, 1980/9, str. 1108-1118. i 1981/2, str. 193-206.)

U pogledu *tematsko-sadržinske novine* Kiševe epike u nas, autor ističe umetničko oživotvorenje pravno-moralne, kriminološke, metafizičke i „teatrološke“ otuđenosti staljinizma od ideje socijalizma, a u pogledu *pripovedačke tehnike* osnovne novine vidi u stvaralačkom korišćenju montažne tehnike; u ispunjavanju palimpsestičkih okvira sižea; u necmanirističkom „očitanju“ vizuelnih dokumenata; u „epskoj stigmatizaciji“; u kvazi-filološkoj pedanteriji kao „borheškoj zamci“; u suprostavljanju epskom konstrukcionizmu i tradicionalnom psihološkom realizmu pomoću stvarnog i fiktivnog dokumentarizma i meta-psihologizma.

U okviru prikaza *stvaralačkog kreda* knjige *Čas anatomije*, studija skicira ontološke osnove Kiševe „ars epike“, te spisateljski stav i stvaralačku etiku koja svesno prihvata egzistencijalni *rizik*, a opisuje se i neki karakteristični pojmovi *Časa anatomije* (ugao posmatranja u savremenoj epici; stvaralačka „alkimija“; dedukcija i epski simbolizam itd.)

Studija se završava konkluzijom da je „ars epika“ Danila Kiša delotvorno primenjena i u zbirci *Grobnica za Borisa Davidoviča*, koja se zbog svoje radikalno revolucionarne duhovnosti i konzekventno modernog pripovedačkog postupka može smatrati „borheškom“ prekretnicom u savremenoj jugoslavenskoj epici.

SUMMARY

THE „BORGESIST“ TURN IN THE YUGOSLAV EPIC POETRY

This study deals with the analysis of Danilo Kiš's books (*Grobnica za Borisa Davidoviča*; *Čas anatomije*), and is related to two former studies by this author on the same topic (Anatómiai lecke jelen- és utókornak. *Híd*, 1980/9, p. 1108-1118. and 1981/2, p. 193-206.).

Treating Kiš's novelty with respect to the *themes and contents* of his epic poetry, the author emphasizes the artistic realisation of juridical, moral, criminological, metaphysical, and „theatrical“ alienation of Stalinism from the idea of socialism, and with respect to the *narrative technique*, the basic novelties are observed in the use of the montage technique; in filling the palimpsestical subject frames; in the neo-maniristic „reading“ of visual documents; in the „epic stigmatization“; in the quasi-philological meticulousness as a „Borgesist trap“; in opposing to the epic constructionism and the traditional psychological realism by making use of the real and the fictive documentarism and meta-psychologism.

In presenting the *creative credo* of the book *Čas anatomije*, the author has outlined the ontological bases of Kiš's „ars epicae“, and the writer's attitude and creative ethic which accepts the existential *risk* consciously; some particular notions of the book *Čas anatomije* have also been described.

SAJTÓVISZONYOK VAJDASÁGBAN (1918-1929)*Csáky S. Piroška*A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK*Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.*

1918-ban új szellemi élet kezdett kialakulni Jugoszláviában és Vajdaságban. A történelmi változás az első világháború után a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban érezhető volt a művelődési élet minden területén, így a sajtó és a sajtótermékek megjelenése és terjesztése terén is. Merev korszakhatárt húzni a könyvkiadás és a sajtó történetében nehéz lenne, ezért az 1918-as év csak részben jelzi az új korszakot, hiszen Vajdaságban már a 19. században is voltak nyomdák, könyv- és lapkiadó vállalatok. Némelyik tehát csak folytatta tevékenységét, voltak nyomdák, amelyek újonnan alakultak, felbukkantak, majd hamarosan eltűntek; ismét más vállalkozók társultak egymással és úgy jelentkeztek későbbi kiadványaikon. A nyomdák nagy része könyvkiadásal is foglalkozott, más részük főként hírlapokat adott ki — és természetesen aprónyomtatványokat, hiszen sok esetben ez biztosította számukra a megélhetést.

Azokban az országokban, ahol fejlett a sajtóügy, a sajtóviszonyokat rendelkezések szabályozzák. Vizsgálatunk tárgyát a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulása idején érvényben levő és később hozott törvények, rendeletek képezik, amelyek az ország sajtóügyét és ezáltal művelődési életét is befolyásolták. Ezek a rendeletek az egész ország területére, így Vajdaság területére is érvényesek voltak. Dolgozatunkban azonban kivételesen kitérünk azokra a jellegzetességekre is, amelyek csak a vajdasági sajtó kialakulását és fejlődését befolyásolták.

1921. június 28-án meghozták a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság alkotmányát. „A kihirdetett alkotmány az állam egyedüli alaptörvénye, mellyel sem korábbi, sem későbbi törvény, törvényerejű királyi vagy kormányrendelet vagy kormányzati intézkedés nem állhat ellentétben“ — magyarázta a magyar szövegű alkotmányfordítás előszavában dr. Gráber László [A Szerbek, Horvátok, Szlovének királyságának alkotmánya / A magyar szöveget fordították Dr Gráber László és Dr Kalmár Elemér ügyvédek. — Subotica: Minerva Nyomda- és Lapkiadó RT, [1921]. — 32 1.].

Az alkotmány megszabta a polgári alapjogokat és kötelességeket, miszerint „az állampolgárság az egész királyságban egységes. Valamennyi polgár a törvény előtt egyenlő.“ (4 §).

Az alapokmány a kulturális szabadság biztosításáról is beszélt. Első helyen a sajtószabadságról rendelkezett. „A sajtó szabad. Nem lehet semmi olyan preventív rendszabályt megállapítani, amely írásművek és újságok megjelenését, árusítását és terjesztését akadályozza. Cenzúrát csak háború és mozgósítás idejére lehet megállapítani és csak olyan kérdésekre, amelyeket a törvény előre megállapít. Tilos olyan újságok és sajtótermékek terjesztése és árusítása, amelyek az uralkodó, a királyi ház tagjai, idegen államfők, a nemzetgyűlés ellen sértést, vagy az alkotmány vagy az országos törvények erőszakos megváltoztatására a polgárokhoz intézett közvetlen felhívást vagy a közérkölc s súlyos megsértését tartalmazzák. De ezekben az esetekben is köteles a hatóság a tilalom foganatosításától számított 24 óra alatt az ügyet bíróság elé vinni, amely köteles ugyancsak 24 óra alatt a tilalmat jóváhagyni vagy megsemmisíteni. Ellenkező esetben a tilalom feloldottnak tekintendő. A kártérítés felől a rendes bíróságok a tilalom megsemmisítése tárgyában hozott bírói intézkedéstől függetlenül határoznak.

A sajtó útján elkövetett bűncselekményekért felelnek: a szerző, a szerkesztő, a nyomdász, a kiadó és a terjesztő. A sajtóról szóló külön törvény fogja meghatározni, hogy az előbb felsorolt személyek közül mikor melyik és milyen módon felel a sajtó útján elkövetett bűncselekményekért. Minden sajtó útján elkövetett bűncselekmény felett a rendes bíróságok ítéleznek“ (13 §). Ezt a rendelkezést tovább szabályozták a 138. §-sal: „Be lehet tiltani olyan újságoknak és sajtótermékeknek a megjelenését és terjesztését, amelyek: az állam mint összesség ellen gyűlöletet, vallási vagy faji ellentéteket támasztanak, valamint azokét is, amelyek közvetlenül arra hívják fel a polgárokat, hogy az alkotmányt, vagy az országos törvényeket erőszakkal változtassák meg, ha tartalmukból nyilvánvalóan kitűnik, hogy céljuk a polgárságnak ilyen felhívása.“

Korabeli lapokban olvashatunk hírt külföldi újságok kitiltásáról. Így például az Eszéken megjelenő *Magyar Újság* 1921. dec. 4-i számában a *Hírek* rovatban „Kitiltott magyarországi újság“ címen a következő közlést találhatjuk:

„A belügyminisztérium egy november hó 17-én kelt rendeletével a Budapesten megjelenő „Magyar Hírlap“ c. napilapot az SHS királyság egész területéről kitiltotta. A „Magyar Hírlap“ Andrásynak, a letartóztatott karlistavezérnek volt a hivatalos lapja és kitiltása azért történt meg, mivel állandóan ellenséges hangon írt államunk viszonyairól, sőt egy idő óta Sándor királyt is élesen kritizálta és támadta“.

Az új államban minden kulturális intézmény állami felügyelet alatt állt, az iskolák is. „Az elemi oktatás állami, általános és kötelező. [...] Az állam az oktatást beíratási tandíj és egyéb illeték nélkül adja. Törvény fog arról rendelkezni, hogy magániskolák és azok egyes fajai milyen feltételek mellett lesznek engedélyezhetők. [...] A más fajú és nyelvű kisebbségekhez tartozók a saját anyanyelvükön részesülnek elemi oktatásban a törvényben előírt töltételek mellett“ (16. §).

Az alkotmány tartalmazott ugyan rendelkezéseket, amelyek a könyv- és lapkiadásra vonatkoztak, ez mégsem tekinthető elegendőnek a sajtóviszonyok rendezésére. Az első sajtótörvény, amely az egész ország sajtóviszonyait

volt hivatva egységes módon rendezni, 1925-ben jelent meg. [Službene novine, Beograd, 1925. aug. 8.] Mindaddig, amíg ez a törvény életbe nem lépett, az ország különböző területein több sajtótörvény volt érvényben, Szerbiában például az 1904. január 12-én jóváhagyott. Ennek a törvénynek ugyanez év decemberében módosították egyes szakaszait, rendelkezéseit s ezekkel a módosításokkal alkalmazták. (A módosításokat 1904. dec. 9-én léptették életbe.)

Horvátország és Szlavónia területére az 1875-ös sajtótörvényt alkalmazták, hozzáfűzve az 1907. évi törvénymódosítási rendelkezéseket.

Szlovénia és Dalmácia területén az 1862. december 17-i osztrák törvény volt életben, az 1864. évi módosításokkal.

Bosznia-Hercegovina területén az 1907. január 13-i törvény, Crna Gorában pedig az 1905. december 1-én megjelent sajtótörvény.

Vajdaság területére az 1914. évi magyarországi sajtótörvényt alkalmazták.

Itt csak ez utóbbit ismertetjük kissé részletesebben, hiszen ennek alapján bizonyos törvénycikkeket úgy értelmezhetek, hogy a verbálisan biztosított sajtószabadság mellett könnyedén betilthattak egy-egy kiadványt, vagy egyes cikkeket kihagyhattak a lapokból.

1914. márc. 28-án az Országos Törvénytár 8. számában megjelent XIV. Törvénycikk a sajtóra vonatkozik. (A törvényjavaslatot az igazságügyminiszter 1913. okt. 25-én nyújtotta be, s harmadszori olvasás után, 1914. márc. 24-én szentesítették.)

„A sajtónak minden művelt állam jogrendszerében kiváltságos jogi helyzete van. Mint a nyilvános élet legáltalánosabb és legkönnyebb szervét s az új gondolatok propagálásának, az eszmék szabad harcának hatalmas biztosítékát joggal tekintik azt az alkotmányos élet és az egyetemes fejlődés intézményszerű alapfeltételének. Ezért a sajtót rendszerint nem kényszerítik a közönséges jog merev korlátai közé, hanem biztosítani igyekeznek részére a természetének megfelelő jogi helyzetet“ [60-61 l.]. Éppen ezért az emberi alapjogokért vívott százados harcok legértékesebb eredményei közt szerepel a sajtó alkotmányos rendezése — állították az általános indoklás szövegében.

A sajtó alkotmányos rendezésének politikai fontossága van tehát. Az érvényben levő jogszabályok nem rendezték azonban teljes egészében a sajtóviszonyokat. Ezért beszélhetünk a sajtójog hiányosságairól, amelyeket az új (1914. évi) sajtótörvény volt hivatott rendezni. Az új törvény megindoklásában a hiányosságok között említik többek között, hogy

- a nyomtatványok terjesztésének szabadságát a törvény csak elvben mondta ki — a terjesztés szabályozásáról nem gondoskodott;
- a sajtó útján hirdetett valótlanosságok büntetéséről és az általuk okozott kár megtérítéséről ugyancsak nem rendelkezett. Megemlíthetnénk még a sajtójogi felelősség kérdését, a sajtóeljárás lassúságát stb.

Az új törvénynek vezető elve volt, „hogy a tisztességes és komoly sajtó szabadságát biztosítsa, a sajtó útján elkövetett visszaélések ellen pedig hatályos és gyors védelmet nyújtson“. [62. l.]

A törvény szövege hat fejezetre (64 §-ra) tagolódott. Az első fejezet a bevezető rendelkezéseket tartalmazta, itt fogalmazták meg, hogy mit neveznek

sajtótermékeknek. (A törvény rendelkezései nem terjedtek ki az országgyűlés és a hatóságok által kibocsátott hivatalos kiadványokra.)

A sajtótermékek terjesztésére vonatkozó rendelkezések értelmében terjesztésnek számít az árusítás, az ingyenes szétosztás, a közszemlére kitétel, a nyilvános helyen való elhelyezés és a szétküldés. Sajtóterméket a törvény korlátai közt mindenki szabadon terjeszthet, de „a magyar szent korona országainak területén kívül kiadott, vagy nyomtatott, vagy ezen a területen kívül egyébként többszörösített sajtótermékek terjesztését a minisztérium közérdekből eltilthatja“ [10. §, 69. 1.]. A káros külföldi sajtótermékek kitiltása az állam természetes önvédelmi jogát jelenti (hazafiatlan, erkölcstelen sajtótermékek). A törvény tehát jóváhagyta a sajtótermékek házaló és utcai terjesztését, azzal, hogy az engedélyt vissza is vonhatta a hatóság. Ez ellen az érdekeltek 15 napon belül fellebbezhettek a belügyminiszterhez.

A törvény részletesen kitért az időszaki lapok alapításának és megjelenítésének körülményeire [16. §]: „Időszaki lapot mindenki szabadon alapíthat. Az alapításhoz engedély nem szükséges. Az időszaki lap megindítása előtt tizenöt nappal a kiadó köteles a lap kiadásának helye szerint illetékes törvényhatóság első tisztviselőjénél írásban bejelenteni:

1. Saját nevét és lakását;
2. a felelős szerkesztő nevét és lakását;
3. a nyomda- vagy más többszörösítő vállalatot, amelyben a lapot készítik;
4. a lap címét, alakját, megjelenésének helyét és ha előre meg vannak határozva, a megjelenés időszakait is;
5. a lap (politikai, társadalmi, tudományos stb) jellegét;
6. azt a helyet ahonnan a terjesztés megindul.

... A felsorolt körülményekben beálló változásokat a kiadónak két nap alatt a törvényhatóság első tisztviselőjénél be kell jelentenie“ [75. 1.]. Kiadó csak olyan nagykorú magyar állampolgár lehetett, aki állandóan az ország területén lakott, „büntett miatt öt éven belül, aljas okokból elkövetett vétség miatt pedig három éven belül büntetve nem volt“ [17. §, 76. 1.].

Politikai lapok csak bizonyos pénzüsszeg (biztosíték) lefizetése ellenében jelenhettek meg. A biztosítékot az állam pénztárába utalták át. Biztosítékot értékpapírban is fizethettek.

A törvény 24. §-a kilenc pontban összefoglalta, ki követ el vétséget, és meghatározta, hogy az elkövetett vétségekért milyen büntetés jár [83. 1.]. A büntetések különbözőek lehettek, a tettet 15 nap szabadságvesztéstől 3 évig terjedő szabadságvesztésre ítélték, emellett pénzbírságot is róhattak rá.

A sajtójogi felelősség c. fejezetben kifejtett rendelkezések alapján „a sajtó útján elkövetett büntett, vétség, vagy kihágás miatt“ elsősorban a szerző a felelős, de bűnösnek nyilváníthatják a megrendelőt, a szerkesztőt, a kiadó- vagy nyomdatulajdonost is.

Az időszaki lap kiadója és szerkesztőségének tagjai között fennálló jogviszonyról szóló rendelkezéseket tartalmaznak az 57-től a 60-ig terjedő paragrafusok. „Az időszaki lap kiadója és szerkesztőségének állandó fizetéssel alkalmazott tagjai közt a szolgálati viszonyt csak felmondás útján lehet fel-

bontani“. A felmondás ideje, ha a felek előzetesen szerződéssel hosszabb határidőt nem állapítottak meg, a felelős szerkesztő számára egy év, a segéd-szerkesztő és a fontosabb munkakörrel bíró munkatársak, valamint a lapnál öt évnél hosszabb idő óta alkalmazott bármely belső munkatárs számára hat hónap, egyébként három hónap“. [57. §, 104. 1.]

Az Igazságügyi Közlöny [Budapest, XXIII. évf.] 1914. április 25-i 4. számában közzétett rendeletek között találjuk a sajtóról szóló XIV. törvény-cikk végrehajtására vonatkozó rendelkezéseket. Ebből a dokumentumból kiderül, hogy nyomdát, vagy könyvnyomdát csak iparigazolvánnyal rendelkező személy állíthat fel, s annak működését az ipartörvény értelmében be kell jelenteni a törvényhatóság első tisztviselőjénél. Minden új nyomda- és sokszorosító vállalatról és a vállalatoknál beálló változásokról értesíteni kell a Magyar Nemzeti Múzeumot, a m. kir. Központi Statisztikai Hivatalt és az illetékes kir. ítélőtábla székhelyén működő királyi ügyészséget.

A kötelezpéldányokra több rendelkezés vonatkozik: egyes sajtótermékeket kéthavonként, másokat évnegyedenként kellett beszolgáltatni. A kimutatásban a kiadványokat, legalábbis azokat, amelyeket a Magyar Nemzeti Múzeumnak küldenek, csoportosítani kell típusuk szerint. A csoportosítás a következőképpen történik:

- időszaki folyóiratok és hírlapok (a napilapok kivételével);
- könyvek és füzetek;
- zeneművek;
- önálló képes ábrázolások (metszetek, könyvnyomatok, térképek, gépi eljárással készült fényképi sokszorosítások stb.);
- kisebb vegyes nyomtatványok, lehetőleg számuk és természetük szerint csoportosítva, például: falragaszok, színlapok, gyászjelentések stb.

Külön kötelezpéldányt kell küldeni a Központi Statisztikai Hivatalnak és egyet a sajtórendészeti királyi ügyészséghez.

A cenzúrára vonatkozó rendelkezések is fontosak számunkra, hiszen ezeket az 1920-as években is igen gyakran alkalmazták. A XIV. törvénycikk 7. §-a szerint:

„1. Minden politikai napilap köteles ezentúl számainak, kinyomása után, de még expedíció, azaz az utcai terjesztés előtt két példányt betervezni a főispáni hivatalhoz az aznap kinyomott lapból, és csak az expedíció és a terjesztés jóváhagyása után küldheti szét a lapokat.

2. Minden időszaki vagy hetilap, tekintet nélkül arra, hogy politikai, szépirodalmi vagy szaklapról van szó, köteles szintén e rendelkezés 1. pontja értelmében eljárni.

3. A plakátokra, színlapokra és általában a köznyomtatványokra vonatkozóan továbbra is az eddigi rendelkezések maradnak érvényben, azaz előzetes cenzúra alá esnek a politikai hatóságok részéről“

Aki nem tartotta be ezeket a rendelkezéseket, azt szigorúan megbüntették, pénzbírságot kellett fizetnie; a vétség ismétlődése esetén a lap betiltása volt a büntetés.

A sajtótermékek előzetes lefoglalása vagy elkobzása esetén:

- közleményt kellett közzétenni róla az állam hivatalos lapjában;
- az értesítést fel kellett terjeszteni a m. kir. igazságügyi, belügyi és kereskedelmi miniszterhez;
- értesíteni kellett róla a m. kir. posta- és távirida vezérigazgatóját (hogy megakadályozzák a postai szállítást) stb.

Hasonlóképen kellett eljárni, akkor is, ha külföldön kiadott sajtótermék terjesztését tiltották be. (Ehhez hasonló rendelkezést találunk később az 1925. évi sajtótörvényben is.)

Ha a kiadók nem tartották be a törvény rendelkezéseit, bűnvádi eljárást indíthattak ellenük. Ebben a törvényben is találunk olyan rendelkezéseket, amelyek sajtóvétségekre, bírói eljárásokra stb. vonatkoznak.

A sajtóviszonyok rendezése szempontjából az egységes sajtótörvény megjelenése jelentős esemény volt. Hosszas előkészületek után készült el a törvény szövege, amelyet sokan, főleg a kisebbségi sajtó képviselői nagy érdeklődéssel vártak. 1922. március 23-án a Magyar Újság „Sajtótörvény született az SHS királyságban“ címen vezércikket jelentetett meg a sajtótörvény jelentőségéről, feladatáról és arról, hogy mit vártak a törvénytől, milyen jogokat és kötelezéseket kell elsősorban paragrafusokba szednie“ „...elegendő egy tollvonás, egy nem egészen tiszta és világos intézkedés, hogy a sajtót — amely nélkül bármelyik ország halott — elnyomhassák, letörhessék, megnémíthassák.

A jó sajtótörvény mindenkor az állami alkotmány egyik védőbástyája. Védi és szolgálja a sajtót, amely az állami lét egyik elengedhetetlen, szükséges kelléke. Segíti és életrehívja a gondolatot, talpraállítja a művelődést és szolgálja a szabadság nagyszerű kívánalmait . . . De letiporja és kivégzi és lehetetlenné teszi a sajtókufárokat, eltiporja a nyomtatott betű árulóit, kultúra kalózeit . . . De csak akkor, ha jó. A jó sajtótörvénynek tehát páratlanul hasznos, üdvös és kulturértékű hatása van.

Az írói-szerzőijogot . . . drákói szigorral kell biztosítani, s kemény paragrafusokba szedni az írói munka védelmét . . .“ [1.1.]

Ugyanabban a számban, az utolsó lapon már ez a hír áll: *Elkészült a jugoszláv sajtótörvény*: Szigorú rendelkezések a rágalmozók ellen. (Belgrád, márc. 22.) Néhány nap múlva a minisztertanács plénuma elé kerül. „Rágalmazás esetén a tárgyalást rögtön elrendeli, amivel elejét veszi annak, hogy a sajtójogi felelősség alól bárki könnyűszerrel kibújhasson.“

A minisztertanács plenumának hosszan tartó vitája után a szerb nyelvű szöveg 1925. aug. 8-an jelent meg a belgrádi Službene novine c. hivatalos lapban.

Az ésszerű sajtótörvény megjelenésének nagy hatása volt a sajtó, a könyvkiadás és általában a nyomdák fejlődésére, tehát a vajdasági sajtóviszonyok kibontakozására és fejlődésére is. Egyrészt védte a kiadók érdekeit, lehetővé tette a biztonságos munkalehetőséget a nyomdászok számára, másrészt módot adott arra is, hogy előtérbe kerüljön a nyomdák kulturális szerepe.

Az alkotmányban kimondott alaptézisek egyrészt biztosították, hogy a sajtóviszonyok országszerte hasonlóan alakuljanak és fejlődjenek, hisz addig az ország különböző területein érvényben levő sajtótörvények nagyon is eltérő lehetőségeket nyújtottak. Az új törvény összhangba hozta a különböző törvények szövegeinek főbb rendelkezéseit, így ezt egységesen alkalmazták országszerte.

A szerb nyelvű szöveg 10 lap terjedelemben jelent meg, és XI. fejezetet (96 paragrafust) tartalmaz.

Az általános rendelkezések az alkotmány szövegére hivatkoznak, de részben magyarázzák is azt: „A sajtó szabad! A sajtószabadság a gondolatok akadálymentes közléséből áll a sajtó és más nyomdatermék (festmények, képek, rajzok és más tárgyak mechanikus vagy vegyi úton történt sokszorosított formában) közzétételével, az alkotmány és egyéb törvényrendelet értelmében“. [1. &] A sajtótermékek megjelenését, ha nincsenek ellentmondásban az alkotmány szövegével, nem szabad megakadályozni. A törvény nem irányozta elő biztosíték lefizetését az újságok és az időszaki kiadványok megjelentetésekor. A lapkiadónak be kellett jelentenie kiadói szándékát a közzététel előtt a helyi rendőrhivatalban. A bejelentkező lapon köteles volt feltüntetni:

1. A lap (időszaki kiadvány) címét,
2. a szerkesztő nevét és lakáscímét,
3. a nyomda nevét és helyét.

A közzététel nyugtázta a bejelentkezést. A kiadó köteles volt minden változást jelenteni az illetékeseknél (a cím, a nyomda, vagy a tulajdonos megváltozását stb. [5.§]).

Minden nyomdaterméken fel kellett tüntetni a nyomda helyét, a nyomdász nevét vagy a részvénytársaság hivatalos képviselőjének a nevét. Ez alól a rendelkezés alól kivételt képeztek a hivatalos előírások utasítása alapján készült nyomtatott úrlapok, az ügyviteli nyugták, meghívók, gyászjelentések és hasonló kisnyomtatványok.

Mielőtt nyilvánosan forgalomba hozták volna a kész nyomdatermékeket, a nyomdatulajdonos 5 példányt köteles volt eljuttatni a közzétételhez. Ebből egy példányt a közzétételre tartottak, egyet a belgrádi, egyet a zágrábi és egyet a ljubljana-i nemzeti könyvtár kapott. Az ötödik példányt a körzeti vagy az állami könyvtár kapta. Csak miután a köteles példányokat szétküldték, hozhatták forgalomba a kiadványokat.

A törvény foglalkozott a szerkesztő személyének kérdésével. Pontosan meghatározta, ki lehet és ki nem lapszerkesztő, milyen felelősség hárul rá és mik a kötelezettségei. Kitért a szerzői jog kérdésére is. A szerzői jog a szerző halála után 25 évig volt érvényes, és csak a szerző leszármazottai élhettek vele.

Külföldön nyomtatott sajtótermékek behozatalát engedélyezték a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területére, ha csak tartalmuk nem volt káros vagy sértő az országhatóságra nézve. A káros vagy sértő sajtótermékek behozatalát megtilthatták.

Hatósági felszólításra a lapszerkesztő köteles volt helyesbítést közzétenni a lapjában. Kivétel volt ez alól, ha a helyesbítést nem írta alá a szerzője; ha sértőn, trágárul volt megfogalmazva; ha terjedelmesebb volt, mint a helyesbítendő szöveg; ha bűncselekménynek tekinthették a tartalmát; ha más nyelven írták, mint az eredeti szöveget; ha a helyesbítendő szöveg megjelenése óta már eltelt 6 hét.

A cenzúrára vonatkozó rendelkezéséből [VI. fejezet, 30—32. paragrafus] kitűnik, hogy a cenzúrát csak háború vagy mobilizáció idején kell bevezetni, úgy, ahogyan a törvény előrelátja. A hazai sajtótermékek cenzúrázása azt jelentette, hogy bizonyos cikkeket nem közöltek (amelyeket tartalmilag károsnak minősítettek), míg a külföldön nyomtatottakat egyszerűen nem hozták be az országba. A cenzúrázás a kinyomtatott publikáció egy példánya alapján készült, és csak akkor lehetett forgalomba hozni és terjeszteni, ha az illetékes hatóság jóváhagyta a szöveget.

A törvény a kiadványok megjelenését elősegítő személyek felelősségét is megfogalmazta. Ezek a személyek sorrendben: az író, a szerkesztő, a kiadó, a nyomdász és a terjesztő. Mindegyik a saját hatáskörén belül egyéni felelősséget vállal. Az író a megjelent szövegért felelt, akár aláírta művét, akár nem — kivéve, ha a tudta nélkül jelent meg az írás. Ez esetben a szerkesztőre hárult a felelősség.

Megtorlás járt a következő vétségekért: ha a mű a közérdeket veszélyeztette (akár az államhatalom ellen irányult, akár a vallási felekezeteket sértette); becsületsértés esetén; sajtóvétség esetén. Sajtóvétségnek számított, ha a szerző neve helyett valaki másnak a neve alatt jelent meg egy írás, anélkül, hogy a megnevezett személy vállalta volna a szerzőséget; ha jogi esetekben közzétettek valamit, még mielőtt a bíróság nyilvánosságra hozta a döntését; ha magánjellegű levelezést, táviratot és egyebet adtak közre; ha bizalmas közléseket és egyéb titkos jellegű írásokat hoztak nyilvánosságra.

Bárki követett el sajtóvétséget, a törvény értelmében bíróság elé került. A bírósági eljárásról, a kivizsgálásról, a tanúkihallgatásról, a fellebbezési lehetőségéről is találunk pontos rendelkezéseket a szövegben, sőt még arról is, hogy hogyan kell bánni az elítéltekkel [73—92. §].

A zárórendelkezések kimondták, hogy e törvény életbelépésével hatálytalanná válnak azok a rendelkezések, amelyek eddig a nyomdák működését, a nyomdatermékek megjelentetését szabályozták az ország egyes területein. Ami viszont hiányzott a törvényből, azt az általános büntető-törvény rendelkezéseiből kellett alkalmazni.

A sajtótörvény, bár országszerte rendezte valamennyire a sajtóviszonyokat, a nyomdában dolgozók érdekeit nem védte kellőképpen. A munkások jogait, feladatait nem szabályozta. A nyomdászok már 1921-ben arra törekedtek, hogy árszabályt hozzanak létre, amely országos viszonylatban egységesen védené a grafikai dolgozók érdekét. A jugoszláviai nyomdatulajdonosok és munkásaik ilyen értelemben kötöttek bérmegállapodási szerződést az Újvidéken megtartott országos kongresszuson. A bérmegállapodás értelmében a felmondási határidő 3 hónap volt. A megállapodás

nagyon egyoldalú volt, ezért a jugoszláviai nyomdászok országos szintű bérmozgalmat indítottak meg. „A fölmondás jogával a nyomdatulajdonosok éltek legelőször, úgy, hogy most újra szőnyegre került a hármas királyságbeli nyomdai alkalmazottak újabb bérkövetelése. Az ideiglenesen kidolgozott árszabály és munkabér tervezet fölött már egy hét óta tanácskozik Zágrebben a nyomdatulajdonosok és nyomdai munkások 66 képviselője. [Magyar Újság, 1921. dec. 20.]

A tárgyalásokon megállapították, hogy a munkások követelése jogos, ezért kilátásba helyezték a béremelést; ez viszont az összes nyomdai termékek megdrágítását vonta maga után. A zágrábi tárgyalások sikerre vezettek, meghozták a nyomdászok új árszabályait [Magyar Újság, 1922, jan. 28. 2.1.]. Az árszabály alapján a munkások egységes alpbért kaptak, ehhez járult a drágulási pótlék városonként különböző százalékban (50—100%); a munkaidő egységesen mindennél és mindig napi 8 óra lett (azelőtt ünnepek előtt rövidebb volt). Meghatározták az ünnepek számát is. 15 ünnepet tartottak számon, emellett elismertek még két állami ünnepet és május 1-ét, fizetett munkaszünetként.

Magyarul is megjelent *A jugoszláviai grafikai üzemek munka- és árszabálya* (Subotica: Fischer és Krausz könyvnyomdája, 1925.). Ebben a kiadványban a munkaidőre, a betegeskedésre, a helyettesítésre, a szabadságokra, az egészségügyi rendelkezésekre, a munkaidőn kívül végzett munkára vonatkozó rendelkezéseket találunk. Az általános részben szó esik még a kifizetésekről, a felmondásról, a kiegészítő erők alkalmazásáról. A technikai rendelkezések c. fejezetben meghatározták a kéziszedők szedésmennyiségét, az elszámolás módját és a munkanemek szabályozását. Külön rendelkezéseket találunk, amelyek a napilapok szedésére, a szedőgépekre, a könyvnyomdai gépmesterekre, a rotációs gépmesterekre, az offset- és mélynyomásra vonatkoznak, majd külön rendelkezéseket a litográfusokra-, kőnyomókra-, kemigráfusokra-, cinkográfusokra és ehhez hasonló szakmákra. Ismerteti a kiadvány az árszabályközösségeket és az árszabályfórumokat. A kiadvány záró rendelkezéseiből megtudjuk, hogy „az árszabály az aláírás napján lép életbe, és 1928. december 31-ig érvényes. Ha azon idő előtt hat hónappal egyik fél sem mondja fel, meghosszabbítódik meg egy évvel, tehát 1929. december 31-ig, amikor feltétlenül elveszti érvényességét“ [81. 1].

Könyvkiadásunk és nyomdászatunk történetét a továbbiakban döntő módon befolyásolta az 1929. január 6-ai királyi diktatúra kihirdetése.

I. Aleksander, az SZHSZ Királyság uralkodója 1929. január 6-i keltezéssel törvényrendeleteket adott ki „az országhatalom és a közbiztonság megvédése érdekében“ [Zakon o zaštitni javne bezbednosti i poretka u državi = Službene novine, god, XI. br. 9., 1929. jan. 11. 54—56 1.]

Már a törvény 1. cikkelye kimondta, hogy a büntetőtörvény értelmében bűncselekménynek számít minden olyan mű írása, nyomtatása, kiadása és terjesztése — ideértve a könyveket, sajtótermékeket, aprónyomtatványokat (hirdetések, plakátok és egyéb) —, amelyek az államhatalom ellen lázitanak, s amelyek veszélyeztetik általában a közrendet és az országhatalmat, vagyis erőszakra bujtogatnak. Ez a rendelkezés vonatkozott minden szóbeli, vagy írásos formában történő propagandára, illetve minden olyan rábeszélésre,

hogy erőszakkal vagy a terror más formájával meg kellene változtatni az ország politikáját és szociális felépítését. E törvény értelmében, büntetést von maga után, ha a sajtó útján követ el vétséget valaki. Amint ez a törvény életbe lép, hatálytalanná válnak az addig érvényben levő törvények és törvényerejű rendelkezések. Bizonyos törvényeknek csak egyes szakaszait módosították az új törvény szellemében. Így történt a sajtótörvénnyel is.

Az 1925. aug. 6-án jóváhagyott (s a 8-i hivatalos közlönyben közzétett) sajtótörvény módosítására vonatkozó rendeletek az 1929. január 11-i hivatalos lapban jelentek meg. Az érvényben levő törvénynek néhány szakaszát eltörölték, másokat csak módosítottak. A sajtótörvény 2. cikkelye alapján nem szükséges a nyomtatványok előzetes ellenőrzése, cenzúrája — csak háború és mobilizáció esetén. Ezt a rendelkezést az 1929. évi törvéymódosítások eltörölték. A külföldön nyomtatott sajtótermékek behozataláról érvényben levő szakaszt csak módosították. Eredetileg szabadon behozhattak minden külföldön készült nyomdaterméket, ha a tartalma nem volt államellenes, vagy valamilyen formában az ország érdekei ellen lázító, esetleg bűncselekménynek minősíthető. A Belügyminisztérium betilthatta egyes nyomdatermékek behozatalát, amennyiben megállapította, hogy tartalmilag károsak. Ezt a határozatát közzé kellett tenni a Hivatalos Lapban. A törvénymódosítás csak az utóbbi részt tartalmazza, vagyis a behozatali, terjesztési tilalmat, esetleg a kiadvány elkobzását.

A nyomdatermékek betiltásáról szóló rendelkezések csak részben módosultak, pl. az alkotmányos uralkodás eltörlése szükségtelemmé tette, hogy a szkupstinaellenes, vagy az alkotmányellenes írásokat is a betiltandók közé sorolják. Ezzel szemben hangsúlyozottan, külön pontokban kiemelték, hogy betiltják minden olyan mű nyomtatását és terjesztését, amelyben államellenes gyűlölet jut kifejezésre vagy amely közvetlenül felhívja a lakosságot, hogy erőszakkal követelje a törvények módosítását. Ugyancsak betiltanak minden olyan művet, amelynek a tartalma bünténynek minősíthető az államrendezés és a közjavak megóvása érdekében hozott törvény rendelkezései alapján [Zakon o zaštitni javne bezbednosti i poretka u državi]. Az olyan nyomtatott műveket is betiltják, amelyek sértik vagy rágalmazzák a hatósági szerveket.

Ezeket a rendelkezéseket valójában az 1925. évi sajtótörvény is tartalmazta, de csak egyszerű felsorolás erejéig: „betilthatók azok a sajtótermékek, amelyek gyűlöletet szítanak az ország ellen . . . stb.“ [19. törvénycikk]. A törvény előrelátta, hogy a betiltásról írásos, megindokolt végzést, határozatot kell hozni. Ezt a végzést el kellett juttatni a kiadóhoz és az illetékes bírósághoz. A bíróság köteles volt 24 óra alatt érvényessé vagy hatálytalanná nyilvánítani a végzést. Amennyiben nem érkezett fellebezés a törvény által előrelátott idő alatt, véghezvihették a betiltást. A betiltásról szóló végzésnek tartalmaznia kellett a betiltásra okot adó részeket, hivatkoznia kellett a törvénycikkekre, amelyek alapján a betiltást kimondták. A végzés átvételétől számított 24 órán belül a kiadónak joga volt fellebbeznie ugyanannál a bíróságnál, amelyik az ítéletet kimondta. A bíróság továbbította a kérelmet a Fellebbviteli Bírósághoz. Ez a bíróság 48 órán belül köteles volt határozatot hozni az ügyben.

A törvénymódosítás tartalmazza azt a rendelkezést, hogy a lapbetiltásról megindokolt végzést ad ki a hatóság, a fellebbezési lehetőségéről rendelkező szakaszt azonban teljesen törli. „A végzés ellen nincs jogorvoslat“. Hasonló módon eltörlik a törvényből a 25. törvénycikket, amely a fellebbezés után jóváhagyott, újra megjelentethető sajtótermékekre vonatkozik. Ez az előző módosítások alapján logikus is, hiszen ha fellebbezésre nincs mód, jogorvoslat nem létezik, felesleges az újra kibocsátás lehetőségéről szólni.

A módosított szöveg részletesen kitért a büntető intézkedésekre. Többek között kiemelte, hogy ha az eredeti törvényszöveg enyhébb büntetést lát elő valamilyen sajtóvétség esetén, mint az állam érdekeit védő új törvény, az eszerben a szigorúbb büntetési eljárást kell alkalmazni. Külön cikket iktattak be, amelyben felsorolták, hogy mikor tiltható be véglegesen egy lap:

- ha egy hónap alatt legalább 3 szám be volt tiltva;
- ha a hatósági helyesbítéseket nem közlik a következő számban;
- ha a pénzbírságra ítélt felelős személy (kiadó) 3 napon belül nem fizeti ki a bírságot.

A betiltási rendelkezés nem tette lehetővé, hogy a lap más címmel, más formátummal, más külsővel ismét megjelenjen, ahogyan azt sajtótörténetünkben azelőtt tapasztalhattuk. (Herceg János *Visszanéző* c. tanulmánykötetében a zombori Friss Újság megjelenésével kapcsolatosan írja: „... mégis betiltották. S megúgták Miladevnek, ha más főszerkesztőt keres, újra megindulhat. Csak a sajtótörvény értelmében más címmel“ [306. l.])

A gyakorlatban másként valósultak meg a törvényes rendelkezések. Korabeli íróink visszaemlékezéseiben gyakran találunk utalást a sajtóviszonyok alakulására, a törvényes eljárások értelmezésére. Legtöbb nehézséget a cenzúra bevezetése okozta. „Szerbia alkotmánya ugyan szavatolta a sajtószabadságot, de a kormány a háborús körülményekre való tekintettel — csakúgy, mint a magyar kormány is a háború alatt — mégiscsak előszedte a lomtárból ezt a megszorító intézkedést. Igaz, hogy megszűnt a politikai lapoknak a háború előtti Magyarországon bevezetett kauciója, viszont a cenzor ceruzája igen gyakran beleszabdalt az újságcikkbe, sőt nem volt ritka az elkobzás sem. Az első időben nagy fehér foltok jelezték az újságban a cenzor működését, később azonban elrendelték, hogy a kicenzúrázott részek helyét nem szabad üresen hagyni, hanem be kell tölteni más anyaggal“. [Kolozsi Tibor: *A szabadkai sajtó (1919—1945)*. — Újvidék, Forum, 1979. — idézet a 9. lapról].

Herceg János is megemlékezik a cenzorok munkájáról. Véleménye szerint „a cenzorok nem voltak lángelmék. A szájukba kellett rágni, hogy mit nem szabad a lapoknak közölniük. Az ügyészek naponta kapták a leiratokat, tilalmakkal tele“ [i. m. 322. l.] „Hogy viszont mit szabad írni, arra nézve nem kapott utasítást a cenzor. Tisztán az ő belátásától függött, mi az, amit átengedhet anélkül, hogy felettesei megrónák érte. Mert a cenzort is ellenőrizték“ [i. m. 323. l.] .

Az Obznana és az államvédelmi törvények bevezetése nemcsak elégedetlenséget váltott ki, hanem nyilvános tiltakozást is. A *Szervezett Munkás*

1927. V. 1.-én felhívást tett közzé május 1. megünneplésére Szabadkán. Az ünnepséget a Karlovitz vendéglő nagytermében tartották meg a következő napirenddel: „Május elseje, a nemzetközi munkásünnep méltatása; a 8 órás munkanapért; a munkásvédelmi törvénykezésért és kiszélesítéséért a szociális reakció ellen; [. . .] a politikai reakció, az államvédelmi és sajtótörvény ellen . . .“. A május 8-i számban (u.o.) hírósszefoglalót olvashattunk a nagygyűlés lezajlásáról: „a Központi Munkaszervezeti Tanács, Jugoszlávia Egyesült Munkaszervezeti Szövetsége és a Grafikai Munkásszövetséghez tartozók együttesen ünnepeltek. A beszédek magyarul és szerbül hangzottak el [. . .] követelte a munkásság az Obznana és az államvédelmi törvények eltörlését, mert ezek a munkásosztály bilincsbetartását célozzák.“ (A forradalmi munkásmozgalom Szabadkán. II. kötet. 1921—1929. — Szabadka: Városi Múzeum, 1974. 259. 1.)

Visszapillantásunk csupán néhány nélkülözhetetlen dokumentum körvonalazott ismertetésére szorítkozik, amelynek ismerete nélkül azonban nehezebben érthetjük meg könyv- és sajtótörténetünket, valamint egész kulturális életünk alakulását a két világháború közötti időszakban.

REZIME

ZAKONSKI PROPISI KOJI REGULIŠU IZLAŽENJE ŠTAMPE U VOJVODINI (1918—1929)

Zakonski propisi koji regulišu izlaženje štampe između dva svetska rata su dokumenti čije poznavanje pomaže da bolje razumemo kulturne prilike u nas. Obradeni su dokumenti (počev od Vidovdanskog ustava iz 1921. godine do Zakona o štampi 1925. godine) koji se odnose na teritoriju cele zemlje, prema tome i na Vojvodinu. Dat je poseban osvrt na dokumente čije su se odredbe posebno primenjivale na izlaženje manjinske štampe — kao što je Ugarski zakon o štampi iz 1914. godine. Dosledno primenjivanje pozitivnih zakonskih propisa bilo je u praksi drugačije nego što se čini čitaocu koji samo čita tekst propisa.

Nadamo se da će prikazivanje ovih dokumenata pomoći istraživačima u daljem radu kao i čitaocima za razumevanje kulturnih zbivanja.

SUMMARY

REGULATIONS OF LAW CONCERNING THE PRESS IN VOIVODINA (1918—1929)

The regulations of law concerning the press in Voivodina between the two world wars are documents of great use for a better understanding of the cultural conditions in our country. All the documents which appeared between 1921 and 1925 and are related to the territory of Yugoslavia have been elaborated. A special attention has been paid to the regulations referring to the minority press. The application of the law in the practice differed in much from the text of the regulations.

MAG JELLEGŰ ÉS KONTEXTUÁLIS SZÉMÁK A KRÚDY—REGÉNYEKBEN

Láncz Irén

A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.

1. A szó jelentése — szótári és kontextuális jelentés

Ha jelentésről beszélünk, általában a szó jelentésére gondolunk, mert a nyelvi közlés mondatokban valósul meg, a mondatot pedig hagyományosan szavakra bontjuk. A szó jelentése közvetlenül nem figyelhető meg, de nem is hozzáférhetetlen. Ha egy szót használunk, a jelentéséhez igazodunk. Így a jelentés mint a szó alkalmazásának szabálya jut kifejezésre. A jelentésnek ezt a meghatározását találjuk meg a jelentéstannal foglalkozó munkák legtöbbszörében. Károly Sándor azonban a fenti meghatározást nem tartja kielégítőnek; szerinte a jelentés sokrétű vonatkozást fejez ki, több szabálya, funkciója van, s ha általában beszélünk a szabályról, nem tudjuk, melyikről van szó. Ezért a jelentésnek egy pontosabb meghatározását adja, amely szerint a jelentés előírja a jel vonatkozását a valóság részletéhez, a valóság vonatkozását a jelek használóihoz és a beszédszituációhoz. De a jelentés határozza meg azt is, hogy a jel milyen más jelekhez kapcsolódhat.¹

A szó jelentésének kérdése igen problematikus, éppen ezért különböző vélemények alakultak ki vele kapcsolatban. A vélemények különbözősége abból adódik, hogy másként ítélik meg a szó jelentését. Az autonomisták szerint a szó jelentése független a kontextustól, a kontextualisták szerint viszont a szónak csak a szövegben van jelentése. Ez mégsem jelenti azt, hogy néhány kontextualista nem ismeri el a szónak bizonyos állandó jelentését. Antal László Slama-Cazacut idézi,² aki szerint a szótárban álló szó absztrakt séma, amely a kontextusban telik meg tartalommal. „Minden szóban úgy, ahogy a nyelvben él, van valami, ami egy bizonyos állandóságot ad neki, s ami megakadályozza önkényes alkalmazását. Ez a hagyományos mag vagy alapjelentés, amely a társadalmi tapasztalat keretei között alakult ki, és számtalan olyan korábbi asszociációs kapcsolaton alapszik, mely kapcsolatok az egyes személyek tapasztalatait teszik ki: ez a szó magja, ami tartalmazza azt az általános fogalmat, amelyre a szót alkalmazni lehet.”³

¹ Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan, Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. 43. old.

² Antal László: A jelentés világa, Magvető, Bp. 1978.

³ Antal László: i.m. 88. old.

A szerző egyfelől alapjelentésről beszél, mely absztrakt séma, másfelől kontextuális jelentésről. A kontextus a szó alapjelentését individualizálja, konkretizálja, tehát kiegészíti és gazdagítja.

Wittgenstein is a kontextus szerepét hangsúlyozza, szerinte a szó a mondatban funkcionál, a mondat az a keret, amelyben a hagyományosan a szavaknak tulajdonított jelrelációk (denotáció és jelentés) vizsgálhatók.⁴

J. Kristeva szövegelméletében a szöveget mint a jelentés keletkezésének a helyét vizsgálja.⁵

A jel jelentése, mint láttuk, nem választható el kontextusbeli szerepétől. A jelentés tehát környezethez kötött. A mondatban az egyedi jelentések egymásra vonatkoznak, ugyanis a szövegben nyelvi jelek sorozata jelenik meg. Értelmes közlés csak jelkapcsolatokból lesz, amelyek az előírt kötöttségeknek megfelelnek. Igen ritka eset, hogy elszigetelt szójelentésekkel állunk szemben. „Az egyedi jelentések egymás felé fordítják fedésbe hozható fogalmi jegyeiket.”⁶ Károly Sándor szerint azt is mondhatjuk, hogy a jelnek nincs külön szótári és külön kontextuális jelentése: „a szótári jelentés a kontextus alapján áll elő, beleértve kontextusbeli kötöttségeit. A jelentésbeli újítás vagy az újításra alkalmas kontextus viszont aktuálisan vagy potenciálisan új, szótári jelentést eredményez . . .”⁷ A szó új jelentése tehát a kontextusban alakulhat ki. A kontextus olyan feltételeket biztosít, hogy egyes jelentéselemek elhomályosodnak, el is tűnhetnek, mások előtérbe kerülhetnek.

A szövegben jelkapcsolatok szerepelnek, ennek következményeiről M. Bahtyin így ír: „A szó azonban nem mindig egyformán szembesül tárgyával: a szó és a beszélő személyisége között az ugyanarra a témára vonatkozó másfajta, tőle idegen szavak rugalmas, gyakran alig áthatolható közege terpszkedik. És a szó stilisztikai szempontból éppen azáltal nyerheti el individuális arculatát, hogy élénk kölcsönhatásba kerül ezzel a sajátos közeggel . . . A szó a tárgyhoz vezető útjának minden állomásán, bármilyen irányba indul is, másik, idegen szóba ütközik, amellyel szükségszerűen élő, feszült kölcsönviszonyba lép.”⁸

A szó tőle idegen szavak dialogikus közegébe hatol, bonyolult kapcsolatok szövedékébe fonódik, ezzel fut tovább, „mindez lényegesen átalakítja a szót, nyomot hagyhat összes jelentésrétegén, árnyaltabbá teheti kifejezőerejét, befolyásolhatja egész stílári arculatát.”⁹ A szó aktuális jelentése csak úgy érthető meg, ha figyelembe vesszük azt a nyelvi hátteret, amelybe a szó ágyazódik, és az ugyanarra a témára vonatkozó idegen szavak háttérét.

⁴ Kelemen János: Szöveg és jelentés, ÁNyT XI. 183. old.

⁵ uo. 185. old.

⁶ Szende Tamás: A szó válsága, Gondolat, Bp. 1979.

⁷ Károly Sándor: i.m. 181. old.

⁸ M. M. Bahtyin: A szó esztétikája, Gondolat, Bp. 1976. 189. old.

⁹ M. Bahtyin: i.m. 190. old.

2. A jelentés tagolása

A szövegek létrehozásához jelentéselemek szolgálnak alapul. Szende Tamás idézett munkájában azt fejtegeti, hogy a jelentéselemekben egységnyi jelentés rejlik. Az elemi jelentések a szövegben bizonyos szervezettséggel vannak jelen, vagyis a szövegbeli jelentések szervezettsége feltételezi az elemekben rejlő egységnyi jelentést, de ugyanakkor a sorozatösszefüggést is a jelentések egymásutánjában. A jelentés tartalmaz valamit, ami független a szövegösszefüggéstől, és egy másik részt, amely a szövegtől függően módosul, és teljessé teszi az előbbi állandó összetevőit. Szende Tamás Leechet idézi, aki a beszédben/szövegben élő szót a denotáció és a konnotáció egységeként határozza meg. A denotáció leírható a logika osztálykategóriáinak felhasználásával. Ezek olyan meghatározó jegyek, mellyekkel minden beszédhelyzetben előforduló szó rendelkezik, de amelyek nem elégségesek a kifejezéshez: a konnotáció az a meghatározó, mely a denotatív jelentéssel együtt jár.

Eljutottunk tehát addig, hogy a szó jelentések foglalata. Az eddig idézett szerzők jelentéselemekről, jelentésegységekről beszélnek, amelyeknek egyik része állandó, másik részük a szövegben megváltozik: el is tűnhetnek, clótérbe is kerülhetnek. Ennél többet a jelentések összetevőiről az említett munkákból nem tudunk meg, az utalásokból azonban világossá vált, hogy a jelentés felbontható, tagolható. A jelentések tagolásával a komponenciális jellegű szemantikák foglalkoznak.

A Fodor-Katz-féle szemantika — komponenciális szemantikának is nevezik — a szó jelentését párok formájában bontja le. A komponenciális elemzés eredményeként megadják az elemi jelentésegységek listáját, s ezek mint megkülönböztető jegyek hierarchikus rendbe szedhetők, és egységes kritériummal szolgálnak egy szó minden konkrét előfordulásakor az illető szó jelentésének jellemzéséhez, vagyis eljutnak addig a jelentésig, amely megfelel a szövegösszefüggésnek; leolvashatók lesznek a szemantikai jegyek, s ebből kiderül, hogy a szó milyen más szavakkal társulhat.

Greimas strukturális szemantikája is komponenciális jellegű. Nála a szémák a jelentés elemi megkülönböztető jegyei. Abból indul ki, hogy különbséget akkor észlelünk, amikor két tárgyelemet egyszerre-jelenlévőkén fogunk fel, és felismerjük a viszonyt a két elem között. A jelentés a viszony megletétét feltételezi. Ahhoz, hogy két tárgyelemet együtt foghassunk fel, az szükséges, hogy legyen bennük valami közös. Akkor hasonlíthatjuk össze a két elemet, ha oppozíciójuk ugyanazon a (szemantikai) tengelyen helyezkedik el, vagyis kell hogy legyen egy egységes szempont, amelyen belül az oppozíció megnyilvánul, amely úgy jelenik meg, mint ugyanannak a tengelynek a két pólusa. Tehát két elem meghatározott tulajdonságokkal rendelkezik, s köztük valamilyen viszony van. A jelentéselemeket Jakobson megkülönböztető jegyeknek nevezi, Greimas szémáknak.

Ezek szerint a lexéma nem más, mint szémák (minimális jelentésegységek) együttese, „amelyek egy része mag jellegű, a többi pedig kontextuális, s összeségük hoz létre egy jelentéseffekust vagy szemémát.”¹⁰ A szémák rendjének megváltoztatása stílusfigurát eredményez.

¹⁰ J. Dubois — F. Edeline — J. M. Klinkenberg — P. Miuguet — F. Pire H. Trinon: A metaszemémák, Helikon, 1977/1 44. old.

A szavakat képező számacsoportok nem lineáris elrendezésűek, bizonyos hierarchia lehetséges a számák között. Ha két szeméma egymás mellé kerül, megváltozhat a számák hierarchikus rendje, előtérbe kerülhet a mellékes szemá, és teljesen új hierarchikus rend alakulhat ki. Egyes számák elmaradhatnak, és újak kapcsolódhatnak a megmaradottak mellé — tulajdonképpen ez a két műveletcsoport lehetséges. Az elhagyás és hozzátoldás egyidejűleg is bekövetkezhet.

A szinekdoché számák elhagyásával jön létre, a metonímia számák hozzáadásával; a metafora „két alpművelet összekapcsolásának: számák egyidejű betoldásának és elhagyásának eredménye.“¹¹

A szemikus tagolások leírási módja Greimas szerint a mai nyelvészet egyik legvitatottabb problémája. Említett tanulmányában Kelemen János azt írja, hogy a szemémák szemikus tagolása, elemzése önkényes, mert elméletileg lehetetlen meghatározni azoknak az elemi szintaktikai jegyeknek a listáját, amelyeknek a kombinációjaként értelmezhetjük a lehetséges szemémákat. Úgy véli, a számák szerinti lebontásnál szem előtt kell tartani annak lehetőségét, hogy az elemzés tovább folytatható, mert a szemémáknak számokra bontása csak az éppen vizsgált szövegben, irodalmi művön belül érvényes.

Kelemen fontosnak tartja, hogy Greimas bevezeti az izotópia fogalmát. Az izotópia egy-egy nyelvi szint tetszőleges számú ismétlődése. A szemiológiai izotópiát különböző szemémák kifejeződése, manifesztálódása hozza létre, amelyben mindegyikük tartalmaz legalább egy olyan szemát vagy szemá-csoportot, amely a többi szeméma ún. nukleáris részében is előfordul. Ezek a számák egy izotópiát, egy homogén mezőt határoznak meg. A szemikus elemzés eredményeit hipotézisként kezelve az izotópiák típusai kritériumai lehetnek a szöveg azonosításának.¹²

3. Szémák a Krúdy-regényekben

A lexéma mag jellegű és kontextuális értékű számák együttese. Ha egy lexéma két másik lexéma között helyezkedik el, ez a pozíció aktualizálja a kontextuális számákat.

Nézzük meg, hogyan változik meg, hogyan konkretizálódik a szó jelentése a kontextusban. Az *Asszonyosságok díja* egyik fejezetében néhányszor ismétlődik a férfi és a nő lexéma. Ha ezeket a lexémákat kiszakítjuk a szövegkörnyezetből, a következő elemi jelentésegységekkel rendelkeznek:

férfi — ember, hímnemű, felnőtt

nő — ember, nőnemű, felnőtt

Bármilyen helyzetben szerepel a szó, ezeket a tulajdonságokat megtartja. A fent jelzett számák csak elnagyoltan fejezik ki a jelentést, ezek azok a jelentéselemek, amelyek állandóak, függetlenek a szövegösszefüggéstől. De a szavak mondatokban, szövegben szerepelnek, és jelentésük más elemekkel is bővül.

¹¹ uo. 49. old.

¹² Károly Sándor: Szöveg és jelentés, ÁNyT XI. 195-196. old.

„Meleg párával volt telítve minden, mint egy gőzfürdő, amely éjszaka nyílik meg, ahol férfiak és nők együtt fürödnek.“ (AD. 580.) A két nemre általánosan jellemző tulajdonságok mellett (mert a szövegben a két lexéma ezeket a tulajdonságokat is magában foglalja) jelen van egy olyan széma is, mely a mondatban aktualizálódik: a nő és férfi (szerelmi, nemi) társak, párok.

„De kisülne a szemem, ha akadna férfi a városban, aki rosszat beszélne rólam.“ (AD. 591.) A férfi lexéma tovább konkretizálódik, mert csak olyan férfiakról eshet itt szó, akik a nőt (Jella asszonyt) ismerik. „Igaz, azt sem türtem meg, hogy más nővel szóbaálljanak. . .“ (AD. 583.) Ebben az esetben sem az egész női nemre gondolunk, csupán a nők egy részére, akik szóbaállhattak a szóban forgó férfiakkal.

„Nem volt ezen a nőn semmi, ami mesterkéltséget volt volna.“ (AD. 583.) „A nő lehajtott fejjel ült.“ (AD. 594.) Az első esetben Jella asszonyról, a másodikban Natáliáról van szó.

Ebből a néhány példából is láthatjuk, hogy a szó igazi jelentését a mondatban nyeri el oly módon, hogy más szavak hatnak rá.

Már említettük, hogy nem csak ilyen változások következhetnek be a szó jelentésében. Ha a szémák rendje megváltozik, stílusfigura jön létre. A továbbiakban megvizsgáljuk, hogyan jött létre néhány metafora, metonímia és szinekdoché a Krúdy-regényekben.

A prózai művekben megjelenő stílusfigurák vizsgálata probléma elé állítja az e kérdéssel foglalkozókat. Bahtyin munkáiból tudjuk, hogy a felsorolt kategóriák merevek és szűkek ahhoz, hogy a regény nyelvét befogadják, „... a hagyományos stilisztika egyetlen kategóriája és módszere sem képes megragadni a regény nyelv művészi sajátosságait, specifikus életét a regényen belül. . .“ — írja Bahtyin.¹³

A másik probléma abból adódik, hogy a téma is beletartozik a stílus fogalmába, tehát a stílusalakzatokat is a téma figyelembevételével kellene vizsgálnunk. Erre azonban dolgozatunkban nem vállalkozunk. Azt sem tekintettük feladatunknak, hogy Krúdy képalkotásának jellemző vonásait megragadjuk, ugyanis ilyen jellegű munkák már készültek.¹⁴

Annak ellenére, hogy a fenti kérdéseknek figyelmet kell szentelni, mert csak így módon kaphatunk teljes képet az író stílusáról, képalkotásáról, most csak az említett három stílusalakzatnak, a metaforának, a metonímiának és a szinekdochének néhány jelentéstani vonatkozását kíséreljük meg bemutatni: ezeknek a jeleknek és jelkapcsolatoknak a lexikológiai jelentését, vagyis a jelkapcsolatokban szereplő jelek közötti összefüggéseket.

¹³ M. M. Bahtyin: i.m. 179. old.

¹⁴ Kemény Gábor: Krúdy képalkotása, Nyelvtudományi Értekezések 86. sz. Akadémia Kiadó, Bp. 1974.

Herczeg Gyula: Krúdy hasonlatai, Nyr. LXXXIII, 41—58.

Molnár Zoltán: Metaforák Krúdy Asszonyságok díja című regényében (Tudományos diákköri dolgozat. Kézirat.)

4. A metafora

Az egyszerű metafora az azonosítottat elhallgatja, a tárgyfogalmat az azonosból kell kihámozni. Jelentésanilag névátvitelnek tekinthető: a metaforikusan használt jel nem a saját denotátumára, hanem egy másik denotátumra vonatkozik. A metaforikus szó névátvitel eredményeképpen vonatkozik jelöltjére és stílushatása abból adódik, hogy a szó a konkrét és az átvitt jelentés között oszcillál.

A metaforát úgy határozzák meg, mint kettős szinekdochét. A két értelem azonos része úgy működik, hogy az egyik a másiknak a szinekdochéja. Todorov ezt írja: „ahhoz, hogy két értelem ugyanaz alá a jelentő alá legyen foglalható, mintha nem két értelme lenne, hanem egy, először mindkettőt szinekdochikusan ábrázoljuk.”¹⁵ Vizsgáljuk meg ezt egy példán!

A *Napraforgóban* olvashatjuk: „Otthon ágyba feküdt és egy Stadion gróf nevű főhadnagyon gondolkodott, akit megpofozott Rózsakertiné. A hajladozó jegenyefa reggelre agyonlőtte magát.” (346. old.) A metaforikus szó jelzővel ellátott, s éppen ez a jelző annak a közös szemának a hordozója, amelynek alapján a metafora létrejött. A jegenye ugyanis fafajta, nyárfaféle, jellegzetesen karcsú alakú és hajlékony. A főhadnagy karcsú, magas, hajlékony ember volt. Vannak tehát közös tulajdonságaik, pontosabban közös szemáik. A két terminus úgy kereszteződik, hogy az egésznek az azonoságát állítja. A jelentések és az alakok viszonya így alakul (Károly Sándor sémája alapján):

Jelentés	'főhadnagy'	'jegenyefa'
	↓	↓
Alak	főhadnagy	jegenyefa ¹⁺²

Mindkét alaknak, fonémasornak van egy elsődleges jelentése. De a szemák működése folytán az egyik hangalak felvesz még egy jelentést, s a jegenyefa hangsor már nemcsak a jegenyefát jelenti, hanem egy másodlagos jelentést is felvesz, és a főhadnagyt is jelenti.

Károly Sándor a funkció alapján „elnevező metaforának” minősíti ezt az esetet, s mint láttuk, ilyenkor a szónak több jelentése alakul ki, tehát poliszémiáról beszélhetünk.

A metafora két művelet összekapcsolásának eredményeként jön létre: szemák egyidejű betoldásával és elhagyásával. A metafora két terminus teljes egységére terjeszt ki egy olyan tulajdonságot, amely csak egy szeletüknek a sajátja.¹⁶

„Kezet csókoltam tehát a kakadunak.” (Ú. 516.) Nézzük meg, hogy ebben a példában milyen közös szemáik vannak a két terminusnak, milyen szemák maradnak el, illetve milyenek kapcsolódnak a megmaradottakhoz! Krúdy Rienzit nevezi kakadunak. Rienzi — nő, ez magjellegű széma, amely elmarad. A kakadu — madár, ez a széma kapcsolódik a lexémához: mivel a kakadu tarka madár, amelynek fején felborzolható bóbíta van, a nőnek is hasonló

¹⁵ T. Todorov: Szinekdoché (in: A jel tudománya, Gondolat, Bp. 1975.)

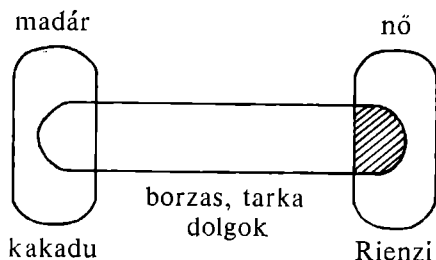
¹⁶ A metaszemémák. Helikon, 1977/1 51. old.

tulajdonságokkal kell rendelkeznie, hogy kakadunak nevezhessük. A szöveg-
ből tudjuk, milyen nő volt Rienzi, tehát nem nehéz őt felborzolt hajjal és
tarka, ízléstelen ruhákban elképzelni, ahogy illegeti magát. A borzasság,
tarkaság lehetnének azok a szemák, melyek közösek, és ezeket a tulajdon-
ságokat használja fel Krúdy arra, hogy az egészet azonosítsa.

Ebben az esetben is egy névvel és ennek két jelentésével van dolgunk:

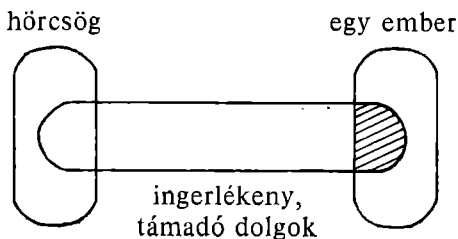
Jelentés	'kakadu'	'nő' (Rienzi)
	↓	↓
Alak	kakadu ¹⁺²	nő (Rienzi)

A terminusok kereszteződését halmazok formájában így ábrázolhatjuk:

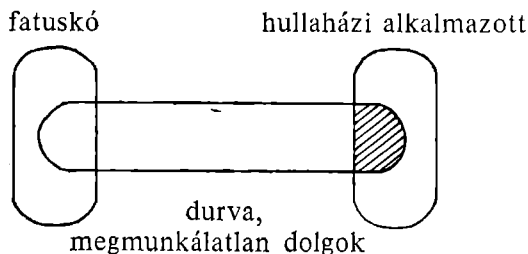

A borzas, tarka dolgok osztálya keresztezi, metszi a másik két osztályt,
amelyeket külön-külön más tulajdonságok is jellemeznek. Így a nőt olyan
új tulajdonságokkal ruháztuk fel, amelyek eredetileg egy másik osztály tu-
lajdonságai voltak. A közös pontok összessége, a metszet alapján állíthatjuk
az egész azonosságát.

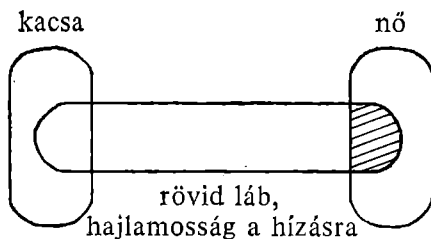
„Halld tehát történetemet — kiáltott Dubli, miután a kis hörösögöt
lerázta nyakáról. . .“ (AD. 631—632.) A hörcsög rágcsáló, rövid farkú, há-
tán vörösbarna színű, ingerlékeny, vakmerően támadó állat. Az a személy,
akihez Dubli szólt, ingerlékeny, kötözködő, támadó ember volt. Tehát az
ingerlékeny, támadó szemák alapján következhet be a névátvitel.

„A sarokban vaságy állott, ahonnan mogorván, ásítózva emelkedett fel egy kővé vált arculatú, ráncos fatuskó.“ (HB. 868.) A fatuskó felvágatlan, megmunkálatlan fadarab. A hullaházi alkalmazottra akkor használhatjuk a fatuskó nevet, ha feltételezzük, hogy az is „megmunkálatlan“, műveletlen, durva ember.

„A fekete lánnyal jött Olga? — Valami cigánykacsával.“ (Ú. 494.) Ebben az esetben egyeditő színekdoché is társul a metaforához. A névátvitel a következő közös részek alapján történhetett:

A fenti példák egy-egy osztályának halmazokban való ábrázolásával a kereszteződő, egymást metsző tulajdonságokat, közös szemákat kívántuk bemutatni.

A következő néhány példában is hasonlóan működnek a szemák, közülük néhány elmarad és újak társulnak a megmaradottakhoz: „A két kis fecske valóban elmaradt a Gellérthegy alól, a Duna-partról.“ (VP. 19.) Ebben a mondatban a két színésznről van szó. „A Dráván túli nöstényfarkas egy-két darab ékszert emlékebe hagyva, megnyugodva és halovány arccal hagyta el a várost, hogy tovább őrkdjék erdeiben a lehullott fagallyakra. (VP. 21.) Az író Urbanovicsné nevezi nöstényfarkasnak. „Natália bolyongásaiban találkozott a sündisznóval...“ (AD. 694.) Az idézet így folytatódik „az öreg uracskának igazi nevét elfeledte vagy talán sohasem ismerte — segített neki tüzelőfát gyűjteni télire.“ „A bakonyi őzek, amint őket Henrik nevezte, máskor is elszökdöstek Henrik hívására a Múzeum-kerti palotából.“ (AD.

620.) Az író gyakran azonosítja hőseit valamilyen állattal. A felsorolt példák mindegyikében mag jellegű szémák elhagyását figyelhetjük meg, a férfi és nő lexémák mag jellegű szemái elmaradnak, és különböző állatok tulajdonságai szűrődnek be, a közös tulajdonságok alapján viszont azonosítás lehetséges.

A metafora a következő példákban is két terminus egészére terjeszt ki olyan tulajdonságot, amely csak egy részüknek a sajátja: „Az órák ütnék a városban, és minden óraütésre elindul valaki valamerről ebbe a jéghideg fogadóba.“ (HB. 870.) A hullaházat azonosította az író a jéghideg fogadóval. „... mindenféle tapasztalataim voltak az életben, kerültem rókalyukba és hálóba...“ (Ú. 476.) A kellemetlen, szorult helyzetnek és a rókalyuknak, hálóknak egyező szemái alapján azonosíthatjuk a kettőt.

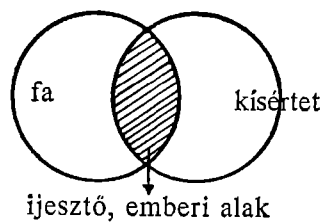
A teljes metaforában, amelyben az azonos és az azonosított is jelen van, nincsen névátvitel. Viszont az azonosítás csak akkor jöhet létre, ha a két fogalomnak vannak érintkező szemái:

„Itt csillag voltam a mennyezeten, amely éjszaka világított az alvónak... (N. 315.) Álmos úr mondja ezt, s a mellékmondat ki is fejtja a kapcsolatot az azonos és az azonosított között. Álmos úr is fényes volt, ragyogott, mint a csillag. Itt az alany az azonosított, az állítmány az azonos. De az idézet folytathatjuk is, mert metaforák sora következik: „... Szél voltam, ami befújt az ajtó alatt... Zörgő kísértet voltam a padlás száraz vadásztarisznyái között... Kandúr voltam, aki a tető gerincén szundikál, és friss erőt gyűjt másnapra... Itt szerelem voltam.“ Az állítmány az azonos a következő példában is: „A fák megannyi szoknyás kísértetek...“ (Ú. 463.) Mindkét tag megőrzi eredeti jelentését, itt tehát nincs névátvitel, de a két jelentés kölcsönösen átsugározza egymást. A kísértet a halottnak emberi alakban megjelenő lelke; sápadt, sovány, ijesztő; a szoknyás jelző megerősíti az emberrel való hasonlóságot. A fa növény, lehet magas és vékony, a sötétben emberre hasonlíthat és ijesztő lehet. Ezért a fa olyan, mint a kísértet, amennyiben mindkettő ember alakú és ijesztő.

Az alak és jelentés viszonya ebben az esetben így alakul:

Jelentés	'fa'	'kísértet' (szoknyás kísértet)
	↓	↓
Alak	fa	szoknyás kísértet

Vagyis két névvel és két jelentéssel állunk szemben. Az érintkező szemákat így ábrázolhatjuk:

Ilyen esetekben a szó nem egy új halmaz jelentésének a helyébe lép, hanem megmarad az eredeti halmaz jelentésében, s ez a jelentés azonosul egy másik halmaz jelentésével, amelyet egy másik szó képvisel.¹⁷ Metaforánk így hangzott: „a fák megannyi szoknyás kísértetek. . .“ Vagyis

$N^1 + (A^1) + N^2$ ahol

N^1 azonos N^2 -vel

ezen belül N^2 -nek tulajdonsága az A^1

Az első névszót, a fát (N^1) azonosnak tekinthetjük a kísértettel (N^2), a kísértetnek ebben az esetben van egy tulajdonsága, hogy szoknyás (A^1).

Hasonló felépítésűek a következő példák is „A mezei virágok megannyi menyasszonyok, az akácfák vőlegények.“ (Ú. 486.) „A lámpások fehér hullák voltak az elfehéredett utcán.“ (AD. 638.) „Amulett ő, amelyet a szívünk közepén hordozunk.“ (HB. 807.) „A temető a mi színházunk, társas összejövetelünk, mulatságunk.“ (Ú. 502).

A metaforizációnál a mélyszerkezetre is figyelemmel kell lennünk, mert fontos megállapítani, hogy a tényleges és a felszíni struktúra alakjában egyaránt „szabálytalanságot“ jelző metaforának melyek a mélyszerkezeti alapjai. Van Dijk úgy véli, hogy a felszíni szerkezetben realizálódó metaforának az alapja egy mélyszerkezetbeli hasonlatszerű viszonyt kifejező mondatstruktúra. A metafora transzformációs lépések segítségével jön létre, törlésekkel. Vagyis

x hasonló y -hoz $\rightarrow \emptyset \emptyset y$ ¹⁸

„. . . hátát nyújtóztatva karját nyújtotta a bodros, vajasnyakú rozmaringszálnak.“ (AD. 557.) A fentiek alapján példánk mélyszerkezeti mondatstruktúrájának tartalmaznia kell olyan elemeket, melyek azt fejezik ki, hogy a szövegben említett nő hasonló a rozmaringszálnak (tehát az azonosított és az azonos egyaránt jelen van), a felszíni szerkezetben viszont már csak az azonos jelentkezik. Az egyszerű metafora esete ez, a teljes metaforában, mint láttuk, az azonos és az azonosított egyaránt jelen van, vagyis kevesebb a törlés.

Krúdy regényeiben található olyan példák, amelyekben a hasonlóság a felszíni szerkezetben is megjelenik, vagyis a hasonlat megelőzi a metaforát: „Felpukkant, mint egy hólyag. . . Azt akarja elmondani, hogy mi történt a felpukkant hólyaggal?“ (AD. 556.) Vagy: „. . . az olyan bolond ritka, mint a fehér holló. Valamikor ilyen fehér holló voltam én. . .“ (Ú. 464.)

A metaforánál denotatív szemák, magyszemák játszanak közre. Olyan szemákkal végzünk bizonyos műveleteket, amelyek a lexémának állandó tulajdonságai, bármilyen környezetben szerepelnek is.

¹⁷ Károly Sándor: i.m. 171. old.

¹⁸ Szabó Zoltán: A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1977.

5. A metonímia

A metonímiánál „olyan viszony áll a dolgok között, hogy az a dolog, amelynek nevét kölcsön veszik, függetlenül létezik attól, amelyre e név nyomán gondolunk, s egyáltalán nem alkot egy egységet vele...“¹⁰ A metonímia olyan szókép, amely két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul. A két fogalom között asszociáció lép fel, az egyik fogalom nevét átvisszük a másik jelölésére. Jelentésanilag érintkezési névátvitel történik.

A metonímia esetében olyan szémák működnek, amelyek tágabb egységen belül állnak egymással (térbeli, időbeli, oksági) kontiguitásban, s együtt vesznek részt ennek az egységnek a meghatározásában. Itt már konnotatív, kontextuális jellegű szémák játszanak közre. Forrásuk az asszociáció. Annak alapján, hogy milyen az asszociáció, a terminusok között különböző konnotációs kategóriák lehetségesek (behelyettesíthetők egymással egy kontextusban, összekapcsolhatók, egymás részét képezhetik, szemantikai struktúrájuk azonos lehet). A metonímiák elemzésénél az összefüggéstípusok valamelyikéhez kell folyamodnunk, mivel a metonímiánál — nem úgy, mint a metaforánál — nincs szemantikai összeférhetetlenség.

„... a gyóntatószék, a kártyavető és a helybeli bábasszony tudja az asszonyok történetét.“ (Ú. 470.) A névátvitel tér- és időbeli kapcsolat alapján jön létre.

Jelentés	'gyóntató'	'gyóntatószék'
	↓	↓
Alak	gyóntató	gyóntatószék

A „tányérját keverte“ (Ú. 507.) esetében is hasonló a kapcsolat. Az egyik fogalomhoz hozzátartozik a másik: gyóntatószékhez a gyóntató, a tányérhoz az étel, de nem alkotnak egységet. Viszont felidézük egymást, amiből az következik, hogy felcserélhetők a kontextusban úgy, hogy egyik fogalom nevét átvisszük a másik fogalom jelölésére.

„... a fenyőfát dárda módjára a foga közé döfte...“ (Ú. 507.) „rákpiros szemérem elrejtőzik a vásznak közé...“ (Ú. 515—16) E két példában anyagbeli érintkezés van a két fogalom között: a termék neve helyett a nyersanyag neve szerepel, vagyis a kontextusban megszűnik a jelentés egy része. A két fogalom egymással összekapcsolható, a kontextusban egyik helyettesítheti a másikat.

A tulajdonság szerepel a tulajdonság hordozója helyett a következő példában: „... halkan eregette a füstöt, amíg körülötte bánatok, szomorúságok, vesztett pörök, füstbe ment tervek, elhibázott életek, kínzó nyavalyák, álomtalan reménytelenségek, szegény pénztárcák, öregségek, céltalan büszkeségek, a mellények alatt kis róka módjára ásó szerelmi betegségek mentek, mendégéltek ebben a vasúti pályudvarhoz hasonlatos étteremben...“ (Ú. 507.)

A metonímiánál szémák hozzátoldása történik, tágabb egységen belül szomszédos szémák kapcsolódnak a kiinduló jelentéshez. Ebben a stílusfigurában konnotatív szémák működnek.

¹⁰ Helikon. 1977/1 57. old.

6. A szinekdoché

A szót olyan értelemben használjuk, amely ugyanazon szó egy másik értelmének a része — így határozza meg T. Todorov a szinekdochét. Mi itt egyik alaptípusát, a rész és az egész viszonyán alapulót vizsgáljuk. Krúdy gyakran használja a feltűnő rész nevét az egésznek a jelölésére. Az egésznek a nevét a rész nevével helyettesítjük, tehát itt is jelentésváltozás következik be. Névtávitel csak úgy lehetséges, ha a helyettesítő elem megőrzi a behelyettesített specifikumát.²⁰

A szinekdoché létrejöttékor szemák elhagyása történik. A lényeges szemák megmaradnak, mert nélkülük a szöveg értelmetlen lenne. De hogy melyek a lényeges szemák, az csak a szövegből derül ki. Krúdy gyakran jelöli a személyt valamelyik testrészével. A példákból kitűnik, számára mi a fontos. A szinekdochénál a választás az alaptényező. Mukařovský írja, hogy az író ilyen esetben a tárgyat nem mint tulajdonságok összeségét ábrázolja, hanem kiemel egy jellegzetességet, s ezt teszi uralkodóvá.²¹

„... női lábak kopogtak felém a messzeségből ... Nem jutott eszembe, hogy minden láb megérkezik, amelyet a sors erre az útjára küld.“ (Ú. 499.) „A legszorgalmasabb lábak sem látogathatják eleget a templom kockaköveit. . . A lábak élete csaknem ugyanazon ösvényen múlik el. . . A szegény lábak kiszolgálják a maguk éveit, aztán megtörnek gondban, hasogatásban, penitenciás köszvényben.“ (Ú. 470—71.) Vagy ugyancsak *Az útjáról*: „Már elmenőben voltam, mikor egy kíváncsi, szinte ágaskodó, kígyóvonalú szempár állított meg.“ „Hosszan megpihentek rajtam a baljóslatú szemek. . . Mély, szenvedélyes, csalfa, mocsárvirág-élénkségű szemek voltak, amelyektől mindig félttem, s amelyek után mindig futottam“. Különösen két testrésszel ragadja meg Krúdy fantáziáját: a láb és a szem. Ha testrésszel helyettesítjük a személyt, bármely testrész alkalmas lehet. A *Hét Bagolyban* ezt olvashatjuk: „Mennyi piros orrot, bibircsókós arcot, bortól elgyengült agyvelőt hordtak ki a Kerepesi úti temetőbe a nők miatt.“

Ruhadarabbal is megnevezhetünk személyeket, ilyenkor mag jellegű szemák tűnnek el, de ezek az adott esetben nem lényeges szemák. A lényegesek a kontextuális szemák, melyek megmaradnak. „... most olcsó kiscipők keresik errefelé az utat a külváros havában.“ (Ú. 517.) Vagy ugyanott: „A lábtűik, csizmák, vastag combokon feszülő harisnyák, kalapok mind itt hagyták az emléküket.“ Vagy: „A nők fehér blúza úgy suhant be a kapuk alatt, mint a hívogatás.“ „Gondtalanul sétáltam a piacon, a falusi menyecskék szoknyái között.“

A jelentés és az alak közötti összefüggés így alakul:

Jelentés	'láb'	'nő'
	↓	↓
Alak	láb	nő
Jelentés	'csizma'	'férfi'
Alak	csizma	férfi

²⁰ Helikon, 1977/1 47. old.

²¹ Jan Mukařovský: A költői kép szemantikájához, Helikon, 1970/3.

A Krúdy-regényekben gyakori a színekdoché. Lássunk közülük néhányat: „A menyasszony uszálya elhelyezkedett a kocsiban. . .“ (AD. 548.) „. . . mindig messzi, régmúlt Anna-bálok izzadt leányderekai, libegő harisnyakötői és fehér sarkaikon ügyesen forduló bokái látogattak meg. . .“ (AD. 625.) „. . . a kibomlott frizurákat, lemaradózó tánccipőket, hervadt kesztyűket egy szállodai szoba várja. . .“ (AD. 640.) „És a nyugalomhoz szokott öreg lábak csoszogni, hetykélkedni kezdtek. . .“ (AD. 557.) „. . . ugrált a fehér cipő. . .“ (AD. 558.)

A szövegben a szavak olyan szavakkal is kapcsolatba kerülhetnek, melyeknek szemantikai jegeit maguk is tartalmazzák. Ha a szémák valamiképpen módosulnak, módosul a szó tartalma is. Olyan stílusfigurák jönnek létre, amelyeknek az az alapja, hogy egy szemémát egy másikkal helyettesítünk. Egy szó tartalmát helyettesíthetjük egy másikkal, amely nem egészen e szó tulajdonképpeni jelentése. A nyelvi elemek jelentése tehát nem merev, hanem szerepében, tartalmában állandóan mozgó, változó, hullámzó jelenség, a változás, mozgás pedig azzal járhat, hogy a jelentés valami új többlettel gazdagodik.

Hogy a szavakat hogyan használjuk fel, hogyan kapcsoljuk őket egymáshoz, azt a szavak különböző jelentésaspektusa alapján szótárba és nyelvtanba foglalható információk szabják meg. „De a szövegben alkalmi szembenállások és kapcsolatok már nem szótározható és nyelvtanba nem foglalható összefüggéseket hoznak létre.“²²

IRODALOM

- Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan, Akadémiai Kiadó, Bp. 1970.
 Antal László: A jelentés világa, Magvető, Bp. 1978.
 Szende Tamás: A szó válsága, Gondolat, Bp. 1979.
 A jel tudománya, szerk. Horányi-Szépe, Gondolat, Bp. 1975.
 Kelemen János: Szöveg és jelentés, ÁNyT. XI. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976.
 J. Dubois—F. Edeline—J. M. Klingenberg—P. Minguet—F. Pire.—H. Triron: A meta-szemémák, Helikon, 1977/1
 Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1977.
 M. M. Bahtyin: A szó esztétikája, Gondolat, Bp. 1976.
 Fábrián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata, Tan-könyvkiadó, Bp. 1971.
 Jan Mukařovský: A költői kép szemantikájához, Helikon, 1970/3
 Kemény Gábor: Krúdy képalkotása, NytudÉrt. 86. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974.

AZ IDÉZETEK FORRÁSA:

- Krúdy Gyula: Nyolc regény, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1975.

RÖVIDÍTÉSEK:

- AD. Asszonvságok díja
 N. Napraforgó
 Ú. Az útitárs
 IIB. Hét Bagoly
 VP. A vörös postakocsi

²² Károly Sándor: i.m. 201. old.

REZIME**OSNOVNE I KONTEKSTUALNE SEME U KRUDIJEVIM ROMANIMA**

U ovom radu autor ispituje značenje reči, imajući u vidu jezičke momente. U kontekstu reč stupa u složene odnose sa drugim rečima, a ti odnosi ostavljaju tragove u značenju. Kada se neka reč nađe među njoj tuđim rečima, njeno značenje oscilira i menja se, odnosno svoje pravo značenje, reč dobija u kontekstu i u njemu ga konkretizuje.

Značenje nije nedeljiva celina i može se raščlaniti na seme, odnosno osnovne značenjske jedinice. Neke seme nestaju kada reč stupi u vezu sa drugim rečima, ali i nove seme se mogu nadovezati na već postojeće. Promenom u poretku sema nastaju stilske figure: izostavljanjem sema — sinekdoha, dodavanjem sema — metonimija, a istovremenim dodavanjem i oduzimanjem sema — metafora. Njihovo nastajanje ispituje autor u pet Krudijevih romana.

SUMMARY**NUCLEAR AND CONTEXTUAL SEMANTIC FEATURES IN KRUDY'S NOVELS**

In this paper the author has investigated the meaning of the words, taking into account the linguistic background. In the context the word comes into complex connections with other words, and these relations leave traces in its meaning. When a word is surrounded by other different words, its meaning vacillates and changes, i.e. the word acquires its real meaning and concrete form in the context.

The meaning is not an indivisible entity and can be reduced to its components, i.e. to its basic semantic features. Some semantic features disappear when the word comes into connection with other words, but new features can also be added to the already existent ones. Changes in the order of semantic features result in stylistic figures, the formation of which is the topic of this paper.

A TÁRSADALMI ELLENTÉTEK TÜKRÖZŐDÉSE A VAJDASÁGI MAGYAR FÖLDRAJZI NEVEKBEN

Matijevics Lajos

A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10

„A földrajzi nevek keletkezésének módja és vázolt természete a magyarázata annak, hogy ezek a nevek a tájban lejátszódott eseményeknek, történeseknek, változásoknak elsőrendű emlékei, s így a történeti tudományoknak is becses forrásai“ — állítja Lőrincze Lajos (Földrajzi neveink élete, Budapest, 1947. 4. old.) Ugyancsak itt hívja fel a figyelmet a névélettani vizsgálat lényegére és fontosságára, azaz a földrajzi neveknek a való élettel fennálló kapcsolatára. Szerinte a névélettani vizsgálat célja „rekonstruálni azt a lélektani helyzetet, embernek és tájnak azt a kapcsolatát, amely a földrajzi nevek különböző formáinak keletkezési alapja, kutatni a változások, elmúlások okait, megállapítani azok törvényszerűségeit.“ (U. o.)

Jelen dolgozatunk az ilyen vizsgálatok eredményét kívánja bemutatni a már megjelent jugoszláviai földrajzinévi adattárak szinkrón anyagából és intézetünk archivumanyagából (és mai leíró adatokból). Inkább csak érintjük, mint feldolgozzuk a kérdéskört, felhívjuk a figyelmet egy jelenségre, amelytől nem mentesek a földrajzi nevek sem, s a névalakok keletkezésének körülményeit, használatát és szerepét főleg a gyűjtés közben elmondottak alapján, adatközlőink magyarázataival és állásfoglalásával próbáljuk megvilágítani. Azokat a földrajzi neveket emeljük ki ez alkalommal a jugoszláviai magyarság körében ismeretes és élő, hatalmas névanyagból, amelyekben a társadalmi különbségekre való utalást véltük felfedezni, s e névtípusok meglétét igyekszünk igazolni a Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány területén, ahol történelmi igazságok, forradalmak, munkásmozgalmak, sztrájkok, lázadások bizonyítják a társadalmi különbségeket, a szegényekre és a gazdagokra való rétegződést, a feudalizmus és a kapitalizmus maradványait, s ahol írók és költők emlékeznek meg műveikben hitelesen a társadalmi különbségekről, gyárosok és nagygazdák, bárók és grófok magatartásáról, nincstelen jobbágyok és nyomorgó szegények mindennapjairól.

Témánk csak annyiban új, hogy a földrajzi nevekben, nyelvünk e sajátos alakulataiban vizsgáljuk a társadalmi ellentéteket. A nép szemlélete, magatartása a balladákban, népdalokban, népmesékben is mindig jelen van: a társadalmi ellentétekre épülő motívumok megtalálhatók bennük akár részletesen, akár csak sejtészerűen utalnak a gazdag-szegény ellentétre, az úr és szolga viszonyára, a szegény legény és a gazdag leány reménytelen szerelmére.

Elsőrendű kifejezői a társadalmi ellentétnek a szólások és közmondások is. „Hogy a közmondásokban valamiféle egységes világnézet vagy filozófia öltene testet, azt már csak azért sem mondhatnánk, mert a történelem folyamán több különböző osztálynak a nézetei csapódtak le bennük. Noha a legtöbb esetben igen nehéz vagy éppen lehetetlenség hitelt érdemlően megállapítani, hogy ez vagy az a közmondás melyik társadalmi osztálynak a nézetét foglalta szavakba, számos közmondás mégis világosan elárulja a társadalmi kötöttséget” — mondja O. Nagy Gábor (Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966, 16—17. old.) Állítását átvihetjük a földrajzi nevek azon csoportjára is, amelyekben a társadalmi ellentéteket mutathatjuk ki. Az egy tájegységben, egy közösségben élők alkotta névalakok tanulmányozásából világosan kiderül, hogy melyik társadalmi osztály nézete játszott szerepet a név születésében, melyik társadalmi rendbe tartozik az, akit kigúnyolnak, vagy ki az, aki fitymálón, lenézően viselkedik embertársaival, illetve akinek gógös magatartása még azt sem engedi meg, hogy szóba álljon a nincstelcnekkel.

Dolgozatunk célja bemutatni azokat a mozzanatokat is, amelyek közrejátszanak egy-egy ilyen névalak keletkezésében, használatában, továbbélésében. Csupán a mikrotoponímiai anyagot vettük figyelembe, a települések, a városok, a falvak elnevezéseiben nem végeztünk ilyenfajta vizsgálatokat, bár tudomásunk van arról, hogy a Vajdaság területén számos ilyen településnév van (Pl. *Istensegíts, Istenkeze, Brazília*). E nevek tanulmányozása nagyobb körültekintést, alaposabb felmérést igényel. Egyelőre csak a településeinken belüli, azaz a kisebb határrészek, szántók, birtokok, utcák, házsorok, háztömbök, lakóépületek nevét vizsgáljuk. Az ilyen nevek gyakran egyfelől a köztudatban elterjedt „szegénynegyed” fogalmát, másfelől pedig a módosabb falubeliek vagy városiak rangjához, tulajdonságaihoz, vagyonához fűződő különféle névvariánsokat váltják fel. A névalak nyelvi elemeiből néha nehezebb kideríteni a társadalmi ellentétekre való célzást, azonban az adatközlők véleménye, a nép magyarázata helytállóan, hitelesen rámutat az igazságra, a névalakban rejlő társadalmi valóságra.

Nagyon sokszor övezi a névalakot tréfa, humor, amely hol durván, hol finoman érzékelteti a közösség ilyenfajta hozzáállását a névadáshoz. Megtörténik az is, hogy a név olyan sértő hangzású, annyira leleplezi a valóságot, hogy a megnevezett negyedben, utcában élő emberek szégyenlik lakóhelyük nevét, hovatartozásukat említeni, esetleg feldühödnek a név hallatán, s valamilyen módon tiltakoznak.

A névadásban több szempont játszik közre. Az alak, a forma, a ház minősége és kiterjedése, a lakosok életszükségleteit kielégítő dolgok, az öltözet, a viselkedés, a légkör, a szagok, mind megjelenhetnek a földrajzi név alkotóelemeként.

A Nagyutca

A társadalmi különbségekre való első utalások már a település földrajzi adottságaiban, a falunak, városnak a telepítési, illetve építési idejében megtalálhatók. A *Felvég* és az *Alvég* nem csupán a település irányát, alacsonyabban vagy magasabban fekvő részét hivatott jelezni, hanem gyakran arra is utal,

hogy kik lakják, kik építettek ott házat, s milyen körülmények között élnek. Ezek a földrajzi tulajdonnevek nyilván a legegyszerűbb jelölői a társadalmi elkülönülésnek, hovatartozásnak. Manapság már nagyon ritkán találjuk meg az *Alvég* és a *Felvég* névalakban ezt a különbséget, inkább csak emlékeznek az adatközlők, hogy őseink idejében bizony az *Alvéget* csakis a nincstelenek, a szegényebbek lakták, a *Felvégen* viszont a módosabbak, a gazdagabbak, a pénzesebbek emeltek, vagy vásároltak lakóházakat. Moholi adatközlőink szerint nagy különbség mutatkozott a felvégiek és az alvégiek között, olyannyira megkülönböztették ebben a faluban a *Felvéget* az *Alvégtől*, hogy le is nézték a *Felvégen* lakók az *Alvég* lakosait.

Ugyanilyen változáson megy át lassan a *Nagyutca* (Fő utca) megkülönböztető szerepe is. A régi felfogás szerint ugyanis, a *Nagyutcán* csak a nagygazdák, az urak, a módosak lak(hat)tak, s aki ott vásárolt házat, annak tekintélye, rangja ezzel emelkedett a falubeliek szemében. Ma már egyre ritkább az olyan személy, akinek az a kívánsága és álma, hogy valamelyik falu Nagyutcájában lakjon, s hogy elismerést, társadalmi rangot nagyutcai, főutcai házával szerezzen magának. Persze, itt-ott azért akadnak még olyan úrhatnám családok vagy személyek, akiknek a Nagyutca többet jelent, mint azt az útvonalat, amelyik átszeli a falu központját, mert szerintük csak a kiváltságosok lakhatják. Feltételezhető, hogy ennek a kultusznak a maradványa az a régi, de még ma is élő szokás falvainkban, hogy az esküvőre menő jegyespárnak vagy esküvőről jövő házaspárnak a lakodalmas menet kíséretében feltétlenül végig kell vonulnia a fő utcán, a település Nagyutcáján, mert csak így kerülhet az érdeklődés középpontjába. Egyik kishegyesi adatközlőnk így emlékezik a régi Nagyutcára: „Itt laktak a leggazdagabbak; a legmódosabbaknak vótak itt a házaik. Ódalházak vótak ezek, nagyon kevés a végház. A háború előtt itt vót a Nagyutcán a Jungábel-ház, a Frankli Leo háza, a Papp Matyi háza, a Szőke Fábi féle ház, a Szőke Húgó háza, a Sípos-ház, a Kertész-ház, a Fischer-ház, a Kis doktor háza. Már sokat lebontottak ezekből az épületekből. A Nagyutcán lakni valamiképp nagyon nagy szó volt, mert itt csak a gazdagok laktak.“

A régi falu „krémje“

Adatközlőink állítása szerint régen a falunak mindössze néhány kiemelkedő embere volt, ezek képezték a település színe-javát, előkelőségét, ők voltak a társadalmi és a politikai élet hordozói, s ők látták el tanácsaikkal a lakosságot, a náluk „alacsonyabb rendűeket“.

„Azelőtt, a régi időkben, a pap, a kántor, a paptanító vagy a kántortanító, az orvos — vagy ahogy mi mondjuk: a doktor — még a jegyző volt a falu krémje. Űk vitték az életet, Űk irányították a falut, Űk voltak egyszóval az urak, ugye, mikor má nem vót annyi báró, gróf meg ilyenfélék. Minden rajtuk keresztül ment, egymásnak is még a népnek is segítettek, összetartottak, és nem is vótak szegényék, mer a falu eltartotta Űket. Vagy örökötek, örökségő jutottak, vagy egymás között nősűtek, összeházasították egymás gyerékeit, hogy a vagyon egybe maradjon, ez is úgy vót kicsinálva, kikalkulálták, hogy a vagyon nē mēnjēn máshoz, nē mēnjēn szējjel, hanem inkább össze. A köz-

ségtül is kaptak, ha nem vót nekik elég szőlő vagy föld, azt használták. Ezeket a szántókat róluk is nevezték el a régiek, a nép csakis úgy mondta, hogy *Tanító-föld, Kántor-föld* vagy *Pap-föld*. A házuk is szebb vót, mind a többi, másképpen laktak, ugyebár. Vagy a Nagyutcán vagy máshol szép nagy épületbe. Így vót a jegyzőlak, a paplak, az állatorvos háza, az orvoslakás még a többi“ — mondja kishegyesi adatközlőnk.

Bár nem a legmélyebb, a legkirívóbb társadalmi ellentéteket tükrözik az ilyen földrajzi nevek, mégis meg kell őket említenünk, mert egy közösségben kialakult külön társadalmi réteghez, egy külön embercsoporthoz tartozó földrajzi fogalmat (földet) nevez meg a lakosság, a környezet, akár illendőségből, akár tisztetlemből, akár enyhébb irigységből. Ilyen nevekkal csaknem minden magyarok lakta községben találkozunk:

Pap-föld (Torda)
 Pap-földek (Adorján, Kishegyes, Mohol, Ürményháza)
 Papi-földek (Ada)
 Rácpap-föld (Piros)
 Pap-dűlő (Adorján)
 Papok szőleje (Versec)
 Pap-tanya (Adorján)
 Kántor-föld (Kúla, Bajsa)
 Kántor utca (Adorján)
 Orvos földje (Torda)
 Orvoslakás (Ludas)
 Orvos-progony (Kelebia)
 Jegyző-föld (Piros)
 Jegyzőlak (Kishegyes)
 Tanító-föld (Kishegyes)
 Tanító-földek (Ada)

E névalakoknak az újabb változata a külai *Tanár utca*. Ebben az utcában — mint ahogyan a régi nevek kideríthető tanúsága alapján a Kántor utcában a kántor lakott, az Orvos-progonyban az orvos élt —, a tanárok lakásai, házai vannak. A ritkább nevek közül való a Kishegyesen emlegetett *Pap-fürdő*. Ebben a fürdőben valamikor más nem fürödhetett, csak a község lelkésze. Ez már a mélyebb, a nagyobb társadalmi különbségekre utal, hitelesebben tükrözi az emberek közötti viszonyokat, megkövesedett társadalmi ellentéteket.

Urak, bárók, grófok és kisasszonyok tulajdona

Az urakra és a szolgálkra való társadalmi elkülönülést szépen érzékelteti a földrajzi neveknek az a csoportja, amelyikben az úr vagyonára, illetve a szolga kevése földjére utal a névalak valamelyik eleme. Az úrnak a lakóhelyét, szántóföldjét, legelőjét, birtokát, kastélyát nevezi el a közösség úgy, hogy az összetett névalakban megtalálható az *úr*, az *urasági* vagy az *uradalmi* jelző:

Urak szőleje (Pacsér)
 Urasági-birtok (Verbász)
 Urasági-épület (Kisorosz)
 Uradalmi-épület (Kisorosz)

Némelyik névben a gazdag tulajdonos vezetékneve vagy utóneve áll jelzőként a földrajzi fogalom előtt, de előfordul az is, hogy a teljes névalak (azaz a vezetéknev és az utónév együttesen) jelöli a birtokost, vagy pedig a tulajdonos beceneve kerül a főfogalom elé:

Engelmann-birtok (Svetičevo)

Fernbach-szállás (Pacsér)

Hartmanné háza (Szabadka)

Lelbach-dűlő (Angyalbandi)

Lelbach-földek (Pannónia birtok)

Szemző-szállás (Bajsa)

Szömző földje (Angyalbandi)

Nityin-palota (Szabadka)

Tanurdžić-palota (Újvidék)

Szemző István földje (Pannónia birtok)

Lelbach Gyurika földje (Angyalbandi)

Lelbach Gyuszi földje (Angyalbandi)

Lelbach Toncsi földje (Pannónia birtok)

Géliai út (Kisorosz): Angélia volt a tulajdonos grófnő neve, s az ő birtokához vezetett az út.

Megtörténik az is, hogy a jelző veszi át a jelzett szó szerepét, vagyis a földrajzi névalak második tagja elmarad, s csupán a tulajdonos neve jelöli a birtokot, a házat, a földet. Pl.:

Gélia (Kisorosz): A már említett Angélia utónevű grófnő becézett neve jelöli a birtokot a grófnő lakhelyével együtt.

Engelmann (Völgypart): Településrész, régen a közismert Engelmann vezetéknevű nagybirtokos családe volt ez a terület.

Ezekhez a grófokhoz, nagybirtokosokhoz, nagygazdákhöz, gyárosokhoz rendszerint valamilyen történet is fűződik. Mint személyek, nagyon ismertek voltak a lakosság körében, s akár népszerűek voltak, akár ellenszenvesek, a nép mesélt róluk, megtörtént dolgaikat kiteregette, vagy egy-egy hozzájuk fűződő eseményt véve alapul elindította az anekdoták, tréfák egész sorát, még hozzá olyan lendülettel, hogy az eljutott a környező községekbe is. A szabadkai Hartmannéről, a híres csirkegyárosról elnevezett hatalmas ház, a *Hartmanné háza* földrajzi név hallatán az érdeklődő nemcsak tájékozódni képes a Petőfi Sándor utcában, hanem e név kiejtésével az adatközlőt, az idősebbeket a Hartmannéhoz fűződő történetek felelevenítésére, közlésére is rábírhatja.

„A Hartmanné? Az a Hartmanné csirkegyáros vót. Nagyon sokat mesétek róla a régiiek. A háza a Csirkepiac utcán az a szép nagy két utcára szóló ház. Ha bemegyünk má a kapualjba, látszik, hogy milyen cifra, ki vót cifrázva, ki vót, ugye, pingálva. Mindent a Hartmanné csinátatott, ű vót az úr, neki nem számított a pénz. No, mesélték, hogy egyszer, amikor a piacon vót, mi történt. Kijárt a pijacra paraszt szoknyába meg ködmönbe. Olyan katonásan

mént, csak úgy dobogott. Hát végigment a kofák előtt és sorba kérdezte, hogy mennyibe kerül a tojás. Az egyik tojásos kofa nagyon sokat kért a tojásé, vagy csak a Hartmanné sokallta, de ez váltotta ki a bajt. Hartmanné nagy mérgesen rákiabált még egyszer:

— Mennyi?

A tojásos kofának már nem is maradt ideje, hogy feleljen, mert a Hartmanné a kosárba vót. Beleugrott a tojásos kosárba, mind összetaposta a tojásokat. Csak úgy ropogott a lába alatt. Alighanem csizmábar volt, mert úgy mesélték, hogy abban járt. Akkor aztán kilépett a kosárból, mintha semmi sem történt volna. Ráördített a kofára:

— No most mondja meg, mennyibe kerül a tojás! Hány tojás volt a kosarában? A kofa megmondta, és Hartmanné mindet kifizette. Nem számított neki a pénz, mert, ugye, olyan gazdag asszony vót. Elment, otthagya a kofát. Ilyent megtehetett, mert sok vót a pénze. Hát ilyen stikliket csinált az a Hartmanné, én ezt hallottam.“

A földrajzi nevek egy másik csoportjában a birtokos, a tulajdonos, a nagygazda rangja szerepel meghatározó fogalomként.

Báró földje (Magyarcsernye)

Báró-föld (Tamásfalva)

Grófi út (Lukácsfalva)

Kisasszony-völgy (Bajsa)

Kisasszony földje (Angyalbandi)

Nömös-hát (Adorján)

Nömös-út (Adorján)

Ezekben a névalakokban is megtörténhet, hogy a főfogalom idővel

lekopik a névről, s a jelző veszi át a teljes név funkcióját. Pl.: Kisasszony (Bajsa): Az a határrész, amely régen a Fernbach-család „kisasszony“-nak nevezett nőtagjé volt.

Jóval kevesebb azoknak a földrajzi neveknek a száma, amelyek a szegények, a nincstelenek házára, földjére, szántójára utalnak. Elsősorban azért nincs belőlük annyi, mint az előbbi nevekből, mert a szegények valóban nincstelenek, semmijük sincs, vagy olyan jelentéktelen vagyonszállal rendelkeznek, ha valamihez mégis hozzájutnak, hogy az nem szolgálhat alapul a megfigyelésre, a tájékozódásra; esetleg olyan rétegről van szó, amely elűt a falu társadalmától, meg a szegényparaszti rétegtől is. Legfeljebb itt-ott akadnak ilyen nevek:

Zsellér utca (Ürményháza)

Zsellér-földek (Kishegyes)

Az elsőbbség a névadásban is az urakat, a gazdagokat illette, azoknak a kastélyait, birtokait, szántóföldjeit, palotáit, két utcára szóló házait jegyezték meg a névadók, s mentették meg emlékezetükben az utókornak.

Az úr és az úri jelentésváltozása

Az *úr* köznévv és az *úri* melléknév az újabban keletkezett földrajzi nevekben is elég gyakran szerepel jelzőként. A régi névalakokban a mély társadalmi ellentétekre utaltak ezek az elemek, mert az így megnevezett tájegységek, szántóföldök, szőlők, utcák, sorok, épületek vagy vendéglők csakis a felsőbbrendűeké, csakis a kiváltságosoké lehettek. Alázatot, tiszteletet követeltek meg az alattvalóktól, a nem az úri rendbe tartozóktól, s az úr a szegénnyel, a szolgálával bizony nem ült egy asztalhoz sem otthon, sem a vendéglőben, ha pedig találkozott vele, megkövetelte a neki kijáró tiszteletet. „Az úr, az úr mindig, ha férfi, ha nő, a paraszt az meg paraszt. Az urat tisztelni kellett kicsinek, nagynak, fiatalnak, öregnek egyformán. Ha úrral találkoztunk, kezet kellett csókolni neki, mindegy, hogy idősebb vagy fiatalabb volt nálunk, akár nő, akár férfi, a kezét meg kellett csókolni, ez kijárt neki. Aztán, hogy szóbaállt-e velünk, vagy sem, az már az ú dolga volt. Az urak meg a nagyságuk között is volt mindenféle, egyik jobb, a másik raplisabb, ahogy jött” — meséli idős pirosi adatközlőnk, aki sokáig cselédeskedett. Ezt a felfogást őrzi az ilyen névalak:

Urak szőleje (Pacsér)

Úri-kaszinó (Kishegyes, Kanizsa)

Az újabb földrajzi nevekből már nem ez a viszony, nem ez a magatartás és felfogás tükröződik. Az ilyen nevek mint:

Úri negyed (Kishegyes)

Úri utca (Ada, Zenta, Zrenjanin, Kanizsa)

másképpen és másra utalnak. A gúnyolódás, a csipkelődés csendül ki belőlük. Az itt lakók legfeljebb csak visszasírják a régi világot, megkísérelik utánozni a régi urakat, esetleg kényeskednek, dicselkednek, vagy felvágnak műveltségükkel, tudásukkal, kultúrájukkal, azonban semmiben sem különböznek a település többi lakójától. A közösség ezt megérzi, s ha másképpen nem képes kiközösíteni az urizáló, rátarti sznob réteget, kigúnyolja lakóhelyét, kipellengezi utcáját, tartózkodási helyét. Így születnek a különféle gúnyolódó ragadványnevek is (Színész Katica, Selyem Margitka, Úri Pistike — Szabadka) és az imént említettekhez hasonló földrajzi nevek.

A Szajánban található *Uracok* határrész neve is ide sorolható, mivel régen az elszegényedett nagygazdák, letűnt nagyurak megmaradt földjei voltak itt. A játszi szóképzéssel formált névalakból a gúnyolódás mellett az enyhébb kárörvendés is kiolvasható.

Forma, nagyság és elhelyezkedés

A névalakok keletkezésében közrejátszhat a település házainak elrendeződése, alakja, formája és kinézése is. Ott, ahol a szegényebbek építenek, nemcsak a vert fal vagy a vályogból felépített és nádtetős házak nagysága, hanem a bejárat, az ablak is jellemezheti a tulajdonos hovartartozását, illetve a kör-

nyezet viszonyulását az ilyen épületek lakóihoz, az egész lakónegyedhez. Így pl. a *Kukucska* településnévvel találkozunk több helyen is (Csóka, Ada, Gunaras).

E névalak keletkezésével kapcsolatos információk hasonlóak, valamennyi népi magyarázat a „kukucska” igéből indul ki, azt igyekszik valamilyen módon kifejteni, megmagyarázni a település lakosainak rovására. Az adai és a gunarasi Kukucska-ról azt tartják, hogy e településrész házain olyan kicsik az ablakok, hogy csupán kukucskaálni lehet rajtuk. Se nagyobb házra, sem nagyobb ablakokra nem tellett az építők zsebéből. A csókai Kukucska névvel kapcsolatban az a népi magyarázat, hogy az ott lakók azért szegények, mert más egyebet sem csinálnak egész nap, mint kukucskaálni az ablakokon, ahelyett, hogy valamit dolgoznának.

Az egyszerű viskók, függetlenül attól, hogy ciganyok vagy magyarok élnek bennük, ugyancsak közrejátszanak a névalakok keletkezésében és használatában. Így válhat a sárból, vályogból összerakott, vakolatlan, nyomorúságos lakást jelentő „putri” köznév földrajzi tulajdonnévvé:

Putri (Temerin, Feketics, Moravica)

Putrik (Bácsföldvár)

Ide sorolhatjuk a csantavéri *Kopasz-sor* nevű utcát is, amely kopár, kietlen, egymástól távolosó házaival a település szegénynegyedét képviseli. A Nemes Militicsen ismert *Csigafalu* úgyszintén ebbe a csoportba kívánczik, mivel kirészésével igazolja nincstelenjeinek lakóhelyét. Apró, egyszerű házaival csigaházakra emlékeztet mindegyik épület, s ez is bizonyítja, hogy milyen szegények az itt lakók — mondják a település lakosai.

Ezeknél mélyebb, alaposabb magyarázatra szorul a Kovinban található *Auschwitz* új lakónegyed. Az adatközlők szerint ezt is egyszerűbb emberek lakják, s nem volt pénzük szebb, magasabb házak építésére. Kicsi, földszintes barakkora emlékeztető házikókat építettek ide egymás után, s ezek szürkesége, egyformasága, egyhangúsága, alacsony volta a haláltábor képét idézi a környék lakóiban.

Az ilyen névalakok gyakran sértőek, ellenállást, ellenszögülést váltanak ki azokból az emberekből, akiknek lakóhelyét jelölik, kihalásukra azonban nagyon ritkán kerül sor, vagy csak hosszú idő után váltja fel egy másik név a nem kívánatos, a népszerűtlent.

Sanghaj és Vietnam

Megtörténik az is, hogy a város peremén épülő, vagy a falu szélén cseperedő település a már ott lévő kocsmá nevével veszi át. Ez a kis csárda, mint fontos létesítmény, központi hely az új városnegyedben és a falu szélén, ki tudja, mikor és hogyan épült fel jóval a település benépesítése előtt, azonban időben elkészült, hogy aztán találkozóhelyül szolgáljon az újonnan jötteknek. Sajnos, legtöbbször kétes hírű kocsmává válik, melyben gyakoriak lesznek a veszekedések, verekedések, bicskázások, szurkálások. Elmérgeedett emberi viszonyokat, mély társadalmi ellentéteket, féltékenységi botrányokat tisztáz-

nak az ilyen kocsmákban, s nem csoda, ha az érdeklődés középpontjába kerülnek. A lakosság mindezt kihasználja a névadásban is, s ha megfelelőnek tartja a kocsmá nevét, akkor a környékre is átruházza, ha nem, akkor új nevet ad az új településnek. A kocsmá is és a település is olyan távoli országok, városok nevét kapja, ahol régebben, vagy éppen abban az időben, amikor a névadás történik, harc van, háborúznak, forradalom áll. Különböző információs utakon eljut a lakosokhoz ez az érdeklődés középpontjában álló név, s azonnal felhasználják környezetükben mint különös hangzású s viharos múltjáról vagy jelenéről ismert helynevet. Ilyen pl.:

Sanghaj (Újvidék, Zenta)

Vietnam (Kula)

Korea út (Kelebia)

Szingapúr (Bajsa)

Szodoma (Moravica)

Lebuki csárda (Kisorosz)

Buki (Kisorosz): A Lebuki csárda környékén húzódó határrészt, amelynek nevét felhasználták gúnyolódásra is: *Megyek a Bukiba*, azaz keresem a vesztemet, mivel a Bukira, mint kétes hírű nyomortelepre néztek, s a kocsmát is csak szegények látogatták.

A létfenntartás

A fűtés, a tüzelés mint a létfenntartás egyik fontos tényezője megjelenik a földrajzi nevekben is. Nem mint mód, mint fontos szerep vagy cselekedet, hanem közvetett úton. A fűtőanyag, a tűzrevaló neve, minősége mutatja meg, milyen tehetősek, illetve mennyire szegények egy-egy utca, egy-egy településrész lakói. Persze, leginkább alaptalanok az állítások, a földrajzi névalakba került tűzrevaló-nevek nem a megfigyelés eredményeként kerülnek a névalakba. Inkább a lenézés, a csipkelődés fokozásának a célját szolgálják. A köznapi tréfálgatások közepette is hallunk ilyen megjegyzéseket a sokat késő vonatokról: „*Talán szárral fűtik a mozdonyt? Ezt a vonatot venyegével fűtik. Biztosan csutkával fűt a mozdonyvezető.*” A város, a falu szegénynegyedeinek megnevezésére a „csutka” köznevet alkalmazzák, leginkább ez a szó szerepel a szóösszetételben vagy jelzőként a főfogalom mellett a névalakban. Az adatközlők mindenfelé arra hivatkoznak, hogy az ilyen településrész, lakónegyed, utca lakói olyan szegények, hogy szénre, fára, fűtőolajra nem telik nekik, hanem csutkával tüzelnek.

„Ez, ittend, ittend a kaszárnya mögött, nem is olyan kis rész, ez a *Csutkafalu*. Ismerék én is sokat onnan, ott lakott az öreg Csiha, a Pinkáék, a Pinka Roza néni még a Pinka Pista bácsi, a Pista bácsinak ott vót a szőlője a Gulyásék szőlője mellett a vasúton ár, a temetésin is vótam szegény Pista bácsinak, vérmérgezésbe halt meg, akkor azt mondták, hogy farkasgörcs, egy drót megszúrta a talpát, abba halt meg. Úgy mondták a régiek is, hogy a Csutkafalubé nagyon szegény, ágrulszakadt emberek laktak mindig. Kis házakat csináltak, ők maguk verték a falakat, vagy vájkot vertek, és abból

építettek. Még amikó olyan nagy telek vótak, ezek akkor is csak csutkával tüzeltek, azt mondták, nem jutott nekik szénre vagy fára. A csutka ugye az jó ég, de csak addig van meleg, ameddig ég, ameddig rakod, utána bizony kihül a sporhët vagy a kályha egykettőre. Így maradt rajta azon a környékén a Halasi úti kaszárnya mögött, hogy Csutkafalu.“ Ilyen még:

Csutkafalu (Györgyén)

Csutka-progony (Kelebia)

A moholi határban található a *Csutkaszenes kovács* tanyanév. Ez a tanya ugyancsak azért vált a tájékozódás kiemelt pontjává, mert gazdája, a kovácsmester, a többi kovácstól eltérően csutkával tüzelt, így melegítette a vasat. Hogy ez mennyire felel meg a valóságnak, azt nehéz lenne kideríteni, viszont a környékeliek azt állítják, hogy ragadványnevét, s tanyájának a nevét is a szegénységéről, a csutkával való hevítéséről kapta.

A csutkafalusiakat azonban nem csak a névvel bélyegezték meg. Rendszerint lenézően nyilatkoztak róluk, a Csutkafaluban lakó legénnyel nem szívesen ment a leány bálba, a csutkafalusi lányoknak pedig nem szívesen udvaroltak a legények. Gúnyolódás is van ebben az elnevezésben a szegények, a nincstelenek iránt. A csipkelődés már a gyermekek között megkezdődött. Gyakran hallhattunk ilyen szurkálódásokat a Csutkafaluban lakók számlájára: „Te is a Csutkafaluban laksz? Én ott nem laknék semmennyi pénzért.“ „Te csutkafalusi, mit keresel itt?“ „Nem játszok én avval, a Csutka-progonyba lakik, menjen oda!“ „Lóg belüled a csutka, te csutkafalusi!“

A földrajzi név előfordulásainak helyén a „csutka“ mindenütt a lemorzolt kukoricának a csutkáját jelenti. Száraz állapotban ez jól ég, jó parazsa van, de a meleget nem tartja sokáig.

Az ételek fajtája és minősége is gyakran jellemző vonása lehet a szegény ember, a nincstelen életének. Nemegyszer hivatkoznak az adatközlők arra, hogy a szegényeknél szinte változatlanul „bab, krumpli, káposzta“ és újra csak „bab, krumpli, káposzta“ kerül az asztalra. Sőt, ez még a ritkább esetek közé tartozik, ennél gyakoribb a „krumpli meg kenyér“ mint főeledel emlegetése. A krumplitól, babtól és káposztától aligha akad jobb ételre pénze a szegénynegyed lakóinak, s mivel mindenik ételnek megvan a sajátos szaga, a környékeliek azt állítják, hogy ezt átveszik az emberek is. Az adatközlők állítása szerint egyesek annyira lenézik az ilyen szegénynegyedek lakóit, hogy nemcsak gúnyneveket adnak nekik, hanem ha találkoznak velük, el is fordulnak, mert azoknak „elviselhetetlen szaguk van“, az úgynevezett „szegényszag“. Ilyen felfogásnak köszönhetően születhetett az egyik szabadkai szegény településrésznek a neve: *Krumpityó* (a krumpli köznév továbbképzésével).

„A Bajai-temető mellett, a Krumpityóba elég sokan laknak. Egész utca az, de nem is egy! Valamikó ott nagyon szegény emberek laktak. Sok gyerek vót, kis földes házakba laktak, sáros vót az egész környék. Alig vót kitéglázva valahun az utca, a ház eleje meg éppen sehun se, legföljebb, ha hordtak oda slagot, vagy hamuval föltöttötték, akkor egy kicsit jobban lehetett arra járni. Azt mesélte a nagymama, hogy csak krumplit ettek, hogy jobbára a hajába krumplit főzték, apraja, nagyja, mind csak azt ette. Látu

léhetett, ha kiszaladt egy kisgyerek valamelyik házból, hajába főtt krumplicsót a kezébe, azt majszolta. Talán nem is nagyon látogatták őket, mert nagyon lenézte mindenki az egész Krumpityót. Ha valaki veszekedett, akkor azt is kiabálta, hogy „Mit gondolsz, én nem a Krumpityóból gyúrtam“ vagy „Nem születtem a Krumpityóba“ meg „Nem neveltem a Krumpityóba.“

A Bajmok határában található *Zsáros negyed*, illetve *Zsáros kráj* településrész neve is azért keletkezett, mert az ott lakók annyira szegények voltak, hogy sohasem tellett nekik zsír — állítják a bajmoki és kisboszniai adatközlők. Ugyanakkor azonban találkoztunk olyan véleményekkel is, hogy e névalak megléte és használata nem a zsír hiányának köszönhető, hanem az ott lakók kinézésének. Azt állítják róluk, hogy mindig zsirosak, piszkosak voltak, nem szerettek tisztálkodni. Bármelyik állítást fogadjuk is el, mindenképpen egy társadalmi réteg iránti magatartás, lenézés van, a névadó állásfoglalása tükröződik a földrajzi névalakból.

Munka- és életkörülmények

A szegények, a nincstelenek sorsára, munkájára, életkörülményeire is vonatkozhat egy-egy földrajzi névalak. Tordai gyűjtők, Belovai Margit a *Muszáj*, *Kismuszáj*, *Nagymuszáj* és *Muszáj-árok* nevek eredetét kutatva ezt jegyezte le adatközlőitől:

„A Muszájba mindön embörnek három napot ingyen köllött dógozni. A gróf embörei az uccárú lóháton szólígtatták, adták ki a parancsot, hogy ki mikó köteles ingyen dógozni. Aki elmaradt, azt mögbüntették.“

„Mindön családnak két hold földet ingyen köllött mögmunkáni, innen a Muszáj név.“ A Muszáj, a Kismuszáj és a Nagymuszáj földterület, a Muszáj-árok pedig e szántók végében húzódik.

Hasonló okok játszottak közre a moholi Erzsébet-sziget népi névváltozatának keletkezésében is. Ezt a szigetet a nép inkább *Kombiné-sziget* néven emlegeti. A Holt-Tisza és a Tisza között terül el a bánági oldalon. Azt mesélik, hogy szegény emberek kaptak itt parcellákat, s nagyon sokat kellett dolgozniuk, hogy rendbehozzák, termővé tegyék őket. A nehéz munka megviselte az embereket, izzadtak, csorgott róluk a verejték. Hogy könnyítsenek magukon, „gatyára, kombinétra vetkőzve, verejtékezve“ dolgoztak. Így maradt rajta a területen a női alsónemű köznévvel alkotott név.

Ugyancsak Moholon találkozunk a *Reménytelep* földrajzi névvel, amely egy újabban keletkezett települést jelöl. A rév alakjának keletkezéséhez azt a magyarázatot fűzik a lakosok, hogy itt szegény, nincstelen moholiak kaptak házhelyeket, s azt ígérték nekik, hogy csak egy ideig laknak itt, tehát ez csak ideiglenes lakóhelyük lesz. A lakosok reménykedtek is, hogy nem kell ott maradniuk és sokáig éltek azzal a gondolattal, hogy elköltözhetnek abból a távol eső falurészből. Az ígéretből azonban nem lett semmi, s az ottaniak még ma is csak reménykednek.

Tréfa, irónia és humor

A tréfás névalakok gyakran fednek társadalmi ellentéteket. Ha nem is tanúskodnak mindig nagy különbségekről az ilyen nevekkal ellátott tanyák, utcák, lakónegyedek vagy telepek, a bennük lakók maguk váltják ki a kívül-állókból a tréfálkozást, az incselkedést. Rendszerint magatartásukkal, beszédükkel, beképzeltségükkel, öltözetükkel, köszönésükkel, szélsőséges fel-fogásaikkal különülnek el egy olyan embercsoportba, amely a többieknek nem tetszik. Megtörténhet az is, hogy egy letűnt világ személyeit, jellegzetes figuráit utánozzák, s ezért közösitik ki őket a többiek. A ragadványnevek, mint pl. Édesszájú Gróf Pisti, Tiszteletes ángyi, Selyem Katica, Geróf Pali (Szabadka) ugyancsak ezt igazolják, azonban a közösség nem mindig marad meg a ragadványneveknél, néha továbbmegy, s az egész városrésznek, falurésznek nevet ad. Például:

Tessék utca (Bajmok): Tisztviselők és tanítók lakják.

Gróftelep (Zenta): Úrhatnám polgárok lakják.

Kezétcsókolom utca (Zenta): Új településrész finomkodó lakosokkal.

Kezétcsókolom utca — Szagos utca (Kanizsa): Úrhatnám polgárok laknak benne.

Dolláros-szállás (Völgypart): Gazdája könnyen dollárhoz jutott.

Az utóbbihoz adatközlőink ezt a történetet fűzték: „Égető Vica, moholi születésű asszony valamiké Amerikába élt férjével. Egy alkalommal utaztak, s hát kiesett a vonatból. Vica, a felsége életbiztosítás fejébe nagyon nagy összegét kapott. A pénzt mind dollárba fizették ki neki. Az özvegyén maradt Vica visszagyűtt és itt telepődött még a Parton. Megvette az egyik Raffai szállást, és dollárcckkal fizetett. De még a vásárlás után is nagyon sok dollárja maradt, gazdag vót. A nép pedig elnevezte Dolláros Vicának, a szállását Dolláros szállásnak, s az rajta is maradt.“

Kanizsa földrajzi névanyagában egy sajátos névalak, a *Tapsikolt-földek* vonja magára a figyelmet. Papp György kéziratában találjuk, s a hozzá fűződő népi magyarázatot is sikerült lejegyeznie a gyűjtőnek. Így tudhatjuk meg, hogy ezeket a földeket 1945 után, az agrárreform idején elvették a nagygazdáktól és szétosztották a szegények között. A kisajátítás örömeire, illetve a kiosztás pillanatának felbuzdulására a kanizsaiak tapsolással, „tapsikolással“ fejezték ki boldogságukat és megelégedtségüket. Ez a magyarázat, akár megfelel a valóságnak, akár nem, szép példája a névadásnak. Szokatlan voltát nemcsak a befejezett történésű melléknévi igenév használata mutatja, hanem az a finom, alig érzékelhető humor is, amely a megelégedést, a szegény rétegek véleménynyilvánítását idézi.

E névhez hasonló a csókai *Illancs* névalak, amely a régi majornak s a hozzátartozó területnek a földrajzi neve. Az adatközlők állítása szerint ebben a majorban igen sok nincstelen zsellér élt. Olyan keserves és elviselhetetlen körülmények között éltek és dolgoztak, hogy kénytelenek voltak megszökni onnan, azaz „elillantak“. Nemcsak az igekötő nélküli ige, de ennek a ritka képzővel való továbbformálása is hozzájárul a névalak nem mindennapi hangalakjához és jelentéséhez.

A temerini *Hatrongyos* határrész ugyancsak a szegényeké „A hat előtag 'sok' jelentésben a föld sok szegény gazdáját jelzi. Tréfás földrajzi név,

szegényes földet, házat jelöltek vele“ — mondja Inczeffi Géza (Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Budapest, 1970. 174—175. old.)

Mindegyik itt említett név a maga nemében társadalmi képe is egy közösségnek, egy közösség gondolkodásának, a valósághoz való viszonyának és az anyanyelv adta lehetőségek sokoldalú kihasználásának.

A nevek alaktani és jelentéstani vizsgálata

A különböző névcsoportok összefoglalása után megállapíthatjuk, hogy a társadalmi ellentéteket tükröző földrajzi névanyagban vidékünk igen gazdag. Egyes nevekben szembetűnő az ellentétekre való utalás, de vannak olyan névalakok is, amelyekben csak halványan mutatkozik meg ez a viszony, és csak az adatközlők bővebb felvilágosításai, magyarázatai nyomán alakul ki a társadalmi kép. A tanulmányozott nevek adattára a következő:

Alvég	Kisasszony-völgy	Putri
Auschwitz	Kismuszáj	Putrik
Báró-föld	Kopasz-sor	Rácpap-föld
Báró földje	Krumpityó	Reménytelep
Buki	Kukucska	Sanghaj
Csigafalu	Lebuki-csárda	Szodoma
Csutkafalu	Lebach-dűlő	Szagos utca
Csutka-progony	Lebach-földek	Szemző-szállás
Csutkaszenes kovács	Lebach Gyuri földje	Szemző István földje
Dolláros-szállás	Lebach Gyuszi földje	Szingapúr
Engelmann	Lebach Toncsi földje	Szömző földje
Engelmann-birtok	Muszáj	Tanító-föld
Felvég	Muszáj-árok	Tanító-földek
Fernbach-szállás	Nagymuszáj	Tanurdzic-palota
Gélia	Nagyutca	Tapsikolt-földek
Géliai út	Nityin-palota	Tessék utca
Grófi út	Nömös-hát	Uracok
Gróf-telep	Nömös út	Uradalmi épület
Hartmanné háza	Orvos földje	Urak szőleje
Hatrongyos	Orvoslakás	Urasági birtok
Illancs	Orvos-progony	Urasági épület
Jegyző-föld	Pap-dűlő	Úri kaszinó
Jegyzőlak	Pap-föld	Úri negyed
Kántor-föld	Pap-földek	Úri utca
Kántor utca	Pap-fürdő	Vietnam
Kezétcsókolom utca	Papi földek	Zsellér-földek
Kisasszony	Papok szőleje	Zsellér utca
Kisasszony földje	Pap-tanya	Zsíros negyed

Ha a két fő jellemző vonás, a szegénység és a gazdagság alapján osztályozzuk a neveket, akkor ismét kétféle névtípust kapunk. Egyiket pl. a *Zsellér-földek*, a másikat a *Urak szőleje* névalak képviselheti. A társadalmi ellentétek azonban nemcsak a szegénységnek és a gazdagságnak a fogalmára utalnak a nevekben; egyéb okok is közrejátszhatnak. Egy-egy szakma kiemelése, s a hozzá fűződő nagy remények, egy másik szakma rovására, a rangnak és különféle fokozatainak a hangsúlyozása az alacsonyabb rendűekkel szemben, az úrhatnám polgárok magatartása, beszéde, az egyszerű emberekkel, a természetesen viselkedőkkel ellentétben, mindez kiválthatja a névalakok különböző típusainak keletkezését és használatát. Így azután kénytelenek vagyunk mi is különbséget tenni a névalakok között. Jelentésük, értelmezésük segítségével több csoportra oszthatjuk őket, s ez lehetővé teszi számunkra a további vizsgálódást és megkönnyíti a vidékünkön előforduló társadalmi ellentéteket tükröző névalakok jelentéstani vizsgálatát. Lássuk a további osztályozás lehetőségét!

1. A földrajzi adottságok

Egy falu, egy város, egy település földrajzi fekvése bármennyire kedvező is, mindig akadhat benne olyan rész, olyan terület, amelyiknek a többihez viszonyítva hátrányosabb a földrajzi fekvése. Vagy alacsonyán fekszik, vagy talajának minősége gyengébb, rosszabb, esetleg nedves, lápos, vagy nagyon távol esik a központi településrészről. Ilyen helyen a szegényebbek kapnak vagy szereznek házhelyet, s itt építik fel egyszerű házaikat. Ezeket a részeket nevezik el aztán sajátos fekvésük szerint, s hozzájuk viszonyítva a többi terület előnyösebb, magasabban fekvő, egészségesebb része a településnek, így esetleg központtá is válhat. A földrajzi adottságokat tükröző helynevek közrejátszhatnak a földrajzi nevek olyan típusainak kialakulásában, amelyekből társadalmi ellentétek olvashatók ki. Adattárunkban ilyen nevek pl. a következők:

Alvég
Felvég
Nagyutca

2. Vezetéknév, utónév és becenév

Vidékünkön valamikor nagyon sok nagybirtokos neve forgott a köztudatban. Az idősebbek még ma is emlékeznek a Szemzőkre, a Lebachokra, a Dungserszkiek, a Tanurdžićok és a többiek nevére. Ha nem is éltek a birtokaikon, nem is dolgoztak vagy cselédeskedtek náluk, de hallottak róluk, ha mást nem, hát legalább egy anekdotát vagy egy történetet. Az ilyen földes gazdák, nagybirtokosok neve sokáig megmarad a vidék embereinek tudatában és — a földrajzi névanyagban. Vagy a vezetéknévét, vagy az utónévét, vagy a becenevét találjuk meg a névben, de előfordul az is, hogy a tulajdonos teljes neve szerepel a földrajzi névben. Megeshet, hogy minden más térszíni forma neve lekopik, kiesik a földrajzi névből, és a tulajdonos neve marad meg benne csupán. Ilyenek a következő nevek:

Engelmann	Hartmanné háza	Nityin-palota
Engelmann-birtok	Lelbach-dűlő	Szemző-szállás
Fernbach-szállás	Lelbach Gyuri földje	Szemző István földje
Gélia	Lelbach Gyszi földje	Szörmő földje
Géliai út	Lelbach Toncsi földje	Tanurdzic-palota

3. Rangok és megtiszteltetések a nevekben

Egyes névalakokban a meghatározó fogalom a gazdag tulajdonos, a nagybirtokos rangját mutatja. Ezt a rangot vagy őseitől örökölte, tehát hiteles, törvényes címről van szó, vagy a környékbeliektől kapott megszólításról, esetleg olyan címről, rangról, amelyet ő kényszerített rá alattvalóira. Ilyen névalakok pl.:

Báró-föld	Kisasszony	Nömös-hát
Báró földje	Kisasszony földje	Nömös-út
Grófi út	Kisasszony-völgy	

4. Személyi kultusz és szakma

Az egy közösségben élők között szakmai szempontból igen nagy különbségek mutatkoznak. Egyesek a mestereket tartják a falu, a település első embereinek, mások az orvost, ismét mások a kántort vagy a tanítót, s így e sokféle véleményből kialakul a közösségben a kiválasztott szakmák, tevékenységi körök hordozójának a tisztelete, megbecsülése. Elsősorban ősi, társadalmi gyökerei vannak e kultusznak, amelyhez azonban mindig hozzájárul az anyagi jólét, az anyagi biztonság elképzelése, megléte is. Ezek a személyek képezik egyben a község előljáróságát is, s róluk, azaz tulajdonképpen a mesterségükről nevezik el lakóhelyük környékét, utcájukat, földjüket, házukat:

Jegyző-föld	Orvos-progony	Papok szőleje
Jegyzőlak	Pap-dűlő	Pap-tanya
Kántor-föld.	Pap-föld	Rácpap-föld
Kántor utca	Pap-földek	Tanító-föld
Orvos földje	Pap-fürdő	Tanító-földek
Orvoslakás	Papi földek	Tanár-utca

5. Az úr és a szolgálta

Az urakra és a szolgálakra felosztott közösség ellentétés társadalmi viszonyok és különbségek hordozója. Éppen ezért az olyan névalakok, amelyekben ezt fedezhetjük fel, a legmélyebb igazságnak és valóságnak a tükrözői. Nem nehéz őket megfejteni, jelentésük nem okoz fejtörést vagy gondot, tisztán láthatjuk keletkezésük és használatuk okát, s azt az atmoszférát is megérezzük, amelyet képesek teremteni. Ilyen nevek:

Uradalmi-épület	Úri-kaszinó
Urak szőleje	Zsellér-földek
Urasági-birtok	Zsellér utca
Urasági-épület	

Ha azonban az újabb keletű névalakokat vizsgáljuk meg, a régi *úr* jelentése az ellenkezőjére változik. Többé nem az a személy, aki előtt meg kell hajlania a járókelőnek, hajbókolni a szegénynek, dolgozni a cselédnek s ugrálni a szolgárok. A jelenlegi '*úr*' csak utánozza, majmolja a réginek valamelyik tulajdonságát, magatartását, miközben nem gondol arra, hogy az új társadalomban ezzel nevetségessé válik s gúnyolódás tárgya lesz. A mindenre érzékeny nép, a mindent megfigyelő közösség így képezi az ilyen földrajzi neveket:

Gróf-telep	Úri negyed
Uracsok	Úri utca

6. Az életkörülményeket és életfeltételeket tükröző nevek

A földrajzi nevek arról is bőségesen informálnak bennünket, hogy a szegénynegyed lakói milyen körülmények között élnek, hogyan tengődnek. Míg az urak és nagygazdák egyéni életéből, magánügyeiből csak ritkán szűrődik ki s kel szárnyra a környéken egy-egy mozzanat, a szegényekről azt is tudjuk, mit esznek, mikor kelnek, mivel tüzelnek, mennyit éheznek és fáznak. Nem kell nagy képzelőerő és hangos hírverés: az egyhangú munkanapok, a kevés pihenés, a nyomorúságos élet nyoma az arcukra van írva, ott van körülöttük a levegőben, leolvasható a szegény ember tenyecéről, ruhájáról, járásáról és gyermekeinek vézna, sápadt arcáról. Nem csoda tehát, hogy a földrajzi nevek is ezeket a jellemző vonásokat adják vissza, ezekre a jegyekre épülnek. Azon sem kell csodálkoznunk, hogy inkább a szegényekre utaló elemekből állnak össze, épülnek fel — az ilyen nevek alkalmosabbak a csúfolódásra, a szurkálódásra:

Csutkafalu	Krumpityó
Csutka-progony	Zsíros negyed
Csutkaszenes kovács	

7. Putrik és viskók

A földrajzi fogalom alakja, mérete, formája is kiválthatja a névadást. Rendszerint apró, piciny házsorok, szétszórt, vert falú putrik, kietlen, sivár környék fogadja a járókelőt, ha a szegény negyedbe kerül. Így aztán a névalakban is megmutatkozik ez az állapot, hiszen olyan kifejezéseket, olyan hasonlatokat keresnek a névadók, amelyek alapján könnyen azonosíthatók a házak, házcsoportok, település(rész)ek: a lakások, az ablakok formája, az ott élő emberek szokásai stb. Ilyen név pl.

Auschwitz	Kukucska
Csigafalu	Putri
Kopasz sor	Putrik

8. Távoli országok és nagyvárosok neve

Szabó T. Attila is megemlíti, hogy a külföldi városok nevei, vagy egy-egy ország neve előfordulnak a magyar helynévanyagban (pl. Bosznia és Hercegovina — Marosújváron, I. Anyanyelvünk életéből, Bukarest, 1970., 464—465. old.). A szerző szívesen „érdemes megfigyelni az ilyen helyneveket is, és sietősen feljegyezni a keletkezés körülményeit, nehogy a tudósai és nem-tudósai félremagyarázzák az ilyeneket, vagy legalábbis tanácstalanul álljanak meg a furcsa, de kétségtelenül érdekes helynevek előtt.“ Vajdaságban az újabb keletű névalakok között többfelé is találunk ilyeneket, s vagy a központtól való távoli fekvésüknél fogva válnak a szegények lakótelepévé, vagy vidékről jött munkanélküliek ütnek itt tanyát, de előfordul az is, hogy a környékein levő (kétes hírű) kocsmáknak a nevét örökli a falu vagy városrész. Ilyen nevek a következők:

Sanghaj	Korea út
Szodoma	Vietnam
Szingapúr	

9. A munkakörülményekre utaló nevek

Nem csak a házsor formáját, az épületek nagyságát és a szegények életkörülményeit igazolja egy-egy földrajzi név, informálhat bennünket arról is, hogy a szegény ember milyen körülmények között végzi mindennapi munkáját, hogyan keresi meg a betévíz falatját, mennyit és hogyan kell dolgoznia az úr, a gazda számára, hogy megkapja a bért. Az ezt jelző nevek sokáig megmaradnak a közösség emlékezetében, s egyik leghitelesebb képét adják társadalomnak, illetve annak, miképpen viszonyulnak a gazdagok a szegényekhez és a munkásokhoz. Ilyenek pl.:

Illancs	Muszáj
Kombiné-sziget	Muszáj-árok
Kismuszáj	Nagymuszáj

A nép humora a nevekben

Néhány névalak a keserves valóságnak, a nyomorúságcs sorsnak, a szegények és nincstelenek siralmas életének (tréfás) tükrözője. Humorosan hangzik ugyan, de mögötte túlságosan is mélyen tátong a gazdag és szegény közötti ellentét. Ezt láthatjuk az alábbi nevekben is:

Dolláros-szállás
Hatrongyos

Reménytelep
Tapsikolt-földek

10. A gúnyolódás és csipkelődés

A felvágókat, a beképzelteteket a közösség kigúnyolja, kipellengérezi. Ha egy lakónegyedben, egy háztömbben, egy utcában, egy város- vagy falurészben tömegesen mutatkozik meg az ilyen magatartás, azaz többen is ilyen modorúak, megbélyegzik őket, a lakóhelyüknek adott néven keresztül is. Így születnek a gúnyolódó, csipkelődő névalakok, melyekben a főfogalom mellé vagy a felvágó személyek beszédmodorára, járására, magatartására vagy öltözetére utaló fogalmak kerülnek. Pl.:

Kezétcsókolom utca
Tessék utca
Szagos utca

A földrajzi nevek alaktani vizsgálata ugyancsak fényt derít néhány idevonatkozó lényeges vonásra. Szerkezeti felépítésüket illetően állhatnak egyetlenegy tagból (Buki, Gélia, Muszáj, Illancs), két tagból (Grófi út, Hartmanné háza, Báró-föld, Papok szőleje), vagy három tagból (Lelbach Gyuszi földje, Lelbach Toncsi földje). A tagok közötti viszony, azaz a névalak elemeinek a vizsgálata nagyon sokszor rámutat a társadalmi helyzetre, a közösség hozzáállására, de fényt derít a névvel megjelölt lakótelep, házsor, település lakosainak életkörülményeire is.

Abban az esetben, ha a névalak két vagy több elemből áll, a főfogalom rendszerint földrajzi köznévv. Ilyen földrajzi köznevek a *föld*, *szállás*, *birtok*, *telep*, *út*, *utca*, *völgy*, *dűlő*, *hát*, *árok*, *tanya*, *épület*, *negyed*.. A köznévv többes-számú alakja vagy birtokos személyragozott alakja is állhat főfogalomként: *földek*, *szőleje*, *háza*.

A meghatározó fogalom, azaz a földrajzi köznévv előtt álló elem lehet tulajdonnévv: Hartmanné, Nityin, Szözmő (vezetéknévv); Lelbach Gyuri, Szemző István (vezetéknévv és utónévv). A meghatározó fogalom jelölheti a tulajdonos rangját: *báró*, *gróf*, *nőmös*. Gyakran a tulajdonos foglalkozásáról, szakmájáról informál bennünket a névv meghatározó eleme: *pap*, *kántor*, *orvos*, *tanító*, *jegyző*. A viszony a főfogalom és a meghatározó fogalom között leginkább alárendelő; a meghatározó fogalom jelzője a főfogalomnak, vagyis a jelzett szónak. Ezek között a névalakok között birtokos jelzős szerkezet (Papi földek, Zsellér-földek), kijelölő jelzős szerkezet (Lelbach-földek, Szemző-

szállás), és minősítő jelzős szerkezet (Urasági-birtok, Úri negyed, Zsíros negyed) fordul elő legtöbbször.

Az egytagú névalakok között kevés az egyszerű szóból álló név (Putri, Gélia). Leginkább szóösszetételek képezik az ilyen névtípusokat: Alvég, Felvég, Nagyutca, Nagymuszáj, Orvoslakás, Reménytelep.

Képzett alakok az *Illancs*, *Muszáj*, *Kukucska*, *Krumpityó*, *Uracok*. Rendszerint különleges képzési módokat mutathatunk ki ezekben a formánsokban.

A legtöbb névalak társadalmi helyzetre, társadalmi osztályra utal, függetlenül attól, hogy méltóságokra, rangokra, címekre vagy mesterségekre vonatkozik-e, s ahogy ezt adatközlőink is mondták, keletkezésének körülményeivel, nyelvi felépítésével, az anyanyelv szerkezeti adottságainak felhasználásával vagy más vidékek földrajzi neveinek átkölcsönzésével, olyan atmoszférát képes teremteni, amelyből leolvashatjuk egy közösség rétegződését, emberi és társadalmi viszonyait.

REZIME

ODRAZ DRUŠTVENIH I SOCIJALNIH RAZLIKA U VOJVODANSKOJ MIKROTOPONIMIJI

Bogata toponimska građa prikupljena širom Vojvodine — pored toga što odaje sliku osobenosti predela, kvalitet tla, ranije topografske povezanosti, prirodne oblike terena, sliku i istorijat atara, njihove deobe, promene tih deoba, obradu zemlje, način obrade i gazdovanja, promene u načinu obrade, način posedovanja, postojanje, odnosno nepostojanje opštinskih poseđa, komasaciju XIX veka, naseljavanja, ponovna naseljavanja — govori i o čoveku, posedniku atara. Ove su toponimije sačuvala imena porodica koje su nekada tamo živele i odraz su društveno-ekonomskih odnosa, socijalnih razlika i političke istorije.

U ovom radu izabrali smo nekoliko specifičnih toponimija koje smatramo adekvatnim i veoma dobrim za pokazivanje društvenih i socijalnih razlika stanovništva Vojvodine. Iz građe, odnosno izabranih primera može se konstatovati kakvi su bili ekonomski odnosi, socijalni odnosi među žiteljima na početku ovog veka i šta je ostalo od toga materijala do današnjeg dana u upotrebi, iako se ti odnosi u mnogome razlikuju od ranijih.

SUMMARY

THE REFLEXION OF SOCIETAL AND SOCIAL DIFFERENCES IN THE MICROTOPYNYM OF VOIVODINA

The rich toponymic material collected all over Voivodina, besides all the information about the soil and its cultivation, about settlements and estates, contains also informations on the man, the possessor of the ground. These toponyms have preserved the names of families who once lived there, and they reflect socio-economical, political-historical relations and differences.

For the purpose of this paper we have chosen some particular toponyms which we consider to be very good for showing societal and social differences of the inhabitants of Voivodina. This material gives a good evidence of the economical and social relations at the beginning of this century and what has remained till nowadays.

A MUNKAHELYI NYELVHASZNÁLAT VIZSGÁLATÁNAK NÉHÁNY ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSE

Mikes Melánia—Junger Ferenc

A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.

A vajdasági magyar-szerbhorvát kétnyelvűség területén végzett szociolingvisztikai kutatásaink keretében e munkánkban olyan kérdéseket taglalunk, amelyekkel mind ez ideig környezetünkben még nem foglalkoztak. E munka előzetes tanulmánynak is tekinthető olyan értelemben, hogy a munkahelyi nyelvhasználat azon kérdéseinek elméleti és metodológiai vonatkozásait elemzi, amelyekkel az elkövetkező kutatási tervidőszakban behatóbban kívánunk foglalkozni.

Célunk mindenekelőtt az volt, hogy kamatoztassuk a vajdasági két- és többnyelvűség terén végzett szociolingvisztikai kutatásaink tapasztalait, s módszer és elméleti megalapozottság tekintetében is biztosítsuk a folytonosságot az eddigi tapasztalatok és az elkövetkező időszakban sorra kerülő kutatások között. E célból az alábbiakban párhuzamosan vizsgáljuk az iskolai és a munkahelyi nyelvhasználatot, kiemelve a két alapszituáció között mutatkozó azonosságokat és különbségeket. Ennek alapján azután utalunk a munkahelyek nyelvhasználat szerinti klasszifikálásának a lehetőségeire, elkülönítve az etnikai és nyelvi szempontból fontosnak minősíthető munkahelyeket azoktól, amelyek e tekintetben közömbösekknek tekinthetők. E két kategória különválasztása már csak azért is célszerűnek látszik, mert összevetésükkel és a közöttük fennálló korreláció kimutatásával lehetőség nyílik a nyelvhasználati minták rendszerének a feltérképezésére és a létrejöttüket kiváltó okok megvilágítására.

Foglalkozunk továbbá — egyelőre csak jelzésszerűen — azzal a kérdéssel is, amelynek megválaszolása további kutatásaink egyik alapvető célja lesz, nevezetesen azzal, hogy az öngazgatási alapokon szervezett társult munkában hogyan jut érvényre a nemzeti és az osztályjelleg közötti dialektikus kapcsolat.

Vizsgálódásaink során semmiképpen sem elégedhetünk meg azzal, hogy feltérképezzük a jelenlegi helyzetet, hanem következtetéseket vonunk le azzal kapcsolatban, hogy a két- és többnyelvűség intézményesített formái milyen hatékonyak a társadalmi gyakorlatban. Éppen ezért magát a társadalmi gyakorlatot a társadalmi struktúrákat alkotó egyének tudatának a függvényében vizsgáljuk. Ennek kapcsán előtanulmányunkban mindenekelőtt azt próbáljuk megvilágítani, hogy az egyén beszédének, beszédaktusának a vizsgálata milyen mértékben járulhat hozzá a nyelvhasználattal kapcsolatos ösztársadalmi gyakorlat kialakulásához.

A két- és többnyelvűséggel kapcsolatos szociolingvisztikai kutatásaink folytorosságának a biztosításában célszerűnek látszik párhuzamot vonni eddigi és elkövetkező kutatásaink alapszituációja, nevezetesen az iskola és a társult munka, illetve — pontosabban — a társult munka-beli munkahelyek között, szem előtt tartva a beszédszituáció, a beszédtema és a beszédpartner sajátosságait.

Általánosabb elméleti szinten tulajdonképpen egyenlőségjel is tehető az iskola és más társultmunka-szervezetek közé, hiszen a tanár és a diák vonatkozásában egyaránt kétségtelen, hogy — akárcsak a társult munka egyéb szervezeteinek — az iskolának is megvan a munkahely-jellege. Egészen általánosan fogalmazva tehát a tanuló is felfogható társult munka-beli dolgozónak. Az alapvető különbség azonban éppen a társadalmilag hasznos munka jellegéből adódik: az iskolai munka lényege a tanuló szempontjából a befogadás, a recepció, pontosabban a kreatív recepció, a társult munka egyéb területei esetében pedig a legszélesebben értelmezett termelés, a produkálás, a létrehozás, a megalkotás. Az egyén vonatkozásában tehát a nevelési-oktatási folyamatban a tanuló a kreatív befogadó szerepét tölti be, a társult munka egyéb területein dolgozók viszont tevékenységük lényegét tekintve nem befogadók, hanem — valamely rajtuk kívül álló objektum megváltoztatására irányuló tevékenységük révén — kreálók, alkotók, illetve — egészen általános értelemben — termelők.

Amikor tehát az iskolai nyelvhasználat kommunikációs vonatkozásait vizsgáltuk, akkor egyben az iskolai munka lényegi meghatározójával is foglalkoztunk. A társult munka esetében nyilván más a helyzet, s ennek kutatásainkra nézve egészen nyilvánvaló metodológiai következményei is lesznek.

A kommunikáció szempontjából a munkahelyeket két nagy csoportra oszthatjuk:

- a) kommunikációigényes munkahelyek és
- b) nem kommunikációigényes munkahelyek.

Természetesen meghatározott elvek alapján mindkét csoport számos alcsoportra bontható. A tanulóifjúság nyelvhasználatának a vizsgálatokor efféle osztályozásra nem volt szükség, mivel a nevelési-oktatási rendszerek egyik alapvető sajátossága az uniformizált és az intézményesített kommunikáció. Az uniformizáltságon és intézményesített jellegén azt értjük, hogy az iskolákban az oktatás nyelve meghatározott, s így az oktatási folyamat szempontjából nem lényeges a nyelvválasztás kérdése. (Csupán mellékesen jegyezzük meg, hogy vannak olyan kétnyelvű iskolák is — a Szlovén SZK-ban —, ahol a sajátosan szervezett oktatási folyamatban e kérdés fontosnak bizonyul.) A tanulóifjúság körében végzett nyelvhasználati felmérések egyik fő fogyatékcossága éppen az, hogy a kétnyelvű tagozatokon tanuló diákok részére készült kérdőívek összeállítása során — mint a kapott adatoknak az elemzésekor és ezeknek a Vajdaságban gyűjtött adatokkal való összehasonlításakor kiderült — szem elől tévesztettük ezeket a mozzanatokat.

A nevelési-oktatási rendszer és a társult munka között lényeges különbség mutatkozik abban is, hogy a társult munkában nincsenek olyan mozzana-

tok, amelyek korlátoznak az Alkotmány által szavatolt szabad nyelv- és írás-használatot, az iskolarendszerben viszont az oktatás nyelvének a meghatározottsága ilyen mozzanatoknak tekinthető. Az persze, hogy ez a mozzanat mennyire korlátozó tényező, függ az adott társadalmi közösség oktatási céljaitól is, vagyis magának a korlátozásnak lehetnek pozitív és negatív vonatkozásai is. Itt természetesen nem az Alkotmány által szavatolt jogok érvényesítésének a korlátozásáról van szó — például abban az esetben, ha az oktatás nyelve egyben anyanyelve is a tanulónak —, hanem egy olyan mozzanatról, amely az adott helyzetben nem teszi lehetővé a tanuló számára a szabad nyelvválasztást. (Hangsúlyozzuk az adott helyzetet, mert a választás lehetősége egy általánosabb szituáció szintjén, az oktatás nyelvének a kiválasztásakor fennáll.)

Metodológiai szempontból lényeges mozzanat ez, hiszen arra utal, hogy célszerűnek látszik a munkahelyi nyelvhasználat nyelvválasztással kapcsolatos kérdéseinek a tanulmányozása. A beszédpartneren, a beszéd témán és a beszédhelyzeten kívül a társult munka esetében még néhány olyan sajátos momentumot is figyelembe kell venni, amelyek szem előtt tartására a tanulóifjúság körében végzett nyelvhasználati felmérések során — a nyelvválasztást korlátozó, már említett uniformizáltság és intézményesített jelleg miatt — nem volt szükség.

Az alábbiakban megvizsgáljuk a társult munka-beli sajátos körülményeknek a beszéd témára és a beszédpartnerre gyakorolt hatását.

A munkahelyi kommunikációban a beszédpartner szerepe a *beszélő* — *munkafolyamat* — *beszédpartner* vonalán kibontakozó viszonyoktól függően alakul. A beszédpartner a munkahelyi sajátosságoktól függően vagy *szerves része* a munkafolyamatnak (pl. ügyfelekkel való munka esetén), vagy *járvékos része* a munkafolyamatnak a termelő munka esetében általában — ez utóbbi esetben a munkatárs a munka révén és a munkafolyamattól függően válik beszédpartnerre a kommunikációs folyamatban. A beszédpartner esetében e két kategória megkülönböztetése már csak azért is célszerűnek látszik, mert az alapján a kommunikáció céljának és lényegének a sajátosságai állnak. Fontosnak látszik továbbá az *ismert* és az *ismeretlen* beszédpartner kategóriájának a megkülönböztetése. Ennek alapján is elképzelhető a munkahelyek egy lehetséges osztályozása, mivel az ilyen osztályozási elvnek az alkalmazása révén egymástól jól elkülönülő munkahely-csoportok alakíthatók ki. Szociolingvisztikai szempontból nem lényegtelen a beszédpartner *szociális státusa* sem. E tekintetben két alapszituációt különböztethetünk meg:

- 1) azonos beosztásban dolgozók közötti kommunikáció;
- 2) különböző beosztásban dolgozók (pl. beosztott és főnök) közötti kommunikáció.

A beszédpartner vonatkozásában továbbá lényeges az a mozzanat is — ezt a tanulóifjúság körében végzett felmérések során is szem előtt tartottuk —, hogy a nyelvválasztást elsősorban a beszédpartner nemzetisége vagy nyelvismerete határozza-e meg.

A beszédhelyzetet illetően a munkahelyi nyelvhasználatban két alapszituáció megkülönböztetése látszik célszerűnek. Külön kell választanunk azt az alapszituációt, amely a munkafolyamat szerves része, azoktól a beszédszí-

tuációktól, amelyek nem szerves részei a munkafolyamatnak, de kapcsolatban vannak a munkahellyel. (Ez utóbbihoz pl. az üzemi étteremben, rendelőben, az ülésteremben folytatott kommunikáció sorolható.)

A beszéd téma vonatkozásában a munkahelyi nyelvhasználat tanulmányozása során mindenekelőtt két nagy csoportot kell megkülönböztetnünk: a munkafolyamattal szorosan összefüggő témák csoportját és azokat a témákat, amelyek nem függenek össze szorosan a munkafolyamattal. Ez a megkülönböztetés már csak azért is célszerűnek látszik, mert feltételezhető, hogy a munkafolyamattal szorosan összefüggő témák esetében a téma, partner és beszédhelyzet közötti korreláció foka sokkal nagyobb, mint más témák esetében.

A munkahelyi nyelvhasználat tanulmányozásának a megkezdése előtt tehát a beszédhelyzetek alapos ismeretére van szükség, hiszen feltételezhető, hogy a munkahelyi nyelvhasználat elsősorban éppen a beszédhelyzetből eredően különbözik az eddigi kutatásaink tárgyát képező iskolai nyelvhasználattól.

Amint már említettük, a munkahelyi nyelvhasználatot a kommunikáció nyelvének szabad kiválasztása jellemzi. A szabad nyelvválasztás elvét azonban nem esetleges vagy véletlenszerűen alakuló jelenségnek tekintjük, hanem olyan mozzanatnak, amelyre az adott beszédhelyzetből adódó konkrét tényezők gyakorolnak hatást. E tekintetben egymástól élesen elkülöníthetők azok a tényezők, amelyek hatása evidens és objektív körülményekből fakad (pl. a makrokörnyezet nemzetiségi összetétele, a mikrokörnyezet etnikai-nyelvi struktúrája — ez utóbbi esetben egész munkaszervezetet, illetve társultmunka-alapszervezetet vagy munkaközösséget, esetleg ennél kisebb szervezeti formákat is alapul vehetünk). A másik csoportba a feltételesen szubjektíveknek nevezhető tényezők sorolhatók. Ezek a munkafolyamat megszervezésével és a társult munka egyéb szervezeti formáival állnak szoros összefüggésben. Kutatásaink során mindenekelőtt e két tényezőcsoport kölcsönös egymásra hatását kell szem előtt tartanunk, s a szubjektív és objektív tényezők kölcsönhatása révén kell képet alkotnunk a mikro- és makrokörnyezeti tényezők egymásra hatásáról is.

A tanulóifjúság körében végzett nyelvhasználati felmérések során a beszédhelyzetek igen széles skáláját tartottuk szem előtt, megkülönböztetve a családi és iskolai nyelvhasználat szféráját, a barátok és ismerősök szféráját, a nyilvános helyhez kapcsolódó szituációkat stb. A munkahelyi nyelvhasználat elemzéséhez a beszédhelyzeteket nyilvánvalóan más kritériumok alapján kell kiválasztani. Célszerűnek látszik továbbá az is, hogy — eddigi gyakorlatunktól eltérően — a makrokörnyezettel kapcsolatos adatokat ne kérdőíves módszerrel, hanem egyéb eljárásokkal gyűjtsük össze.

A beszédhelyzetekről már elmondottak tükrében a beszédhelyzetek három szféráját kell alapul venni a munkahelyi nyelvhasználat tanulmányozása során: a termelési szférát, az igazgatási/önigazgatási szférát és a szabad aktivitások (sport, művelődés) szféráját.

A termelési szféra esetében a nyelvhasználat és a termelés hatékonysága közötti összefüggéseket kell vizsgálnunk, az igazgatási-szervezési szféra esetében viszont a nyelvhasználat és a dolgozók öngazgatási jogainak érvényre jutása

közötti összefüggéseket. (Meg kell azonban jegyezni, hogy közvetve ez utóbbi is összefüggésben áll a termelés eredményeivel és hatékonyságával.)

A dolgozók önigazgatási jogainak az érvényre jutása a nyelvhasználatot illetően igen széles skálán tanulmányozható. Itt csak néhány példát említünk: a dolgozóknak a döntéshozatalba való bekapcsolódása, a dolgozók tájékoztatása az ügyviteli eredmények alakulásáról, a termelési és az igazgatási-szervezési szféra egybekapcsoltsága/egybekapcsolódása stb.

A harmadik beszédhelyzet, a munkafolyamaton kívüli munkahelyi aktivitások tekintetében szintén sok szituáció látszik tanulmányozásra érdemesnek; pl.: a munkaszünetekben kialakult beszédhelyzetek, a művelődési és sporttevékenységekkel, munkaakciókkal, vállalati ünnepségekkel, kirándulásokkal kapcsolatos beszédhelyzetek stb.

A munkaszervezetbeli tájékoztatási rendszer a munkahelyi nyelvhasználat vonatkozásában nyilvánvalóan elsősorban abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy miként jut érvényre a dolgozó anyanyelven való tájékozódásának a joga. Meg kell azonban jegyezni, hogy a munkahelyi tájékoztatást olyan tényezőnek kell tekintenünk, amely a munkaszervezet nyelvhasználatának valamennyi tényezőjére és szférájára hatást gyakorol. Valószínűleg célszerű lesz majd ezeknek a hatásoknak és kölcsönhatásoknak a vizsgálata is.

A munkahelyi nyelvhasználat tanulmányozásának alapvető módszertani kérdése az, hogy hogyan ragadható meg és miképpen térképezhető fel a nyelvhasználatot kapcsolatos konkrét munkahelyi szituáció úgy, hogy a leírás során viszonylag állandó, eléggé általános, átfogó, de egyben a konkrét szituációhoz maximálisan kötődő kritériumokat alkalmazzunk. A tanulóifjúság körében a kérdőíves módszer bizonyult a legcélravezetőbbnek. A helyzet sajátosságaiból adódóan a munkahelyi nyelvhasználat vizsgálatakor viszont feltételezhető, hogy ez az eljárás nem lesz mindig célravezető, mivel a munkaszervezetekben nincs mindig mód a kérdőíves csoportos, egyidőben történő kitöltésére. Másik hátránya a kérdőívnek az, hogy — eddigi tapasztalataink szerint — a dolgozók viszonylag nagy hányada nem tölti ki (ezzel a tanulóifjúság körében nem kellett számolni). Ez a tény már csak azért is bonyolítja a helyzetet, mert feltételezhető, hogy a kérdőívet kitöltőkkel szemben — valamilyen sajátosságok alapján, pl. a nyelvhez, a nyelvhasználat kérdéseire való viszonyulás alapján — a kérdőívet ki nem töltők jól körülhatárolható külön csoportot alkotnak. Mindennek ellenére továbbra is a kérdőíves módszer lesz a munkahelyi nyelvhasználatot kapcsolatos adatok begyűjtésének fő módszere, alkalmazása során azonban törekedni fogunk arra, hogy az így kapott adatokat megfigyelésekkel vagy interjúkkal támasszuk alá, vagyis valamilyen módon meggyőződjük hitelességükről.

A már említettéken kívül elméleti szempontból nem kevésbé fontos a munkahelyi nyelvhasználatnak az egyén nyelvhasználatában betöltött szerepe sem. Ennek során mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, hogy a munkahelyi nyelvi kommunikáció milyen szerepet tölt be az egyén kommunikációs aktivitásának egész rendszerében.

Az egyén nyelvhasználata szempontjából e tekintetben két szféra megkülönböztetése látszik célszerűnek: a családi és a közéleti szféráé. A munka-

helyi nyelvhasználat nyilván a közéleti szférába tartozik, mégpedig a mikro-környezeti közéleti szférába. Nem szabad eközben szem elől téveszteni azt a mozzanatot, hogy a mikro- és makrokörnyezeti tényezők a munkaszervezet, és ezen belül a munkahely sajátosságaitól függően különbözőképpen hatnak egymásra.

2.

A mikro- és makrokörnyezeti tényezők kölcsönös egymásra hatásával kapcsolatos jelenségeknek a tanulmányozása a munkahelyi nyelvhasználat esetében mindenekelőtt annak a felmérésére irányul, hogy a kétnyelvűség intézményesített formái milyen hatékonyak a társadalmi gyakorlatban, mégpedig nem csupán a törvényes keretek formális betartását tartva szem előtt, hanem elsősorban azt a gyakorlatot, amely az adott társadalmi struktúrát alkotó egyének tudatát tükrözi. A szociolingvisztikai kutatások így szerves részévé válnak a társadalom haladó erői által kifejtett erőfeszítéseknek, amelyek a nyelvek és a kultúrák bárminemű hierarchizálásának a lehetőségét kizáró nyelvi és kulturális pluralizmus érvényesítésére irányulnak.

Mivel figyelmünk középpontjában e tényezők kölcsönhatásának a vizsgálata áll, az egyes nyelvhasználati mintákat dinamikus és rugalmas konstrukciók kereteiben vizsgáljuk. Az ilyen konstrukcióknak lehetővé kell tenniük a kritériumok hierarchizálását, változó tényezőknek konstansokká, illetve a konstansoknak változókká való átalakulását.

E nyelvhasználati mintákat egyszerre vizsgáljuk korunk kétnyelvűségi gyakorlatának és a Vajdaságban lejátszódott történelmi folyamatoknak a függvényeként. Szem előtt tartjuk eközben azt a tényt, hogy az elmúlt egy évszázadnyi időtávban égtájunkon lejátszódott események olyan örökséget képeznek, amelynek hatásával mindenképpen számolnunk kell. Ezt az örökséget nem szabad figyelmen kívül hagynunk a kérdőíves úton és egyéb eljárásokkal begyűjtött adatok elemzésekor.

A munkahelyi nyelvhasználat tanulmányozása esetében két minta közül választhatunk: mintaként szolgálhat a munkahely és a dolgozó. A kanadai Quebec államban a hetvenes évek elején végzett kutatások során a kutatók a dolgozót vették mintául, mégpedig abból a megfontolásból kiindulva, hogy az ilyen kérdőíves módszer gazdaságosabb és nagyobb hagyományokkal rendelkezik. A szerzők — Jacques Brazeau és Serge Carlos — azonban felhívják a figyelmet néhány olyan mozzanatra is, amelyeket akkor kell szem előtt tartani, ha a munkahelyet választjuk mintául. Az a véleményük, hogy abban az esetben, ha a munkahely szolgál mintául, meg kell alkotni a többnyelvű társadalmi közösség olyan dinamikus modelljét, amelynek alapján megállapítható az adott közösség főbb kategóriáinak a jelentősége és ezeknek a társadalmi valósághoz való viszonya.

A Quebecben végzett kérdőíves felmérés igen átfogó volt: összesen 6.132 személyhez intéztek kérdéseket. A kiválasztás során az egyetlen mérce az volt, hogy a kérdezett teljes munkaidővel dolgozzon Quebec államban. Különbféle objektív okok miatt a megkérdezettek nem mindannyian válaszoltak a kérdésekre; a kérdőíveket összesen 4.914 személy töltötte ki. A kérdőívnek két különálló — francia és angol — változata volt.

A felmérés tárgya a munkahelyi és hivatali írásos és szóbeli közlés, illetve az olvasás útján létrejövő kommunikáció, valamint a közvetlenül és a telefonon keresztül történő kommunikáció volt. Valamennyi kérdeztől átfogó adatokat kértek az angol és a francia nyelvnek a munkahelyen való használatával kapcsolatban. Azoktól a dolgozóktól, akik azt választották, hogy munkájuk jelentős részét szóbeli vagy írásos közlés útján bonyolítják le, megkérdezték, hogy tipikus munkafeladataiknak a végzése során az angol vagy a francia nyelvet használják-e. E kérdések clemzésekor figyelembe vették a gyakoribb beszédpartnerek — főnök, munkatárs, ügyfél stb. — nyelvi identitásával kapcsolatos adatokat. A kérdőívek kidolgozói a kérdőívben szűrőket is alkalmaztak, hogy ne tegyenek fel fölösleges kérdéseket azoknak, akiknek a munkahelyére nem jellemző a nyelvi kommunikáció, illetve akik munkahelyük természetéből következően munkájuk során csak egy nyelven kommunikálnak.

A kérdések többsége a munkafeladatok végzése során kibontakozó kommunikációra vonatkozott, s csak kisebb részük a más társadalmi viszonyhoz kapcsolódó kommunikációra: a családi nyelvhasználatra, a szabad időre s a tömegkommunikációs eszközök nyújtotta nyelv választási lehetőségekre.

Az általános adatokat szolgáltató kérdéseken kívül a kérdőív olyan kérdéseket is tartalmazott, amelyek a megkérdezetteknek a nyelvel kapcsolatos véleményére és álláspontjára vonatkoztak: hogyan vélekednek az angol nyelvűek, a francia nyelvűek és a többi quebeci polgár a két nyelvűekről; mi a véleményük a munkahelyi nyelvhasználat terén bekövetkezett legújabb változásokról, valamint azokról, amelyek a munkahelyen kívüli beszédhelyzetekben következtek be stb.

A kérdőívvel begyűjtött adatokat elemezve és kommentálva a szerzők megállapítják, hogy a munkahelyi két nyelvűségnek két kategóriája különböztethető meg. Az általában jobb munkahelyeken dolgozó angol nyelvűekre az ún. „engedelményes két nyelvűség“ (bilinguisme de concession), a francia nyelvűekre pedig az ún. „előrelépést biztosító két nyelvűség“ (bilinguisme de promotion) jellemző. Az előbbieket a franciát, amely nem az anyanyelvük, a szóbeli közlésben használják ha szükség mutatkozik rá, az utóbbiak viszont az angolt mint nem anyanyelvet írásban és szóban egyaránt használják, mégpedig azzal a céllal, hogy olyan presztízsre tegyenek szert, amilyent az angol nyelvet használók élveznek.

Az olyan tartós kapcsolatokat feltételező helyzetekben, mint pl. a munkaviszony, a nyelvhasználat a beszédpartner tulajdonságaitól, a partnernek a ranglétrán betöltött helyétől és a nyelvi kompetenciától függ. Az ipari forradalom körülményei között egy adott (közös) területen az etnikai és kulturális csoportok egymással kölcsönös függőségi viszonyba kerülnek. A szerzők véleménye szerint szükség lenne olyan kutatási technológia kidolgozására, amely lehetővé tenné a keveredést — illetve a szegregációt — elősegítő helyzetek leírását. Ezt követően meg kellene vizsgálni, hogy az adott társadalom mint egész nyelvi szempontból hogyan viselkedik a szituációknak ebben a két nagy csoportjában, és hogyan az átmeneti kategóriákban. A munkahelyi szegregáció tanulmányozása során két változó tényező vizsgálata látszik szükségesnek: a kultúra és a környezeti tényezőké.

A kulturális mozzanatok közé tartozik a nevelés és az oktatás, a tömegkommunikációs eszközök stb. A környezeti tényezők közül a szerzők példaként a rezidenciális szegregációt említik; ennek következtében olyan egynyelvű és -kultúrájú kis vállalatok jönnek létre, amelyek kizárólag egyetlen csoport tagjait egyesítik. Így például — Montrealt és néhány angol nyelvű enklávét kivéve — Quebec lakosságára általában a francia nyelven való kommunikálás jellemző. Montrealban vannak olyan vállalatok, amelyeknek a hatásköre csupán egyetlen városrészre vagy egyetlen csoportra terjed ki, a vállalat lokációjától, tulajdonosának és hivatalnokainak a hovatartozásától, valamint a fogyasztók hovatartozásától függően. Montrealban ugyanakkor vannak olyan vállalatok is, amelyeknek a hatásköre nyelviileg pluralisztikus.

A munkahelyi nyelvhasználattal kapcsolatos kanadai kutatások a metodológia és technológia szempontjából számunkra is igen hasznosak, elméleti szempontból pedig igen tanulságosak lehetnek.

Ez alkalommal csupán a munkahelyi kétnyelvűségnek a kanadai kutatók által alkalmazott tipológiájára térnénk ki, amelynek meghatározója a ranglétrán való felemelkedés és leereszkedés; az engedményes kétnyelvűség és azelőrelépést biztosító kétnyelvűség. A nyelv- és íráshasználat egyenrangúságát nem biztosító társadalmi-politikai közösségekre, illetve azokra a társadalmi formációkra, amelyek a tőkés gazdálkodási viszonyok következtében számottevő különbségeket idéznek elő két vagy több etnikai-nyelvi csoport státusa között, a kétnyelvűség ilyen alapokon történő osztályozása helyénvalónak látszik. A többnyelvűség jugoszláviai modellje azonban nem lehet táptalaja az efféle disztinválásnak. Ez persze nem jelenti azt, hogy környezetünkben a munkahelyi nyelvhasználat bizonyos kísérőjelenségeiként nem tapasztalhatók az engedményes kétnyelvűség nyomai a szerbhorvát nyelvűek környezetnyelvhasználatában, vagy az előrehaladást biztosító kétnyelvűség nyomai a nemzetiségek esetében a szerbhorvát nyelvhasználatát illetően; kutatásaink egyik fontos célja éppen az, hogy fényt derítsünk az efféle jelenségekre is.

A mintavételt illetően az a nézetünk, hogy — elméleti hozzáállásunkból eredően — célszerűbb számunkra, ha nem a dolgozót, vagy a munkahelyet, hanem a munkaszervezetet mint egészet vesszük mintául, mivel ez a későbbiek folyamán lehetőséget nyújt a különböző munkaszervezetekben azonos munkakörben dolgozók munkahelyi nyelvhasználatának az összevetésére is. Különösen fontosnak látszik az ilyen összehasonlítás az öngazgatási szféra nyelvhasználatára vonatkozóan.

Mint már az előzőekben is említettük, kutatásaink során elsődlegesen arra a kérdésre keresünk választ, hogy a nyelvhasználat az öngazgatási alapokon szerveződött társadalom nemzetiségi viszonyai közepette milyen mértékben tükrözi az osztály- és nemzeti jelleg dialektikus kapcsolatát.

A kisebbségi tudat nemzetiségi tudattá való átalakulásának folyamatát művelődéstörténeti kutatásai során Szeli István körvonalazta, miközben összehasonlítást végzett a jugoszláviai magyarság szellemi értékei között. Mármost, ami a mi kutatásainkat illeti, célunk az, hogy ezt a folyamatot „tetten érjük“ a saját szakterületünkön. Nézetünk szerint ugyanis a nyelvhasználatban is reflektálnia kell a kisebbségi tudat átalakulásának

nemzetiségi tudattá. Meggyőződésünk, hogy a nyelvi kommunikáció olyan terület, amely kivételes jelentőségű a nemzetiségi viszonyok elméleti és gyakorlati vonatkozásainak tanulmányozása szempontjából.

3.

3.0. A munkahelyi nyelvhasználattal kapcsolatos kérdőív kidolgozása során az etnikai-nyelvi szempontból egységes (koherens) és nem egységes (nem koherens) kategóriák közötti korreláció lehetőségét tartottuk szem előtt. Etnikai-nyelvi szempontból nem koherens kategóriának számít például az életkor, a foglalkozás, a munkahely stb., a koherens kategóriák közé pedig egyebek között a környezetre, múltbeli és jelenlegi életkörülményekre vonatkozó olyan kategóriák, mint például a kérdezett mikro-környezetének etnikai összetétele, az, hogy milyen tannyelvű tagozatokon végezte a kérdezett a tanulmányait stb. Etnikai-nyelvi szempontból koherens kategóriának számít továbbá az is, hogy a kérdezett milyen mértékben él az intézmányos kétnyelvűség nyújtotta lehetőségekkel (sajtó, rádió- és tévé-műsorok követése az anyanyelven vagy a környezetnyelven, milyen nyelven szólal fel a munkaszervezeti üléseken és az értekezleteken stb.). Eddigi kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy a nyelvválasztásnak a beszédpartner nemzetiségétől és nyelvtudásától való függősége etnikai-nyelvi szempontból igen fontos kategória.

Az összefüggések a vizsgálódás gyűjtőpontjába helyezett kérdésektől függően igen változatos módon tárhatók fel. Annak a ténynek a következményei például, hogy valaki nem a saját anyanyelvén, hanem a társadalmi környezet nyelven szerzett képesítést, lehetővé tehetik számunkra, hogy feltárjuk az összefüggést a magyar-szerbhorvát kétnyelvűség kialakulásával kapcsolatos kategóriák, valamint a kétnyelvűség fokával és a beszédpartner nemzetiségével — amely a nyelvválasztás egyik kritériuma — kapcsolatos kategóriák között.

Az RO-1 kérdőív a kérdezettre vonatkozó általános adatokon kívül arról is szolgáltat adatokat, hogy hogyan viszonyul a megkérdezett a tájékoztatási eszközökhöz, milyen a családja nyelvhasználata, milyen a nyelvhasználat a munkahelyén és milyenek a baráti körében kialakult kommunikáció nyelvi jellemzői.

Az általános adatokat szolgáltató kérdések között a kérdezett vezetékes és utónevére vonatkozó kérdés szerepel, amelyre a megkérdezettnek nem kötelező válaszolnia; ezt követi a születésének dátumára és helyére vonatkozó kérdés, majd az állandó lakhellyel és az azzal kapcsolatos kérdés, hogy a megkérdezettnek mióta állandó lakhelye a megnevezett település. A további kérdések: kivel él a kérdezett egy háztartásban — feltüntetendő a háztartás tagjainak életkora és nemzetisége —, milyen munkahelyen dolgozik a megkérdezett, mi a foglalkozása; kérdések a jelzett nyelvek elsajátításával kapcsolatban, valamint arra vonatkozóan, hogy iskoláztatása idején milyen tannyelvű tagozatra járt; a kérdezett végezetül véleményt mond saját magyar- és szerbhorvát nyelvtudásáról.

A tájékoztatási eszközök igénybevételére vonatkozó kérdések adatot szolgáltatnak azzal kapcsolatban, hogy a kérdezett milyen nyelvű sajtótermékeket olvas, milyen adásnyelven kíséri a rádió- és a tévéműsorokat; jelölnie kell egyben azt is, hogy rendszeresen vagy időnként veszi-e igénybe a megemlített tájékoztatási eszközöket.

A családi nyelvhasználattal kapcsolatos kérdések keretében a kérdezettek arra válaszolnak, hogy melyik családtaggal mikor szoktak magyarul vagy szerbhorvátul beszélni, illetve hogy melyek azok a családtagok, akikkel mindkét nyelven, továbbá melyek azok, akikkel hol az egyik, hol a másik nyelven beszélnek. Abban az esetben, ha a megkérdezettnek a családjában van olyan személy, akivel mindkét nyelven kommunikál, megjelölendő az is, hogy melyik nyelv használata van túlsúlyban, illetve egyformán mértékben használja-e a két nyelvet.

A munkahelyi nyelvhasználatra vonatkozó kérdésekre válaszolva a kérdezettek szolgáltatnak arról adatokat, hogy milyen nyelven/nyelveken beszélnek azokkal a személyekkel, akik olyan nemzetiségűek, mint maga a megkérdezett, s akik ismerik a társadalmi környezet legalább két nyelvét; milyen nyelven beszélnek azokkal, akik nem olyan nemzetiségűek, mint a megkérdezett, s akik ugyancsak beszélnek a társadalmi környezet legalább két nyelvét. A kérdezettek ezenkívül válaszolnak arra is, milyen nyelven szólalnak fel a munkaszervezeti értekezleteken és összejöveteleken, és hogy a beszédhelyzetben melyik nyelvet használják rendszeresen, s melyiket ritkábban.

A kérdőívet a temerini Kardan társultmunka-alapszervezet 51 dolgozója töltötte ki.* E munkaszervezetnek a kérdőíves felmérés idején, 1980-ban, összesen 95 dolgozója volt — az összefoglalkoztatotaknak körülbelül kétharmada magyar, egyharmada pedig más nemzetiségű (főleg szerbhorvát ajkú). A Kardan tmsz még egy temerini tmsz-szal, a Pobeda FKL-lel együtt alkot egy társultmunka-szervezetet, amely tagja az újvidéki székhelyű Pobeda összetett társultmunka-szervezetnek.

A Kardan társultmunka-alapszervezetben kétféle alaptevékenység folyik: információ feldolgozás és termelőmunka. Az összefoglalkoztatottak 76 százaléka magasan szakképzett dolgozó. Az adminisztrációban dolgozóktól megkövetelik a magyar és a szerbhorvát nyelv ismeretét. Az információk feldolgozása szerbhorvát nyelven történik. Meg kell még jegyezni, hogy a dolgozók tájékoztatása a Pobeda ÖTMASZ üzemi lapja révén történik, amely szerbhorvát és magyar nyelvű információkat és cikkeket közöl. A lap tizennégy éve jelenik meg. A Pobeda munkaszervezet 1974-ben kiérdemelte Újvidék város Októberi Díját.

Az alábbiakban néhány problémát ismertetünk azok közül, amelyek a kérdőív adatainak az elemzése során vetődtek fel.

3.1. A megkérdezettek kétnyelvű kérdőívet kaptak kézhez: a bal oldali oszlop a szerbhorvát, a jobb oldali a magyar nyelvű kérdéseket tartalmazta. A kérdezettek közül 35-en a magyar, 16-an pedig a szerbhorvát nyelvű kérdésekre válaszoltak. Elemzésünk során megpróbáltunk választ keresni arra kérdésre is, mi készítette a kérdezetteket az egyik vagy a másik nyelv melletti választásra.

* Ezúton köszönjük meg a kollektívának a felmérésünk során nyújtott segítségét.

Az elemzés alapján megállapítható, hogy e két csoport életkor-struktúrája között szinte semmiféle különbség nincs. Ez az alábbi adatok alapján állapítható meg.

A kérdőívet magyarul kitöltők életkor-struktúrája

Született	A megkérdezettek száma	%
1950 és 1958 között	17	49
1940 és 1949 között	9	25,5
1929 és 1938 között	9	25,5

A kérdőívet szerbhorvátul kitöltők életkor-struktúrája

Született	A megkérdezettek száma	%
1950 és 1957 között	8	50
1940 és 1949 között	4	25
1932 és 1937 között	4	25

A foglalkoztatottak között mindössze 4 nő van, a nemek szerinti megoszlást tehát nem tekinthetjük vizsgálható releváns kategóriának.

Az egyik vagy a másik nyelv mellett való döntés okainak a feltárása céljából a kérdőívet szerbhorvát nyelven kitöltők alcsoportját a megkérdezettek kétnyelvűségének a foka szempontjából elismertük.

— a megkérdezettek közül 4-en kora gyermekkoruktól kezdve beszélnek magyarul és szerbhorvátul; ketten közülük szerbhorvát, ketten pedig magyar nyelven tanultak az iskolában; valamennyien úgy ítélik meg, hogy mindkét nyelvet jól beszélnek.

— 3-an kora gyermekkoruk óta beszélnek a szerbhorvát nyelvet, magyarul pedig 6—15 éves korban tanultak meg; tanulmányaikat valamennyien szerbhorvát nyelven folytatták; a megkérdezettek közül egy úgy ítéli meg, hogy magyarul közepesen, szerbhorvátul jól beszél, egynek az a véleménye, hogy magyarul gyengén, szerbhorvátul pedig jól beszél, egyikük pedig úgy véli, hogy mindkét nyelvet jól beszél;

— a megkérdezettek közül ketten kora gyermekkoruk óta beszélnek magyarul, szerbhorvátul pedig 6—15 éves korukban tanultak meg; egyikük az általános iskola 5. osztályáig magyar, ezt követően pedig szerbhorvát

tannyelvű tagozatra járt, a másik végig szerbhorvát tannyelvű tagozaton tanult; mindketten úgy vélik, hogy mind a két nyelvet jól beszélnek;

— 1 válaszadó kora gyermekkorra óta beszél szerbhorvátul, magyarul pedig 16. életéve után tanult meg; ez a személy nem nyilatkozott kétnyelvűségének a főkáról;

— a megkérdezettek közül 5-en csak szerbhorvátul tudnak;

— a megkérdezettek közül egy személy, aki kora gyermekkorra óta beszél magyarul, nem tüntette fel, mikor tanult meg szerbhorvátul; ez a személy az iskolában magyar tannyelvű tagozatra járt, s az a véleménye, hogy magyarul jól, szerbhorvátul pedig gyengén beszél.

A fentiek alapján megállapítható, hogy azok közül, akik a kérdőívet szerbhorvát nyelven töltötték ki, 7-en — közel 50 százalék — mindkét nyelvet jól beszélnek, több mint egynegyed részük pedig — 5 személy — egynyelvű, s csak szerbhorvátul beszél; a többi négy személynél, úgy tűnik, a nyelvismeret nem gyakorolható hatást arra, hogy a kérdezett a kérdőív kitöltése alkalmával a szerbhorvát nyelv mellett döntsön.

Az a 11 személy közül, akik ebbe az alcsoportba tartoznak, 6-an — több mint 50% — szerbhorvát tannyelvű tagozaton jártak iskolába, 1 személy szerbhorvát és magyar tannyelvű tagozatra is járt, 3-an pedig kizárólag magyar tannyelvű tagozatra jártak.

Ha ezt az alcsoportot a kérdőívet magyarul kitöltők alcsoportjától különválasztva vizsgáljuk, akkor a feltárt összefüggések alapján megállapítható, hogy mindkét nyelv alapos ismerete esetén a kérdezettek inkább a kérdőív szerbhorvát nyelvű részének a kitöltése mellett döntöttek, ha viszont a kérdőívet magyarul kitöltő, mindkét nyelven jól, szerbhorvátul gyermekkoruk óta beszélő személyek százalékarányát az ugyanilyen tulajdonságokkal rendelkező, de a kérdőívet szerbhorvát nyelven kitöltő személyek csoportjával hasonlítjuk össze, kérdésessé válhat ezeknek az adatoknak az indikatív jellege. A kérdőívet magyarul kitöltő 35 személy közül ugyanis 11-en (31%) gyermekkorukban váltak kétnyelvűekké, s megítélésük szerint mindkét nyelvet jól beszélnek. Egyetlen személyt kivéve az általános iskolában valamilyen módon magyar tannyelvű tagozatokon tanultak.

A fentiek alapján — szem előtt tartva az ilyen kis populációból eredő korlátokat, s figyelembe véve a tanulmányi körében végzett felmérés során szerzett tapasztalatokat is — megállapítható, hogy az oktatás nyelve ez esetben is a nyelvválasztás vonatkozásában meghatározó tényező.

3.2. A munkahelyi nyelvhasználattal kapcsolatos adataink bebizonyították, hogy helyesen jártunk el akkor, amikor a beszédhelyzeteket két nagy csoportra osztottuk: a termelési szférába és az öngazgatás szférájába tartozókra. A szabad aktivitásokat mint beszédhelyzetet figyelmen kívül hagytuk, s ezt eddigi kutatásaink egyik súlyos fogyatékoságának tekintjük. A jövőben a kérdőívet ki fogjuk egészíteni ezzel a mozzanattal. Nem dolgoztuk ki eléggé a munkahelyi nyelvhasználattal kapcsolatos kérdéseket sem. Mindössze négy kérdést tettünk fel e beszédhelyzettel kapcsolatban; közülük kettő a termelési szférára, kettő pedig az öngazgatási szférára vonatkozik.

Összesen 46 dolgozó válaszát elemeztük, mivel az 5 egynyelvű, csak szerbhorvátul beszélő alany számára ezek a kérdések nem voltak relevánsak. Így:etlen kérdésre sem válaszolt mindegyik dolgozó. A harmadik és a negyedik kérdést az elemzés során összevontuk, mivel a rájuk adott válaszok kölcsönösen összefüggnek. A következő kérdéseket tettük fel:

- (1) Milyen nyelven beszél azokkal a személyekkel, akik ugyanolyan nemzetiségűek, mint Ön, s jól beszélnek a társadalmi környezet két vagy több nyelvét?
- (2) Milyen nyelven beszél azokkal a személyekkel, akik nem olyan nemzetiségűek, mint Ön, s jól beszélnek a társadalmi környezet két vagy több nyelvét?
- (3) A gyűléseken és értekezleteken *rendszerint* _____ nyelven szó-
lalok fel.
- (4) A gyűléseken és értekezleteken *időnként* _____
nyelven szólalok fel.

Az (1) kérdésre adott válaszokból kiderül, hogy a jelzett beszéd-szituációban 30-an a magyar nyelvet használják (68%), 6-an a szerbhorvát nyelvet, 8 személy mindkét nyelvet; két megkérdezett nem adott választ.

A (2) kérdésre adott válaszok alapján megállapítható: a leírt beszéd-helyzetben 6-an a magyar nyelvet használják, 16-an a szerbhorvát nyelvet, 15-en mindkét nyelvet; 9 személy nem válaszolt a kérdésre.

A kapott adatok alapján megállapítható, hogy a termelési szféra nyelvhasználat a társultmunka-alapszervezet etnikai-nyelvi összetételét tükrözi, az öngazgatási szférában viszont a nyelvhasználat fordított arányban áll a struktúrával. A kérdezettek közül ugyanis 20-an (48%) kizárólag szerbhorvát nyelven szólalnak fel a gyűléseken és az értekezleteken, 19-en (45%) rendszerint szerbhorvátul s csak néha magyarul; 1 személy mindkét nyelven csak néha szólal fel, s csupán 1 dolgozó szólal fel rendszerint magyarul, s néha szerbhorvátul; 4-en nem válaszoltak a kérdésre.

Feltételezzük, hogy a nyelvhasználat ilyen alakulására több tényező is kihat. Itt csak két lehetséges mozzanatot említünk:

- (1) a dolgozóknak nincs kellő magyar nyelvi kultúrája,
- (2) szerbhorvátul valamennyien értenek, magyarul viszont nem ért a dolgozók egy (kis) része.

Kutatásaink során igyekszünk tényleges választ adni a feltett kérdésekre, s mindenekelőtt arra fogunk törekedni, hogy feltérképezzük azokat a tényezőket, amelyek folytán úgy alakul a nyelvhasználat, ahogy az adatokból kitűnik. Ha előbbi feltételezésünk helytálló, s az említett tényezők valamelyikének — vagy mindkettőnek — a hatásáról megbizonyosodunk, akkor azokat az intézkedéseket is körvonalazhatjuk majd, amelyek révén megszüntethető az ilyen (kedvezőtlen) helyzet (pl.: a magyar nyelv környezeti nyelvként való tanulásának a serkentése, a nyelvi és beszédkultúra fejlesztése stb.).

Egy megkérdezett a válaszában megjegyezte, hogy a gyűléseken és értekezleteken akkor használja a magyar nyelvet, ha szerbhorvátul nem tudja előadni mondandóját, vagyis a magyar nyelvhez kényszerből, végső

esetben folyamodik. Egy másik megkérdezett pedig ezt jegyezte meg, hogy csak szerbhorvát nyelven szólal fel, mivel az összejövetelek szerbhorvát nyelvűek annak ellenére, hogy a magyarok vannak többségben.

3.3. A kapott adatok keresztezésével a kétnyelvűség alábbi csoportjait állapítottuk meg:

A/BL*	— mindkét nyelvet jól beszéli, a második nyelvet a gyermekkorban sajátította el	17 személy
A/bl	— mindkét nyelvet jól beszéli, a második nyelvet felnőttkorban sajátította el	2 személy
B/BL	— közepesen beszél szerbhorvátul, jól beszél magyarul, a második nyelvet a gyermekkorban sajátította el	10 személy

A B/BL csoportnak egyéb kérdésekre adott válaszai:

— 9 személy két nyelven olvas újságot, illetve kíséri figyelemmel a rádió- és tévéműsorokat, 1 személy a műsorokat két nyelven kíséri figyelemmel, két nyelven olvas újságot, s egy nyelven hallgatja a rádiót;

B/bl

2 személy a sajtó, a rádió és a tévé esetében kétnyelvű,

1 személy a rádió és a tévé esetében kétnyelvű, a sajtó esetében egy nyelvű;

C/BL

1 személy a rádió és a tévé esetében kétnyelvű, sajtóterméket pedig csak szerbhorvát nyelven olvas.

1 személy a sajtó, a rádió és a tévé esetében egyaránt csak a szerbhorvát nyelvet használja.

Már ebből az áttekintésből is megállapítható, hogy — egyetlen személy kivételével, aki a tömegkommunikációs eszközök igénybevételét illetően kizárólagosan a szerbhorvát nyelv mellett döntött — a kétnyelvűek kisebb-nagyobb mértékben mindkét nyelvet használják, és mindkét nyelvet igénybe veszik a tömegkommunikációs eszközök esetében is.

A rendelkezésünkre álló szűkös adatok alapján egyelőre még nincsenek meg a lehetőségeink arra, hogy minden olyan tényezőt figyelembe vegyünk, amely kutatásaink szempontjából meghatározó fontosságú. Tudnunk kellene például, hogy ez a nyelvhasználat hogyan oszlik meg a tömegkommunikációs eszközök igénybevétele esetében (milyen jellegű műsorokat hallgatnak/néznek egyik vagy másik nyelven, milyen jellegű sajtóterméket olvasnak magyar, s milyent szerbhorvát nyelven stb.).

BL * = bilingvális

IRODALOM

- Brazeau, Jacques et Carlos, Serge (1974). L'étude de l'emploi des langues en milieu multilingue dans le monde du travail, *VIII. World Congress of Sociology*, Toronto.
- Deme László (1978). *Közéletiség, beszéd mód, nyelvi műveltség*. Budapest.
- Mikes Melánia (1976). A többnyelvűség jugoszláv modellje, *Hungarológiai Közlemények*, 26—27, Újvidék.
- Mikes Melánia, Lük Albina, Junger Ferenc (1978). Nyelvszociológiai kutatások (Az anyanyelv használata a magyar nemzetiségű tanulóifjúság körében), *Hungarológiai Közlemények*, 34, Újvidék.
- Mikes Melanie, Junger Ferenc (1981) Some patterns of bilingualism, *Sixth International Congress of Applied Linguistics*, Lund.
- Seli, Istvan (1979). *Gradansko nasleđe u socijalističkoj kulturi Madara u Jugoslaviji i njegovo prevazilaženje*, Beograd

REZIME

TEORIJSKO-METODOLOŠKA PITANJA ISTRAŽIVANJA UPOTREBE JEZIKA NA RADNOM MESTU

U ovom radu tretiraju se neka opšta i posebna pitanja teorijsko-metodološke prirode koja se odnose na istraživanja upotrebe jezika na radnom mestu, odnosno u radnim organizacijama. Ova problematika nije dosad još obrađivana u našim sredinama i ona predstavlja deo sociolingvističkih istraživanja mađarsko-srpskohrvatske dvojezičnosti u Vojvodini kojima će u ovom srednjoročnom periodu biti posvećena naša pažnja.

Prvo se razmatra obezbeđenje kontinuiteta između istraživanja u radnim organizacijama sa istraživanjima upotrebe jezika kod školske omladine. Zatim se sagledavaju specifičnosti istraživanja upotrebe jezika u radnim organizacijama, odnosno na radnom mestu, uz nastojanje da se one klasifikuju i tipologiziraju. Daje se osvrt na postavljanje korelacije između etno-jezički neobeleženih i etnojezički obeleženih kategorija, čije ukrašnje omogućava sagledavanje obrazaca upotrebe jezika. Postavlja se i pitanje uzroka u smislu njegovog određivanja prema radnom mestu ili prema radnoj organizaciji.

Metodološki postupci istraživanja ilustruju se podacima jednog pilot-ispitivanja. Njegovi rezultati ujedno ukazuju na pozitivne i negativne strane primenjenih metodoloških postupaka.

SUMMARY

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF LANGUAGE USE INVESTIGATIONS AT WORK PLACE

In this paper some theoretical and methodological issues of language use at work place have been treated. The investigations in this domain represent a new field of our research work, and they form a part of the sociolinguistic investigations in the Hungarian-Serbo-croatian bilingualism of Voivodina, which will be paid special attention in the years to come.

The issues of the continuity between the investigations of language use at work place and those in pupils has been treated in the first place. Particular issues of the investigations at work place have been viewed with the intention to classify and typologize them. The correlation between ethno-linguistically unmarked and ethno-linguistically marked categories has been touched upon, and the significance of their cross-tabulation for patterns of language use has been pointed to. The question of sampling has also been raised.

The methodological aspects of these investigations have been exemplified by the data of a pilot-investigation, the results of which point to the positive and negative features of the applied research techniques.

ETO:801.54

TANULMÁNY

KÖZLÉSI FUNKCIÓK, JELENTÉSTÍPUSOK, VERBALIZÁCIÓ*Papp György*A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK*Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.*

Korunk nyelvtudományában egészséges törekvéseknek lehetünk tanúi, amelyek az elhatárolt vagy elhatárolható nyelvi jelek természetét nagyobb és szervezettebb összefüggéseikben, közléssé, illetve az emberi kommunikációs viselkedéssé szerveződésükben kívánják megismerni. Ezáltal a talán túlságosan is atomizálódott nyelvi vizsgálatok újraintegrálódásához is hathatósan hozzájárulnak, s egyúttal az interdiszciplináris kapcsolódás lehetőségeit is feltárják.

A kommunikációközpontú vizsgálatok sokaságában két megközelítés érdemel megkülönböztetett figyelmet: az immár klasszikusnak számító, Karl Bühler nyomdokain induló és Roman Jakobson munkássága révén általánossá vált, a *beszédcélok*at, *kommunikációs funkciókat is tartalmazó közlésmodell*, illetve a nyelvet viselkedésként, interakcióként szemlélő, a nyelvi behaviorizmussal rokonítható ún. *lokúciós — illokúciós felfogás*, amelyet Austin neve fémjeléz.

A két fölfogásnak sok a hasonló jegye, és végső soron azonos az indítástuk: a nyelvhasználat részben már nyelvészetén kívüli, nyelvészociológiai, nyelvpszichológiai tényekben gyökereznek. Rokoníthatóságuk azonban sem az idevonatkozó nemzetközi, sem a magyar szakirodalomban nem tükröződik, minthogy a publikációk szerzői nem is látszanak tudni egymás credményeiről.

A címében taxonómikusan felsorolt témákkal kapcsolatos tanulmányomban tehát Jakobson beszédcél-elméletét és Austinéknak a közlést dinamizmusában szemlélő fölfogását kíséreltem meg egymásra vonatkoztatni, összehangolni, a legújabb nemzetközi és főleg magyar szakirodalmi fejleményekre is figyelmet fordítva. Céлом továbbá a beszédcélok részjelentésekben való realizálódásának vizsgálata, valamint a performatív, „a szavak általi viselkedéssel“ kapcsolatos, dolgozatomban verbalizációnak nevezett fölfogásom kifejtése.

1. Kezdjük tehát a címben jelölt néhány fogalom jegyeinek meghatározásával és kifejtésével:

1.1. A *közlési funkció* explicit formában a nyelvi kommunikáció modelljeiben jelenik meg, tehát Karl Bühler és Jakobson munkássága révén került be a nyelvészet fogalomtárába, noha implicit módon distinkcióként jóval korábban felbukkan; mint J.R. Searle írja Austinnak a lokúciós és az illokúciós aktusokról című tanulmányában¹ (amelyben ezeket a funkciókat illo-

¹ Beszéddaktum — kommunikáció — interakció, Bp. 1979. Szerk. Pléh Csaba — Terestyéni Tamás.

kúciós erők megnyilvánulásaként említi): „... a kijelentő, kérdő és felszólító mondatok régimódi kategóriáinak legprimitívebbje is tartalmazza“.

A fogalom megnevezésében a magyar nyelvészeti szakirodalom korántsem egységes: Jakobsor Nyelvészet és poétika című tanulmányának² fordítója *kommunikációs*, illetve *nyelvi funkcióknak* nevezi, Voigt Vilmos a *kommunikáció alapfunkcióinak*, W. P. Robinsonnak a Kommunikáció³ című tanulmánykötetben megjelent művében a *nyelv funkcióit* találjuk, Fónagy Iván a *nyelvi jel funkcióiról*⁴ beszél, Elekfi László a Közlélmélet, grammatika, aktuális tagolás című tanulmányában⁵ kerüli kategorikus megnevezését, Mikó Pálné viszont *közlés-egységekként*⁶ különbözteti meg egyes típusait, sőt *beszédcélok*, *közlési szándékok*⁷, *funkcionális dimenziók*⁸ alakokban is előfordul. A különböző elnevezések azonban helyel-közrel azonos tartalomra vonatkoznak, amelyet először Jakobson fogalmazott meg tisztán, mint *bármely beszédesemény, a nyelvi kommunikáció bármely aktusa összetevő elemeit*. A funkciók taxonómiája ma már nyelvészeti közhely, arról azonban kevés szó esett, s maga Jakobson sem hangsúlyozta ki, hogy a *referenciális, fatikus, emotív, konatív, poétikai* és *metanyelvi* funkció a közlés minden megnyilvánulását, típusát átfogja, és korunk egyéb nyelvészeti irányzataihoz viszonyítva irigylésre méltó a teljessége és modelljének zártsága.

Még kevésbé kapott hangsúlyt az a lehetőség, hogy Jakobsonnak a kommunikáció elidegeníthetetlen tényezőire kristályosított modellje egyetlen, parolá értelemben vett, konkrét közlési aktus jellemzésére, tipizálására is kiválóan alkalmas. Másként fogalmazva: ezt a lehetőséget a közlési aktust *teljességében* tükröző vagy felidéző beszédmű, a szöveg szerves összefüggéseit is megőrző leírhatóságának nevezhetnénk. A szöveg mondaton felüli összefüggéseinek, kohéziójának megragadása meglehetősen hagyománytalan, sőt népszerűtlen is a nyelvészetben, az Általános nyelvészeti tanulmányok XI. számától eltekintve a magyar szakirodalomban is. A szöveg zárt szemantikai-szintaktikai egységként való felfogása, amelynek ökonomikus rendszerében minden elemnek, szónak, mondatnak megvan az egyedi, alkalmi funkciója is, e funkciók hierarchikus szerveződésének végeredményeként pedig a szövegjelentés egésze áll össze, még a jövőben, esetleg a szövegnyelvészetben remélhet igazolást.

A szöveg egységekben való gondolkodás jelentősen befolyásolja a közlési funkciókról kialakult fölfogásokat is, mert csak a beszédmű szerves egységéről juthatunk el addig a felismerésig, amely az idevonatkozó újabb szakirodalomban is egyre nyilvánvalóbb, hogy egy-egy funkciót nemcsak elszigetelt lexikai egységek hordozhatnak, hanem mondatok, szakaszok, sőt egész közlések is.

1.2. *Jelentésen és jelentéstípusokon* az előzőekben kifejtettek szellemében olyan *használati értéket, szabályt* értek, pontosabban olyan értékeket és

² R. Jakobson, Hang — jel — vers, Bp. 1969. Nem tudtam kideríteni, hogy az adott tanulmányt éppen ki fordította.

³ Kommunikáció I. Bp. 1977. Szerk. Horányi Özséb, Robinson, W. P., A nyelv funkciói.

⁴ Fónagy Iván, Nyelvek a nyelvben, ÁNYT XII.

⁵ ÁNYT IX.

⁶ Mikó Pálné, A kommunikációs és szövegszerkezeti egységekről, ÁNYT XI.

⁷ Például fordításelméleti művekben.

⁸ Péter Mihály, Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról, ÁNYT XII.

szabályokat, amelyek kisebb-nagyobb egységekben realizálják ezeket a funkciókat, módszertani szempontból pedig azokra a fölfogásokra szorítkozom, amelyek a jelek, jelkapcsolatok részjelentéseiben az egységes tudattartalom, az egész kommunikációs aktus kumulatív kialakulását, manifesztálódását látják. A használati érték, illetve a szabály terminust Károly Sándor⁹ és Antal László¹⁰ nyomán használom, noha a magyar nyelvészeti kritika, például Kiefer Ferenc¹¹, bírálta ezt a felfogást. Bírálta, de használhatóbb jelentésfogalmat maga sem adott.

A *jelentéstípusok* természetesen részletesebb kategóriák, mint a közlés említett hat funkciója, de leegyszerűsíthetők ezekre a csoportokra.

1.3. A *verbalizáció*, a *verbalizálhatóság* szintén Jakobson idézett tanulmányában¹² jelentkezik először, a következő összefüggésben: „Hogy hatékony legyen az üzenet, egy kontextust kíván, amire utal, ami a címzett által megragadható, és ami *verbális*, vagy *verbalizálható*. Nézzük, miről van itt szó valójában? Közismert dolog, hogy a kommunikációt vizsgálva szinkron és diakrón szempontból is a közlés legközvetlenebb formájából kell kiindulnunk, amelyben mind a közlő, mind a címzett, mind pedig a kontextus valóságosan, fizikai értelemben is jelen van. Mondjuk, ketten mennek az erdőben, és felugrik egy szarvas. Az egyik, aki meglátja, megböki a másikat, vagy figyelmeztető hangot hallat, és rámutat a szarvasra, aminek folytán teljes üzenetet juttat el a másikhöz: *Nézd, ott felugrott egy szarvas!* Ennyit nyelvi jelrendszer nélkül is lehetett az emberré válás kezdetén is közölni, mivel a különböző valóság-elemek közti kapcsolatokat, összefüggéseket kellett érzékelni és érzékeltetni. Ehhez, Hoppál terminusával élve¹² elég volt az index-jellegű gesztikuláció, a rámutatás aktusa.

Amint azonban valamely komponens „elidegenedett“, távol maradt a közvetlen kommunikációtól, s ez először minden bizonnyal a kontextussal történt meg, arra már valahogyan utalni kellett, fel kellett idézni a kommunikációs partnerek tudatában. Ez történhetett ikonikus gesztusokkal (mondjuk a szarvast látók közül valamelyik a saját fején mutatta a szarvak hajlásának ívét), szimbolikus gesztusokkal, és végül a valóságot többszörös áttétellel jelölő verbális jelekkel. A jelrejlődésnek ezt az utolsó mozzanatát nevezhetjük *verbalizálódásnak*, amelynek eredményeképpen egy valóságélem, vagy viszony a hangsorok segítségével felidézhető lett fizikai érzékelés nélkül is.

Természetesen ez igen bonyolult, soktényezős folyamat lehetett számos azonosító, identifikáló aktsussal. Olyanokkal például, hogy a f-u-t hangsor bizonyos feltételek között egyenlő a szarvas lábainak gyors mozgásával, aztán olyan transzformokkal, hogy ha valami fut, az a futás mint fogalom stb.

Verbalizálódtak a deiktikus, rámutató mozzanatok (ez, az, ő) és valószínűleg jóval később a kommunikatív szerepek is, az én, a te, tehát a *beszélő* és *címzett* is függetlenülhetett a beszédszituációtól. Hogy a beszélő és a címzett verbalizálódása, nyelvi jellel történő jelölése adott jeltörténeti, nyelvtörténeti kategória és nem univerzálé, azt épp azok a nyelvek bizonyítják, amelyekben a közlő önmagáról csak harmadik személyben vagy néven nevezve

⁹ Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan, Bp. 1970.

¹⁰ Antal László, A jelentés világa, Bp. 1978.

¹¹ Károly Sándor fenti munkájáról írt ismertetőjében ÁNYT VIII.

¹² Hoppál Mihály, Gesztuskommunikáció, ÁNYT VIII.

tud beszélni (s ugyanezt tapasztalhatjuk bizonyos korú gyermekeknél is). Ezekkel a jelenségekkel még korántsem merítettük ki ezt a folvatatot, amelynek eredményeként a beszédhelyzetnek szinte minden elemét ki tudjuk emelni, állandó jegyekkel rendelkező fogalommal alakítani, és beszélőként, hallgatóként, a kommunikációs interakció résztvevőjeként önmagunkat, szerepünket is tudjuk, kvázi, ábrázolni, leírni. Olyan egységekre gondolok, mint: Janival *tegeződünk*, a gróf *raccsolva* beszélt, Gyere be, mondta a férfi *parancsoló* hangon stb.

Nos, ez az a funkció, amelyről részletesebben kívánok még szólni. Érdekességét abban látom, hogy jelenségei azonosak Austinék performatív, konstatív kategóriáival, de más hipotézis érveiként szerepelnek.

2. A nyelvi funkciókról, a jelentéstípusokkal való összefüggéseikről, megtermékenyítő szerepük bizonyosságául igen tekintélyes irodalom alakult ki mind nemzetközi, mind pedig magyar vonatkozásban.

2.1. A közlési funkciók Jakobson utáni irodalmát igen nehéz lenne összefoglalni, nekem pedig a kellő nemzetközi irodalom hiányában, csak nagyon vázlatosan áll ez módomban.

A közlési alapfunkciókhoz fűzve teszi meg észrevételeit Voigt Vilmos a *Folklór és szociolingvisztika*¹³ című tanulmányában. Közben Malinowskit idézi, akitől a fatikus terminus is származik, s aki szerint ez a funkció egész dialógusokban, szertartásos formulákban is megnyilvánulhat, majd pedig maga is számos, a poétikai funkciót továbbfejlesztő példát, észrevételt idéz, és Jakobsonnak egy ma már ritkábban idézett tételére is kitér a „kettős adó”, „kettős címzett” említésével. Itt említi Jakobson közlés-modeljének továbbfejlesztőjét, Dell Hymes-ot, aki az előbbi kettősségnek megfelelően, az adót, vevőt két tényezőre bontja (sender — adresee és addressee — receiver), egyes funkciókat pedig tovább tagol.¹⁴

Igen tanulságos, Jakobson koncepcióját továbbfejlesztő eredményeket foglal össze W. P. Robinson már idézett³ dolgozatában. Abból indul ki, hogy a nyelv használat, funkció felőli megközelítése mostanában (1972-ben írta tanulmányát) nem tartozik a nyelvészet alapvető problémakörébe, noha a nyelv ember alkotta rendszer, és méltán érdeklődhetünk funkciója iránt. A mellőzés okait kutatva megemlíti, hogy a nyelvi funkciók listája korántsem egzakt és letisztult, másrészt ami a nyelvészetben jelenleg történik, az mind a nyelvi egységenként megoszló résztudományokban, a fonetikában, fonológiában, szótanban, mondattanban elszigetelten zajlik nagy mennyiségű felhalmozott tapasztalat alapján, s ki merne elindulni a szemantika és pragmatika „ismeretlen vízrengeteire”? (Kiefer Ferenc is nagyon bizonytalanul tartja a nyelvhasználat fogalmát¹¹). Harmadsorban az okot a nagyobb strukturák és a használati értékek, funkciók egymásravonakoztatásának hiányában látja, vagyis a struktúra túlhangsúlyozásában. Véleménye ezek szerint az 1.1. pontban kifejtettekhez hasonló.

Foglalkozik a funkciók osztályozásának kritériumaival is, amelyeket a különböző tényezőkre irányulás meghatároz ugyan, de ki nem merít. Robinson szerint a funkciók a társadalmi viselkedésre, attitűdökre tehát interakciós

¹³ ÁNYT VIII.

¹⁴ Tanulmányának jegyzetében megtalálható a pontos utalás.

szerepekre vezethetők vissza. Az interakciós kettősségre (a közlő és a címzett kapcsolatára és visszakapcsolására) Bales folyamatelemzését¹⁵ építi bele tanulmányába, de ez a 12 kategória meglehetősen bonyolult, nehezen áttekinthető. Jakobsoné jóval elegánsabb modell, de Robinson szerint a poétikai funkció kivételével viszonylag kidolgozatlan, és nem tartalmazza az egyes funkciók strukturális megvalósulását, sem azokat a viselkedési kísérőjelenségeket, amelyek alapján elkülöníthetők egymástól.

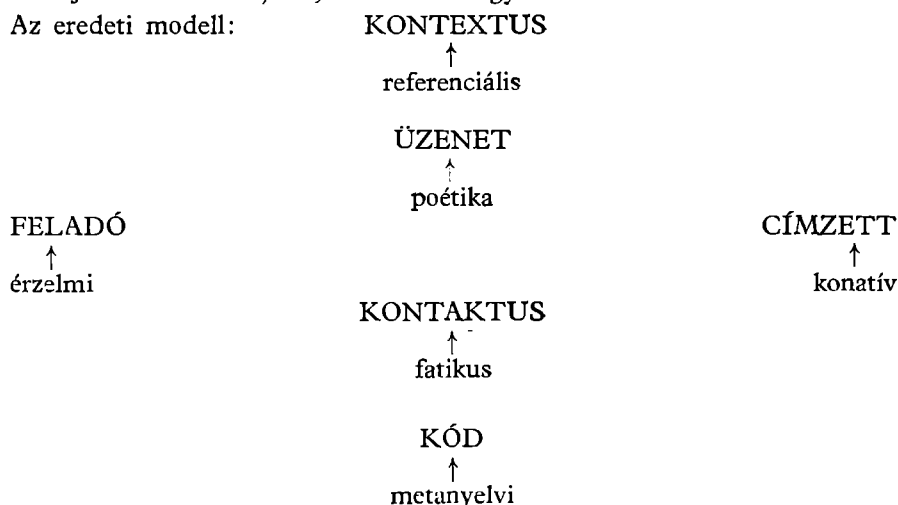
A modell realizálódására furcsa példát¹⁶ idéz, egy kabát kölcsönkérésének különböző funkciójú, de szinonim verbális lehetőségeit:

1. „hideg van“ (referenciális)
2. „add kölcsön a kabátodat“ (konatív)
3. „fázom“ (szignálás)
4. „jó meleg kabátod van“ (metrone)
5. „br“ (emotív)
6. „nem is tudom, hoztam-e kabátot“ (exkognitív).

Természetesen ezek közül csak a második, angolul regnone-nek nevezett, de az eredeti közlés-modell alapján konatív 2. megnyilatkozás az elsődleges. Fontos észrevétel, hogy másodlagos alakulatok is hordozhatják ugyanazt a beszédcélt.

A továbbiakban egy bonyolult, 14 kategóriára kiterjedő táblázatot mutat be a *funkció*, a *tevékenység vagy eredmény hétköznapi neve*, a *verbális aktus fő fókusza*, az *elsődleges nyelvi formák* és az *értékelési alap* kritériumok bevezetésével. A funkciók között Austin nyomán helyet kap a *performatívok csoportja*, az ígéretfogadás, amelynél „a verbális aktus fő fókusza nem verbális eredményekre irányul“, példaként pedig a „A hajót Dunaföldvárnak nevezem el“ mondat szerepel.

Végezetül megkísérli egyeztetni, ütköztetni a bonyolult kategóriarendszert Jakobson modelljével, de nem túl nagy sikerrel:

¹⁵ A lapalji jegyzet tartalmazza az utalást.

¹⁶ Soskin és John kutatásainak eredményét használja fel.

„javak, szolgáltatások és információ megszerzése“, „érzelmi kifejező erővel rendelkező monológ“, „más tevékenység helyett történő beszéd“. Némelyik valóban igen távol áll a nyelv szorosabb vizsgálatától. Foglalkozik az ún. *mandokkal*, egyazon funkció szinonim megvalósulásaival, és egy érdekes jelenségre figyel fel, a beszédaktusok, funkciók neutralizálódására, amikor pl. a felszólítás, kérés kérdő formában jelentkezik: „Nem csukná be az ablakot?“.

2.1.1. A nyelvi funkciókkal kapcsolatos magyar irodalomról, amelyre már a terminussal kapcsolatban utaltunk, áttekintésüknél szólunk.

2.2. A jelentéssel, jelentéstípusokkal kapcsolatos megközelítések közül, mint már volt róla szó, azok részesülnek előnyben, amelyek a szöveggözpontúsághoz közelítenek, tehát a részjelentéseket a funkciók nagyobb használati, tartalmi egységeire, ezeket pedig a közlés egészére tudják vetíteni. Valahogy úgy, ahogyan M. A. K. Halliday¹⁷ a Nyelvi szerkezet és nyelvi funkció című tanulmányában megfogalmazta: „Végezetül a nyelvnek alkalmasnak kell lennie arra, hogy mind önmagával, mind azokkal a helyzetekkel, amelyben használjuk, kötelékeket építhessen ki. Ezt szövegi (textuális) funkciónak keresztelhetjük el, mint hogy ez teszi képessé a beszélő — vagy író — embert arra, hogy „szövegeket“ szerkesszen. . . Arra is képesíti őt, hogy . . . egy szöveget mondatok véletlenszerű halmazától megkülönböztessen. A szövegi funkció egyik nézőpontból nem más, mint a valamely diskurzus folyamán az egyik mondatot a másikhoz kapcsoló, összekötő (kohéziós) viszonyok felépítése“.

A magyar szemantikai irodalomban Antal László¹⁰ az, aki érdekesen hidalja át a szó- és részjelentések és a szöveg nagyobb vagy egész jelentésének dilemmáját, amellyel, mint Terestyéni Tamásék¹ rámutatnak, az interpretatív szemantika is vívódott. Lényegében arról van szó, hogy minden szó, szövegegység és az egész közléssel való kapcsolata a beszélő számára a nyelvi megformálás pillanatában egyértelmű, a kontextusra a dekódolónak van szüksége.

A részjelentések és a funkciók egymásra vonatkoztatása szempontjából érdekes Péter Mihály munkássága. Például A nyelv funkcionális változatainak problémája¹⁸ című tanulmányában, a stílust is a nyelvi funkciók körébe vonva, lényegében a *kommunikatív* (a közlés fókuszában álló, a kommunikatív aktust és hatását tükröző) és az *informatív* (a közlést kísérő metakommunikációs, szándékolatlan) jelentéseket különbözteti meg hallgatólagosan. Ez utóbbit példázza, mondjuk, egy nyelvjárási elemeket, a pillanatnyi befogadóhoz képest archaikus jegyeket tartalmazó közlés.

2.3. A verbalizálással explicit formában nagyon kevés tanulmány foglalkozik, s azok is esetlegesen, töredékesen, mint a fentebb idézett Halliday-tanulmány (a nyelv és helyzet kötelékeire gondolok). A magyar szakirodalomban például Hoppál Mihály mutat rá arra¹², hogy „az emberi beszéd az a viselkedési forma, amely . . . egyben más kódok meta-nyelveként is felhasználható“, Fónagy Iván foglalkozik az archaikus üzeneteket is beolvasztó

¹⁷ Az 1. pontban jelölt könyvben.

¹⁸ Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás, Pécs, 1972.

„verbális stílussal“⁴, s Elekfi László⁵ jutott legtovább, amikor a kommunikációs mezőből kiemelt metanyelvi viszonyra hoz fel példákat, mint: „A szó kemencét jelent“, „Pestet mondott, nem Budát“.

3. Vizsgálatomban két mozzanatot tartok legfontosabbnak:

A nyelvi funkciók és jelentéstípusok összefüggésének és értelmezésének bizonyos mérvű *kiszélesítését*; (3.1.)

A verbalizálásról, a *kontextus, beszédhelyzet elsődleges és másodlagos ábrázolásáról* kialakult feltételezéseim ismertetését. (3.2.)

3.1. A nyelvi funkciók vizsgálatához jómagam a fordítás, a fordítástudomány felől jutottam el.

A fordítónak a jelfelszín alá kell hatolnia, és az információt az információ adott nyelvi formáitól világosan elhatárolva olyan *invariánsokhoz* kell eljutnia, amelyek segítségével hidat verhet a nyelvi és nyelven kívüli különbségek között. Erre csak a minden emberi közösségben azonos, hasonló jegyeket használhatja fel, az *unverzálékat*, és minden egyéb jegyet ilyen általánosságú információvá kell az adott nyelvi megformálástól, kommunikációs szokástól elvonatkoztatnia.

Ennek bizonyosságául elegendő negatív példákat idéznünk:

Az egyik fordítónk egy szerbhorvát kiáltvány üdvözlő formuláját (Zdravo, seljače, zdravo radniče!) a szerkezet tükörszerű fordításával így adta vissza: „Szervusz, munkás, szervusz, földművelő!“ Nos, nyilvánvaló, hogy egy magyar pártkiáltvány ilyen nyegle módon és szavakkal nem kezdődhet, mert benne az invariáns hírérték annyi, hogy:

címzettek nagy csoportjához velük szolidáris helyzetű, feltételelezhetőleg némiképpen szuperior pozícióju személy (vezető, elnök, titkár) kifejezetten mozgósító, konatív cézzal akar szólni.

A korrekt magyar nyelvi megformálás ezt egészen másként realizálja: Munkások! Parasztok! Tehát egy funkció másodlagos, szinonim formái gyakran csak egyetlen nyelvben, kultúrában léteznek.

A másik példát Fónagy Iván veti fel⁴, azzal foglalkozva, hogy kinek jutna eszébe a magyar *Jó napot kívánok!* alakot angolra szó szerint lefordítani? Itt is csak a fatikus és a konatív funkció a fő információ, a járulékosak pedig, hogy egymással nem szolidáris viszonyban álló személyek között hangzik el fokozott udvariassági szinten.

A fordítástudomány állásfoglalása ebben a kérdésben nagyon közel áll a nyelvi viselkedés elméletéhez: A fordítónak lényegében bele kell élnie magát abba a kommunikációs helyzetbe és szerepbe, amelyben az eredeti közlés elhangozhatott, s mintha ő fogalmazná meg először a célnyelven.

Épp az adott funkciót hordozók másodlagos, neutralizálódott jellege miatt a fordítástudománynak állást kellett foglalnia az adott közlemény uralkodó funkciójának, funkcióinak kérdésében is, hogy elvégezhető legyen a szövegtípusok általános osztályozása, mondjuk szépirodalomra, ahol a poétika funkció, szakszövegekre, ahol a referenciális funkció uralkodik el, vagy reklámszövegre, amelyben a konatív jelleg kerül előtérbe. Ezen a téren sok

téveszme kering, például az, hogy a tárgy- és valóságközpontú közleményben nem is lehetnek poétikai törekvések, csak a szerzőközpontú szépirodalomban, amelyben viszont teljesen mellékes a referenciális célzat. Erről A fordítás elmélete és gyakorlata 79' című kötetből¹⁹ bővebben tájékozódhatunk. Az uralkodó közlési funkció eldöntése nagyban segíti a fordítót, hogy mit minek rendeljen alá a közlési szándék megőrzése érdekében. Ez a felfogás már Károly Sándor⁹ műfaji jelentéséhez jár közel.

A funkciók vizsgálatának fordítástudományi elkötelezettségéből legalábbis két elv következik:

Egy adott üzenet nyelvi formáktól, szövegtől való elvonatkoztatásában nem a jelenségközpontú vizsgálatoknak, hanem a teljességre törekvő közlésmodelleknek van nagyobb szerepük, amelyek a szöveg minden jelenségére magyarázatot tudnak adni.

Az egységes üzenetet, hírtartalmat és végső soron egységes tudattartalmat csak az a jelentésfelfogás tudja reprezentálni, amely a jelentéseket a jelentéskapcsolatokban, a jelentéskapcsolatokat pedig a szöveg egészében le tudja írni. Tehát amit beszédhelyzetnek, kontextusnak, üzenetnek szoktunk nevezni, az egy adott pillanatban szinkron, egységes tudattartalom, és csupán a kódolás természete, közegellenállása miatt tagolom időbeli-térbeli jelsorokká és információkká. Amikor azonban e térbeli, időbeli jelvonulat utolsója is eljut a befogadóhoz, vele együtt pedig a lassan kumulálódó hírérték, információmennyiség utolsó tétele, egysége is, és a befogadó valószínűsíti, vagyis hozzárendeli tapasztalati világához (ez dinamikusan szemlélve ugyanaz, ahogyan a logikai szemantika a jelentést szemléli: „Ha tudnánk, mi volna akkor, ha egy mondatot igaznak találnánk, akkor azt is tudnánk, hogy mi a mondat értelme“), akkor a befogadóban éppolyan egységes tudattartalomnak kell létrejönnie. Tehát a különböző szerepeket és funkciót hordozó strukturák csak a kódolásban tagolódnak szét.

3.2. A *verbalizálódás* lényegében a fentiekben kifejtett elvből, felfogásból következik. Az idők folyamán a legtöbb nyelvben nyelvi, verbális eszközök jöttek létre, amelyekkel a közlő fizikailag függetleníteni tudja magát a közlés kontextusától, a beszédhelyzettől, s mintegy önmagát is ábrázolni tudja a nyelv használata, a közlési aktus közben, tehát a deiktumokat, a kommunikációs partnereket, az anafóriával azt, hogy még mindig ugyanarról a témáról van szó, az elmondottakhoz való viszonyát stb.

Erre a jelenségre (s amit Austinék performatívoknak neveznek), a köszönés, az üdvözlésformák szemiotikai vizsgálata közben figyeltem fel, s dolgozatom végén ezeket az észrevételeimet szeretném kifejteni.

4. Végezzük el mármint az egyes funkciók vázlatos áttekintését, különös tekintettel tágabb értelmezésük, nyelvi megvalósulásuk lehetőségeire:

4.1. Hogy a nyelv és a közlés *referenciális*, *konstatív* funkciója csak egy a többi között, még ha a legáltalánosabb is, az ma annyira nyilvánvaló, hogy

¹⁹ Bp. 1979.

²⁰ Kolczsvári Grandpiere Emil, Herder árnyékában, Bp. 1979.

kissé tanácstalanul olvassuk a többi funkció létezését egyre bizonygató írásokat, amelyek valószínűleg még a referensre figyelő denotatív felfogások ellenhatásaként születtek. Most ott tartunk, hogy épp ezt a beszédcélt hanyagolják el leginkább a kutatók, azt tudniillik, hogy ennek éppúgy megvan a kommunikációs viselkedés-jellege, illokúciós aktusa, mint a többi funkciónak és szerepnek. Igen tanulságos volt olvasni Kolozsvári Grandpiere Emil²¹ egyik utalását valamely afrikai nyelvre, amelyben csak úgy állíthatok valamit, ha kötelezően hozzátésem azt is: véleményem szerint, úgy vélem stb. Habár ez az állító mód zérus morfémájaként minden nyelvben ismeretes. Mert az állítás, a referencia éppúgy kielégíti az illokúciós aktus követelményeit, amilyet Searle A beszédaktus mint kommunikáció című tanulmányában a következőkben körvonalazott meg²²:

„Ha valamit mondunk, és gondoljuk azt, amit mondunk, az együtt jár azzal, hogy kimondjuk, valamint a következőkkel:

azzal a szándékkal, hogy bizonyos illokúciós hatásokat idézünk elő a hallgatóban;

azzal a szándékkal, hogy ezeket a hatásokat azáltal idézzük elő, hogy a hallgató fölismeri azt a szándékot és

azzal a szándékkal, hogy az első szándékot annak révén ismertessük föl, hogy ismeri a kimondott mondatot irányító szabályokat.“

Searle utal a referencia illokúciós jellegére egy mondatban, annak az aktusnak csak részeként tünteti fel, ami nem jelent mást, mint hogy a konstatív funkció mindig nagyobb szövegegységekben valósul meg.

A referencia-központú közlésekbe más funkciók is fonódhatnak. Pl. a törvények rendelkező részei sok esetben leíró jellegűek. Az is gyakori, hogy a konstatív funkció más funkciók nyelvi formáiban valósul meg, mint pl. a szónoki kérdés vagy az ilyen látszólagos felszólítások a tudományos értekezésekben mint „Vizsgáljuk meg a kérdést most más szempontból!“.

4.2. Az *emotív, expresszív* funkciót Jakobson úgy határozza meg, mint a beszélő érzelmi magatartását azzal szemben, amit mond. Példáiból azonban arra is következtethetünk, hogy a beszélő érzelmeit kifejező aktusokat is idesorolja, mivel az indulatszókat tartja tisztán emotív rétegnek.

A funkciónak széles, de nyelvileg legtöbbször önkényesen²³ megvalósuló repertoárja van (egy magyar számára furcsa, hogy a szerb úgy jajgat: kuku lele!): lexikai elemek, szupraszegmentális eszközök, hangsúly, hanglejtés, olyan redundáns töltelék-szó-félék, amilyeneket Mikó Pálné idéz (nahát, nocsak, még illet, ki hitte volna, ez igen, hát még mit nem, már csak ez hiányzik stb.).

Ritkábban esik szó az olyan neutralizálódott formákról, mint a sajnós, sajnálom, örvendek, öröömre szolgál, részvétem, fogadja részvétem és más etikett-viselkedési formák, amelyek egyéb konnotációkkal is gazdagodnak, vagy mint a Brávó! Ez aztán derék! Sőt akár a performatívnak vett *gratulálok*.

²¹ a 3. pontban idézett kötetben.

Mert mit jelent ez analitikusabban értelmezve? Körülbelül azt, hogy „Örülök, nagy boldogságomra szolgál, hogy ilyen derék, szerencsés vagy, s tudom, hogy ezt kézfogás kíséretében tudomásodra is kell hoznom.“

4.3. *A konatív funkcióról* Jakobson annyit mond, hogy a címzettre irányul, tiszta formája a vokativusz (bizonyos nyelvekben, mint amilyen a szerhorvát is, külön esetben áll a főnév) és az imperativusz, alapfunkciója a ráhatás, mozgósítás, és mint később nyilvánvalóvá vált, mindenfajta meggyőzés, a szómágia számtalan megnyilvánulása, mint az átkok, ráolvasások, köszönésformák. Egy kultúrára, társadalomra nagyon jellemző, milyen másodlagos, enyhébb formákat tartalmaz a nyelv a kérésre. felszólításra. (Pl.: „Megkérhetlek, hogy csukd be az ajtót?“ „Legyen szíves“ . . . „Lenne szíves!“ „Szíveskedjék!“ „Könyörgök!“ „Parancsolom, hogy. . .“) A közlésnek bizonyos műfajaiban, mint például a reklámban, a jogalkotásban, bonyolult raffinált stratégiák alakultak ki a felszólításra, parancsra, mozgósításra. Egyik legérdekesebb jelenség ezzel kapcsolatban a megszólító formák neutralizálódása, amely főleg a magyar tömegtájékoztatóban gyakori, mint pl: „Megkérjük X. elvtársat, számoljon be útjáról“, s közben magához X. elvtárshoz beszél a riporter; de ugyanez két személy között is elhangzik: „Megkérem Jósát, lenne szíves ezt a könyvet eljuttatni. . .“ miközben magához Jósához beszél az illető.

4.4. *A poétikai funkció* költészetbeli szerepe evidens. Letisztázatlan viszont az az irány, amit már Jakobson is fölismert, hogy a közlések minden formájában — sőt magában a nyelvben — jelen vannak poétikai-esztétikai törekvések, a paronomázia jelenségei, az alliteráció, a hangszimbolika. Az oroszról, szerbhorvátból fordítottó gyakran akadnak rimes-ritmikus szólásokra, proverbiumokra, mivel ezeknek a nyelveknek proverbiumai majdnem mind ilyenek, — a magyarban viszont csak elvétve akad ilyen.

Vagy mi mással tudnánk megmagyarázni, mondjuk, egy angolnak a magyar nyelv hangrendjét és hangrendi illeszkedését? Vagy miért kelt derűtlenséget a minden nyelvben általános név magyar alakja, a Jakab, a Zsófi?

4.5. *A fatikus, kapcsolatteremtő funkcionál* az olyan ismert vonatkozások mellett, hogy ez az állati megnyilatkozásokban is jelen van, és a gyermekek nyelvében is elsőként jelentkezik, a változatos formákra és a többi funkcióval való gyakori keveredésre érdemes rámutatnunk. Olyan alakokra, mint a Mit is akartam mondani? Hol is hagytuk el? Emlékeztetek rá. Felhívom a figyelmed, hogy. . . Az üdvözlésformáknak is mindig van ilyen funkciójuk, sőt néha formális elemük is a kifejezésére.

4.6. *A metanyelvi funkció* Jakobsonnak jól megragadott, de alig kidolgozott kategóriája. Mint mondja, metanyelven beszélünk magáról a nyelvről: akkor van erre szükség, ha az adó és címzett szükségesnek tartják ellenőrizni, hogy azonos kódot használnak-e, s ilyenkor a beszéd magára a kódra irányul. Példaként az elsőéves egyetemistát jelölő *gólyát* hozza fel.

Ma minden olyan aktust metanyelvinek kell felfognunk, amelynek során a nyelvi kódot a valósághoz vagy más nyelvi kódhoz rendeljük hozzá azonosítás céljából.

Ebből a definícióból sok minden következik, többek közt az is, hogy már a metanyelv meghatározása is metanyelvi aktus, mint minden más definíció,

tehát, mondjuk, az értelmező szótár ennek a funkciónak tiszta műfaja; a tanári beszéd telve van ilyen nyelvi viselkedésformákkal. (Viszont a szűk kommunikációs közösségekben funkcionáló szaknyelvből teljesen hiányzik, ez is teszi azt a laikusok számára hozzáférhetetlenné.) Ide sorolható minden predikatív azonosítás, mint: „Ez madár“, az alárendelt fogalmak azonosítása a fölérendeltekkel: „A veréb madár“, minden tárgy, személy, hely megnevezése és elnevezése, az értelmezős szerkezetek: „Barátom, János jött meg“, a lapalji jegyzetek stb.

Elekfi⁵ a kérdéssel foglalkozva megkülönböztet szintagmatikus és mondat-szerű metanyelvi viszonyt. Az előzőre olyan példákat hoz fel, mint a „a Budapest név“, a ’kemence’ jelentés.

Idézetféle viszonyban, predikatív szerkezetben is kifejeződhet: „A szó jelentése ’kemence““. „Neve Budapest lett“, Szerinte is a „név“, „jelentés“ szavak maguk is metanyelvi absztrakciók.

A teljesen mondat-szerű metanyelvi viszonyra jó példa az idéző mondat és az idézet viszonya, hiszen az idéző mondat arra utal, hogy az utána következő jeladója nem azonos a beszélővel, tehát, hogy egy másik kommunikációs mezőt épít be a sajátjába. Az idézetek közvetettebbé válásával a metanyelvi viszony is egyre kevertebb lesz: 1. Azt mondta, „parancsolom, hogy menj innen“. 2. Azt mondta parancsolólag, hogy menjek onnan. 3. Azt parancsolta, hogy menjek onnan. Végül meg is szűnhet: Elparancsolt onnan.

Végül ehhez a funkcióhoz sorolhatunk minden írásjelet, interpunkciót, hiszen az az élőnyelv lenyomatát őrzi és jeleníti meg az írásos közlésben.

Ezek szerint minek minősíthetem a „Most Petőfit *idézem*“ mondatot, vagyis az igéjét? Nos, szerintem ugyanannak, mint az „A hajót Dunaföldvárnak *nevezem el*“, „A borbélyt *figarónak kereszteljük el*“, „*Ígérem*, holnap elmegyek“, „Jó napot *kívánok*“, „*Üdvözlöm*“, „*Esküszöm*“, „*Megparancsolom*, hogy elmenj“, „*Kérlek*, adjál“, sőt, mint a következő: „*Én állítom*, hogy a Tisza 200 méter széles“. Ezekre a mondatokra az utolsó fejezetben még visszatérünk.

5. A jelentések, jelentéstípusok összegeződésére és a közlési funkciókhoz viszonyítására Károly Sándor rendszere kiválóan alkalmas.

A közlési folyamatot mikromezőbe és makromezőbe helyezi, a következő tényezőkkel:

a. Felhasznált jelek	A. Jelrendszer
b. Beszédtárgy, jeltárgyak	B. Világ
c. Beszédmű, mondat	C. Beszédművek
d. Beszédpartnerek	D. Társadalom

Ezek szerint a jelentés aspektusai a következők:

1. A jelek vonatkozása a jeltárgyakhoz
2. A jelek vonatkozása a jelsorokhoz
3. A jelek vonatkozása a beszédpartnerekhez
4. A jelek vonatkozása a világhoz
5. A jelrendszer vonatkozása a művekhez

6. A jelrendszer vonatkozása a társadalmi csoportokhoz

Ennek megfelelően a jeleknek és jelkapcsolatoknak a következő jelentéstípusait sorolja fel:

1. A denotatív jelentés (egyenlő a referenciális funkcióval)
2. Szintaktikai jelentés (a szöveggészerveződésben van szerepe)
3. Pragmatikus jelentés (egyenlő az emotív, konatív funkcióval de több is ezeknél)
4. Lexikológiai jelentés
5. Műfaji jelentés (kiegyenlíthető Péter Mihály informatív jelentéstípusával)
6. Nyelvrétegbeli jelentés (mint az 5. pont)

Az, hogy a fatikus és metanyelvi funkció nem fér bele sem ebbe a rendszerbe, sem másikba, egyrészt azzal magyarázható, hogy nincsenek formálisan megragadható jegyeik, másrészt azzal, hogy a nyelvtudomány a szavak jelentésének szintjén maradva be sem tudta fogni jelenségeiket.

6. Mint említettem, a beszédhelyzet tényeinek, az emberi kapcsolat-teremtés mozzanatainak nyelvi jelekké válását az üdvözlésformák tanulmányozása közben kísértem figyelemmel.

A különböző formák, módok történelmi rendszerezése a következő képet adta:

Az első repertoár kizárólag cselekvésekben, tettekben nyilvánult meg: térdre- vagy arcraborulásban, kézfogásban, köpködésben, nyelvényújtogatásban és más bizarr formákban.

A második szakaszban ezek a tettek nagyrészt ikonikusakká, majd szimbolikusakká váltak (főhajtás, meghajlás, keresztbe tett karok), s mellettük, mágiikus, szerencsekívánó, tehát konatív célzattal, megjelennek a verbális elemek, amelyek emberfeletti hatalmakhoz vontak címezve. Ilyenek voltak az Ave! és a fellendített kar, a Isten áldjon! Isten éltesen!

Aztán egy adott korban a kinezikus elemek (a valóságos cselekvésektől igen eltávolodva) mellékessé váltak, s tömegével verbalizálódtak, vagy azt is mondhatnánk, hogy használóik, a kommunikációs partnerek mintegy önmagukat kezdték ábrázolni, nyelvi eszközökkel megjeleníteni. Az „Üdvöz légy!“ helyett „Üdvözöllek!“ a meghajlás helyett „Hajlongok“, vagy „Servus humillimus“, a „Kézét csókolom“, „Csókollak“, a „Jó napot!“ helyett a „Jó napot kívánok“, írásban az „Üdvözletem küldöm“; ugyanez játszódott le a szerbhorvát „Zdravo!“ (Egészséget!) és a „Pozdravljam te“ esetében is.

Feltehetjük a kérdést, hogy ezek a valóságos társadalmi viselkedés' részei, tettei maradtak-e, vagy „szavakkal való viselkedéssé“ váltak. Ha elfogadjuk a második alternatívát, még mindig nem adtunk választ arra, hogy hogyan viselkednek a szavak egyszerre tetteként és jelként is, mert azért, halvány utalás formájában, mégiscsak gondolati képmásként funkcionálnak a tettek helyett (igen furcsa lenne ha valaki a „Leborulok előtted“ fordulatot el is játszaná). Tettekké csak a címzett tudattartalmaiban válnak, aki a valóságos tetteket, viszonyokat hozzárendeli a verbális aktusokhoz.

Tatjana Civjan²² más magyarázatot ad erre a jelenségre, mondván, hogy a „Jó napot kívánok“-nak, mint minden etikett-magatartásnak valójában két címzettje van, a partner, és egy meghatározatlan nagyobb közösség, amely felé a kettőnk viszonyát és magát az aktust jelezzük.

Az bizonyosan nevetséges lenne, ha mondjuk egy színdarabban a „Jó estét kívánok“ mondat után az állna (színpadi utasításként) (Jó estét kíván). Bizonyos nyelvekben le sem játszódtott ez a másodlagos ábrázolás, verbális megjelenítés, például a németben, ahol csak „Guten Tag!“ hangozhat el, de magyarul sem mondhatom, a valóságos gesztus helyett, hogy „Integetek“, talán azért nem, mert csak olyankor használhatom az integetés gesztusát, ha a verbális aktus akadályba ütközik.

Nos, ha a köszöntéseket, verbalizálódásukat összehasonlítjuk a performatív megnyilatkozásokkal, igékkel, sőt magával az illokúciós aktussal, nagyon sok azonos vonást találunk. Azokat is főleg egyes szám első személyben használhatjuk; hírértékük alacsony. Ha megnézzük a 4. pont végén kiemelt igéket (elnevezem, elkeresztelem, ígérem, esküszöm, parancsolom, üdvözlöm, kívánok vagy vádoló, fogadok, állítom, felhívom a figyelmed, idézem), akkor a névszói eredetük tűnik először is szembe, ami fejlődésük hosszú útjáról tanúskodik (többszöri átalakulással, absztrahálással alakulhattak ki), többnek közülük kinevezik a kódoltsága is feldereng, hallva őket el tudunk képzelni gesztusokat (rámutatást, esküre emelt kezét — az eskü szavunk különben is a táltos révületbe *eséséből*, tehát valóságos tetteből ered —, szívre tett kezét, az „áldalak“ pedig a fejre tett kezét), más részük lelkiállapotot, állapotot fejez ki. A legfurcsább az, hogy a referenciális funkciónak is kimutatható a „performatív megnyilatkozása“ ilyen az *állítom*). Aztán meg a performatív igék nem univerzálék. Például a „Vádolom önt!“ vagy „Felmentem önt a vád alól!“ a szerbhorvát alakok tükörfordításaként így hangzana: Ön vádolva van, Ön fel van mentve a vád alól. Vagy mi lehet a helyzet a japán nyelvben, amely tudvalevően nem ismeri az összetett mondatot? Én tehát ezeket a megnyilatkozásokat inkább önkomentárokként, az illokúciós aktust és magát a nyelvet egy adott funkcióként, viselkedésformaként használó közlő metanyelvi ábrázolásaként fogom fel. Tehát az „*Állítom, hogy hideg van*“ referálóként, a „*Jó napot kívánok*“ és a „*felhívom a figyelmed*“ kapcsolatteremtőként a „*Megparancsolom, hogy elmenj!*“ a felszólítóként, konatív funkcióban, az „*A hajót Dunaföldvárnak nevezem/keresztelem el!*“ metanyelvi funkciót gyakorolva ábrázolja a közlőt, és a befogadóban a hozzájuk rendelt valóságos tettek révén a szavakkal való cselekvést is. Az „*Örülök, hogy látlak*“, a „*Gratulálok!*“ a „*Sajnálom*“ pedig a közlő érzelmi viszonyulását vetíti ki és jeleníti meg.

²² T. Civjan, *Az etikett nyelve, A jel tudománya*, Bp. 1975.

REZIME

KOMUNIKATIVNE FUNKCIJE, ZNAČENJSKI TIPOVI, VERBALIZACIJA

U ovoj studiji tretiraju se tri lingvistička pojma koji su naznačeni u naslovu i razmatraju se njihove korelacije.

Komunikativne funkcije su od pojave Jakobsonovih fundamentalnih studija opšte prihvaćene, kako u pogledu svoje uloge tako i u taksonomiji. Međutim, njihove kategorije su nedovoljno obrađivane, naročito jezičke pojave konativnih, emotivnih i metajezickih funkcija. U ovom radu čini se pokušaj da se one unaprede, s jedne strane, interpretiranjem stanovišta mađarske lingvistike, a s druge strane, usaglašavanjem odnosno suprotstavljanjem funkcionalnog principa sa lokucionim i ilokucionim aktom Ostina (Austin) i njegovih sledbenika.

Značenjski tipovi se u ovom radu prikazuju u skladu sa komunikativnim funkcijama i kao njihova ostvarenja, naglašavajući pri tom dimenzije izvan značenja reči.

Verbalizacijom se označava komunikacijsko-jezički proces — još nedovoljno ispitan — u kojem onaj koji saopštava preobražava izvanjezičke kontekstualne faktore u jezičke, tj. verbalne; on je u mogućnosti da neutralno, sekundarno prikaže govornu situaciju, samog govornika, slušaoca, pa i komunikativne funkcije.

U svojim istraživanjima autor polazi od prevodenja i svoja zapažanja povezuje sa tom delatnošću.

SUMMARY

COMMUNICATIVE FUNCTIONS, SEMANTIC TYPES, VERBALISATION

In this paper three linguistic notions have been treated and their correlations considered.

Communicative functions have been generally accepted since the appearance of Jakobson's fundamental studies. However, their categories have not been sufficiently elaborated, particularly the linguistic phenomena of conative, emotive and meta-linguistic functions. In this paper we have tried to promote their elaboration, one the one hand by interpreting the viewpoint of the Hungarian linguistics, and on the other, by reconciling or opposing the functional principle to the locutional and illocutional act of Austin and his followers.

Semantic types have been presented in this paper in harmony with the communicative functions and as their realization, emphasizing the trans-meaning dimensions of the words.

By *verbalisation* we denote the communicational linguistic process — not yet sufficiently investigated — where the communicator transforms the extra-linguistic functions into linguistic ones; there exists the possibility to present the verbal situation neutrally, and so the speaker, the hearer and the communicative functions.

In his investigations the author departs from the translation and his observations are connected to this activity.

ETO: 398.33:323.1 (497.1)

TANULMÁNY

NÉPI METEOROLÓGIA ÉS GAZDAREGULÁK A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR FOLKLÓRBAN

Penavin Olga

A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10

I.

Az embert ősidők óta érdekelte az időjárás. Ez az érdeklődés akkor fokozódott, amikor az ember tervszerűen kezdett foglalkozni az élelem termelésével saját maga és családja számára. Mivel az időjárástól, az időjárás változásától függött a termelt javak mennyisége és minősége, ettől pedig az ember táplálkozása, mondhatnánk élete, természetesennek tűnik az időjárás jelenségeinek fokozott megfigyelése, megjegyzése.

A természetben tapasztalt jelenségek és jelek meglesett összefüggése, az összefüggésekből kikövetkeztetett eredmények emlékezetbe vésése igen fontosnak bizonyult a létfenntartásban. Az így szerzett tapasztalatot, mint minden más tapasztalatot, érdemes és hasznos volt átadni a következő generációnak. Apáról fiúra szállt a megfogalmazott tudás. Úgy adták tovább az apák fiaiknak, mint a többi népi tudást, megfigyelést. A régi megfigyeléseket azonban a fiatalok állandóan ellenőrizték, kiigazították a következtetéseket, ha nem találták helytállóknak, bővítették, gazdagították a tudást, így alakult ki azután a népi tapasztalatokra épülő — modern szóval kifejezve — időjárási előrejelzés. Igaz, nem mindig vált be az időjárási előrejelzés, — hisz még a modern, gépesített időjárási előrejelzés sem válik be mindig!-, de arra mégis jó volt, hogy a gazda fekésszülhessen a földművesmunkát, a pásztorkodást befolyásoló várható természeti jelenségekre, s mentse azt, amit még meg lehet menteni.

A népi meteorológia tudása a szóbeli kultúra idején szóban öröklődött, szóban terjedt szájról szájra, az írásos kultúrában viszont ezt a fajta népi tudást a kalendáriumok, öröknaptárak, csíziók örökítették meg és adták tovább. Jól tudjuk, hogy minden valamire való parasztházban a biblia, az énekeskönyv társaságában a mestergerendán ott lapult a kalendárium is, melyben röviden, két sorba sűrítve összefoglalták az illető jeles naphoz fűződő népi tapasztalatot, valahogy ilyen módon:

„Ha Katalin kopog,
A karácsony locsog.“

A kalendárium-szerkesztők felhasználták az évszázados tapasztalatokat, de maguk is adtak hozzá, ez a kalendáriumolvasók révén bekerült a tudás-

anyagba, népivé vált. A kalendáriumokból merített tudásnak, a földművesek és pásztorok természetismeretének, az időjárás pontos, gondos, aprólékos megfigyelésének, az egyes változásokat mutató jelekből való olvasni tudásnak évszázadokon át nagy hasznát vették a termelésben, a várható elemi csapásokra való felkészülésben. Valóban nagy szükség mutatkozott e jóstudományra, hisz a termelés az elmúlt századokban egyéb tényezők mellett, igen nagy mértékben függött az időjárás szeszélyeitől.

Adatszolgáltatóinkank, vidékünk embereinek emlékezetét kutatva akár a népi folklór termékeit, akár a mindennapi életet illetően, az emlékezet a termelés módjára, milyenségére vonatkozóan a múltban legmesszebb a török világig nyúlik vissza. A török világ, a török hódoltság, „az Ottomán pokol“, ahogyan a korabeliek nevezték, mélyen, kitorölhetetlenül bevésődött népeink emlékezetébe, még évszázadok múltán, napjainkban is jelen van tudatukban. Nyomait megtaláljuk a mesékben, az elbeszélésekben. Élénken él az emlékezetben a kutyafejű tatár, a janicsárnak nevelt és elhagyott hazájába vezényelt harcos és a gyermekét az anyajegyekről felismerő szülőanya, a török rabságba hurcolt szegény rája szenvedései, s él még híre annak, hogy az otthon maradtoknak az ellenség elől menekülve, a pusztta életüket mentve minden praktikát igénybe kellett venniük: furfangot, ravasztságot, talpraesettséget és sokszor a végső kétségbeesés diktálta tetteiket. S ott szerepel a mesékben a portyázó török katana, a végvári vitéz zsákmányszerző csele is. Szerepel még az elbeszélésekben a kényszerítő körülmények hatására törökké váló magyar alakja is — ami, jól tudjuk, történeti valóság volt, mint azt Evlija Cselebi is feljegyezte Eszék városának ismertetésekor.

A hajdani múltra emlékezés azonban nemcsak eme roppant társadalmi változásokat örökölte meg, hanem a zilált társadalomban magukra hagyottak és magukra maradtak új életének rendjét is, melyet az alaposan megváltozott körülmények szabtak meg. A nagycsaládi rendszert is többek között a török portyázók elleni összebúvással, az „egységben az erő“ tényével, a kisebb adózással magyarázzák: a harácsadó fizetéséről szóló törvény szerint az egy kenyéren élők csak 50 akcse adót fizetnek *együttesen*, míg a külön kenyéren élők *egyenként* fizetnek 50 akcse harácsadót. De ott volt még a kapuadó, a disznóadó, a kosárpénz, a hordóadó, a tized, a legelőadó, a juhadó, a malomadó, a templom-, a menyasszonyadó és ki tudná mind felsorolni.

Idős adatszolgáltatóink nem egyszer térnek ki eme nehéz idők termelési viszonyaira is. A XVI. század vége felé már sok a műveletlenül hagyott szántó. Művelői vagy elmenekültek pernye- és üszökülte romos házukból, északabbra húzódtak, vagy bevették magukat a mocsarak rengetegébe, esetleg beköltöztek a biztonságosabb városokba. Még mohamedán hitre is áttértek, csak hogy mentsék magukat. Az első török megszállás után, de különösen az 1598-as évben megjelenő tatár hadak miatt vagy a végvári török és magyar vitézek kíméletlen sarcolása miatt, a lakosság rabságba hurcolása miatt a föld elhagyása pusztásodást vont maga után. Ez kedvezett a rideg állattenyésztésnek, hisz legelő volt bőségesen, s a külföldi és a belső piac

is követelte a hízott jószágot. Az árutermelés szabályai érvényesültek. A török összeírások mezőgazdasági termelésről, szőlőművelésről és eléggé intenzív állattenyésztésről (disznó, ló, szarvasmarha, juh) tájékoztatnak.

Az emlékezet szól még az 1504 óta tiltott, de a háborús időkben mégis gyakorolt zsákmányoló halászatról, vadászatról, madarászatról, mint olyan élelemszerzési lehetőségekről, melyek a hadak járása idején a mocsárban lapulás, bújdoklás során gyakorolható volt, de nyugalmas időben is némi megélhetést biztosított, sőt még eladásra, piacra is juttatott.

A kevésbé munkaigényes gabonatermelés, kendervetés -feldolgozás vidékeinken jóval elterjedtebb volt a több munkával járó szőlőtermelésnél. A föld minősége is megszabta a termelendő növényt. Amíg a XVI. században az eladásra szánt gabonát a jobbágyok termelik meg gazdaságukban, a XVIII. században az önellátás akadozik, a házi szükségletre is alig futja a jobbágygazdaság termékeiből, egyre többen szorulnak rá, hogy vásárolják az „életet“. A török tönkretette a gabonatermelésre alkalmas földeket, de az elviselhetetlen robot is hozzájárult a termelés csökkenéséhez. Ugyanakkor az árutermelés a hagyományos paraszti mezőgazdasági technika modernizálását is megkövetelte, a sík vidékeken a sarlós aratás helyett kaszás, a kézi cséplés helyett az állatokkal történő nyomtatás terjed el. Rendszeres trágyázás, ugarszántás, vetőmagtisztítás, vetésgyomlálás, azaz a racionális gazdálkodás igénye jelenik meg.

Az 1699. január 26-án megkötött karlócai béke után a török kivonult, a 150 éves megszállás, a Bánát egy részét kivéve, véget ért vidékeinken. A mezőgazdaság, a földművelés, az állattenyésztés csak nagy nehezen tért magához, hisz „a császári katonaság két év alatt szinte többet pusztított, mint a török 100 év alatt“ — panaszkodott Eszterházy Pál nádor.

A XVIII. században a töröktől megszabadult vidékeken az állattenyésztés dominált, a ló-, a juh-, a disznó-, a szarvasmarhatenyésztés került előtérbe, mivel igaerőt, a táplálék jó részét, a ruházathoz szükséges alapanyagot, a piacra termelés árúját jelentette az állatvagyon. A sok gazdátlan földet primitív módon művelték meg, pihentetés nélkül használták a földeket. A rablógazdálkodást azonban lassan felváltotta a kétnyomásos, majd a háromnyomásos rendszer. A mezőgazdaság babonákra alapozott, természetre hagyatkozó művelésmódjának racionalisabbá kellett válnia, az extenzív állattenyésztésről a jászolon való tartásra kellett áttérni. Ezt tette lehetővé a parasztgazdaságokban a jobbágyfelszabadítás és a tagosítás.

A jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben egymás mellett élt az archaikus, szokásszerű, tapasztalati alapú, esetleg a kalendárium jótanácsait felhasználó, a régi termelési eljárásokat fenntartó paraszt és a modern termelési eljárásokkal, technikával kísérletezni kezdő földműves. De mind az archaikus módhoz ragaszkodó, mind az újító paraszt jól tudja gyakorlatból, hogy az időjárás ki nem iktatható tényező a termelésben. „Az idő a gazda“ — azaz az időjárás, mondja a közmondás is. Éppen ezért még napjainkban is öröklődnek a népi meteorológia megfigyelései. Még a gépesített, teljesen modernizált gazdaságban is aggódva kémlelik az eget aratás, szénakaszálás idején, vagy nem nevetik ki a hagymakalendárium időjósítását, mert egyre

nagyobb becsben tartják a népi megfigyeléseket. (Gondoljunk csak az orvostudományra: mennyi ősi gyógyszert, fűben, fában lappangó gyógyító erőt használ fel újabban!) A népi meteorológia megállapításainak is van valóságalapja, nem légből kapottak, de hogy nem mindig válnak be, az egészen természetes.

II.

Lássuk ezek után a fentebb tárgyalt mezőgazdasági és állattenyésztési móddal összefüggő népi meteorológiai folklór tudat-megnyilatkozásait vidékünkön!

Adatszolgáltatóinktól Jugoszlávia minden vidékén hallottunk a paraszti kultúrába szervesen beletartozó és sokszor nemzetközinek tűnő időjósító rigmusokat, szólásokat, hiedelmeket, tanácsokat. Az összegyűlt anyagot az egyházi, liturgikus év napjainak sorrendjében tárgyaljuk, mivel adatszolgáltatóink idősebb, katolikus vallásban nevelkedett generációja még ahhoz alkalmazkodik.

Január hónap — Boldogasszony hava

1. *Újév napja*: Januárt ha eső veri, erszény, hambár megszenvedi. (Ludosi) ha csillagos az ég, rövid lesz a tél, ha piros a hajnal, akkor szeles lesz az esztendő. (Baranya, Muravidék, Bácska). Ha süt a nap újévkor, sok hal kerül a hálóba (Kopács, Szentlászló). Ha újévkor olvadni kezd, sok bor terem az évben. (Szerémség). Ha újesztendő napján szép, fényes az idő, jó esztendő lesz (Vojlovica).

2. *Makár napja*: szeptemberben olyan idő lesz, mint ezen a napon. Ha derült idő van, jó gyümölcsstermés várható. (Bácska, Szlavónia, Baranya, Szerémség).

6. *Vízkereszt*: ha esik az eső, férges lesz a mák, ha hideg van, rossz termés várható. Ha csorog az eres, hosszú télre kell számítani. Ha fúj a szél, szerencsés lesz az év. (Szlavónia, Bánát, Baranya). Ha fagy, sokára tavaszodik. Ha enyhe, hamar jön a tavasz. Olyan, mint a napfényes vízkereszt — mindják Vörösmarton az emberre. Karácsonytól, vízkeresztig nem szabad főzni mert megdöglenek a jószágok (Szlavónia) Fanni sem szabad (Szlavónia).

Háromkirályok napja: Ha háromkirályokra eláradtak (megáradtak) a patakok, akkor jó bortermés lesz. (Lendva).

13. *Veronika*: ez a leghidegebb nap (általában mindenütt).

18. *Piroska*: Ha fagy, még negyven napig fagyos idő várható. (Lendva, Szécsiszentlászló). Ha Piroska napján fagy, Negyven napig el nem hagy. (Dobrodol).

20. *Fábián és Sebestyén*: ez az első tavaszt jelző nap. Megindul a gyümölcsfák nedvképződése. (Palics, Ludas, Királyhalom).

21. *Ágnes*: Ha derült a nap, jó termés várható, ha borús, zimankós, akkor rossz lesz a termés. Ha Ágnes hideg, engesztel Vince, hogy teljék a pince. (Nyékince, Dobrodol, Satriinci).

22. *Vince*: Ha fénylik Vince, megtelik a pince,/Ha csorog a Vince, üres lesz a pince. (Baranya). Ha fénylik a Vince, tele lesz a pince,/Ha csepeg, csorog, kevés lesz a borod. (Baranya).

25. *Pál*: Ha Pál fordul köddel,/Ember hull döggel. (Baranya, Bácska, Bánát, Szlavónia). Ha Pál napján fúj a szél, szűk szénatermés várható. A Pál napján fújó szél háborút jelent, jó lesz felkészülni rá. (Baranya). Ha Pál napján szép az idő, akkor még annyi hideg napra lehet számítani, mint amennyi már eltelt az esztendőből. Pál fordulásakor a tél ellenkezőre fordul, vagy jégtörő, vagy jégcsináló lesz. A tiszta idő jó termést ígér, a hó vagy eső drágaságot. Ha az ember meglátja az árnyékát, hosszú télre kell számítani. (Baranya, Telecska, Szlavónia). Ha nedves szél támad, betegség fenyeget. (Baranya). Pálfordulás, fele kenyér, fele tél. (Bácska) Ha az ürge kijön, jó idő lesz.

Február hónap — Bőjtelő hava

Január, február, itt a havaz nyár! (mindenütt).

Január, február, fú és havaz úgy lesz tavasz. (Baranya).

2. *Gyertyaszentelő Boldogasszony*: Ha fénylik gyertyaszentelő, a ruhádat vedd elő! (Baranya). Ha enyhe, napos az idő, a medve megfordul a barlangjában és tovább alszik, mert még hideg lesz. Ha hideg van, hamar vége lesz a télnek. Ameddig gyertyaszentelő napján besüt a nap a házba, addig majd behadar a hó. Ha csepeg az eresz, rossz tavasz lesz. Enyhe idő rossz termést jelez, egész napos eső bő termést. (Baranya, Bácska, Bánát, Szlavónia, Muravidék). Gyertyaszentelőn ha esik a hó, fúj a szél, nem sokáig tart a tél. (Szlavónia). Ha a medve kijön a barlangjából és meglátja, hogy süt a nap, visszafordul, lefekszik, mert még 60 napig hideg lesz. (Feketics). Ha gyertyaszentelőkor süt a nap, hidegebb lesz, mint előtte. (Vojlovica). A kígyók, békák, cserebogarak gyertyaszentelőig lefele mennek a földben, akkor megfordulnak, jönnek felfele. (Vörösmart). Ha megcseppen az eszterháj, későn tavaszodik, ha nem csepeg, korábban. (Telecska).

3. *Balázs*: Ha esik, nyáron majd jég veri el a termést. (Baranya). Madárúzó nap. Baranyában egy-egy tőkét megmetszenek a szőlő négy sarkában, hogy ne bántsák a madarak a szőlőt.

5. *Ágota*: A házban található férgeket úzik ki ezen a napon.

6. *Dorottya*: Ha Dorottya szorítja, Juliánna tágítja. (mindenütt).

10. *Skolasztika*: ekkor kell oltóágot szedni, hogy gyümölcsoltó Boldogasszonyra legyen.

12. *Eulália*: jó termést hoz az ekkor vetett mag. (Szlavónia).

14. *Bálint*: Ha Bálint napján megszólal a pacsirta, azt mondja: „Csücsülj bel!”, akkor még hideg lesz. (Feketics). Ekkor kell az állatokat párosítani, ekkor kell tyúkot ültetni. (Szlavónia, Szerémség, Muravidék). Ha veréblakodalom van, tehát ha összegyűlnek a verebek, jó idő következik.

19. *Zsuzsánna*: Zsuzsánna elpisáli a havat. (Baranya) Ahány nappal előbb szólalt meg a pacsirta, annyira hallgat el utána a hideg miatt. (Bácska, Bánát).

22. *Péter*: Űszögös Péterkor nem szabad szántani, vetni, mert űszkös lesz a búza. Ha köd, eső van, űszök várható. Amilyen az idő ezen a napon, olyan lesz József-napkor (mindenütt). Péter űti az űszögöt, jön a melegebb idő (Székelykeve).

24. *Mátyás*: Jégtörő Mátyás ront, ha talál, ha nem talál, csinál (jeget). Ha hideg van, közel az olvadás. Ha hideg van, fagy, akkor még negyven napig fagyni fog. Ha meleg van, újra hideg lesz. (mindenütt). Mátyás kipiszkálni a kutyaszart a hóbul. (Feketics). A Mátyás-napi tojás csak enni való, a csibe belefűl a tojásba, nyomorék lesz, ha ezt a tojást űltetik el. Ekkor kell a zöldséget vetni, mert nem eszi meg a féreg. (Szlavónia). Mátyás, Gergely két rossz ember (ekkor nagy hidegek szoktak lenni). Tapogatva jár, mint róka a jégen Mátyás után olvad (mindenütt). Az ezen a napon fogott hal, Mátyás csukája, szerencsét hoz. (Kopács). Mátyás kiereszti a kankó ujjából a pacsirtákat. (Szlavónia). Ha jeget talál Mátyás, gyenge lesz a termés. Ekkor kell palántát űltetni, árpát vetni. (Szlavónia).

28. *Román*: ha derűs az idő, akkor jó termés lesz. (Szerémség).

Március hónap — Böjtmás hava

Fűj, és havaz, úgy lesz tavasz. (Vojlovica).

Márciusi hó csudát tesz.

Márciusi eső méreg. (Muravidék).

Ha márciusban dörög és nagy vihar kerekedik, sok vihar lesz az eszten-dőben. (Bácska, Bánát, Muravidék, Baranya). Március első szerdáján eresztik ki a méheket. (mindenütt). Tavaszbúza ravasz búza. (Baranya). Tavasz ravasz. Tél után tavasz lesz lelkős után töbderűl. (Baranya). Jó vetés, jó aratás. (Baranya).

4. *Kázmér*: patkányűző nap. (Baranya).

10. *Negyven vértanú napja*: időjárása 40 napig tart. Ha fagy, 40 napig fagy lehet. (mindenütt).

12. *Gergely*: Gergely megrázta a szakállát — esik a hó. (Ada) Gergely és József között vetik a lent (Szlavónia). Ezen a napon csirázaltan vetik a hagymamagot. (Kupuszina). Bűzát, rozsot, babot, borsót, [palántát kell vetni (mindenütt).

17. *Guzsalyűtő nap*: be kell fejezni a szövet, mert jön a tavaszi munka. (Szlavónia).

19. *József*: Ez az első meleg nap, kieresztik a méheket, kihajtják a marhákat. (mindenütt). Amilyen idő van ezen a napon, olyan lesz 40 napig. Ha szivárvány van az égen, akkor jó termés várható. Amilyen az idő József-napkor, olyan lesz Péter-Pálkor és szénahordáskor. (Szécsiszentlászló). Józsefkor mindenki megfürdik, tisztát vesz. Ekkor kell vetni a krumplit, csiráztatva a hagymamagot, dugdosni a fokhagymát. (mindenütt). Ezen a napon nem adnak ki semmit a házból, a gazda sem megy schova, hogy a

a méhek el ne repüljenek rajzaskor. József után kalapáccsal se lehet visszaverni a füvet. (Bácska).

19. *Benedek*: Sándor, József, Benedek, Zsákban hozzák a meleget. (mindenütt). Sándor, József, Benedök, júnek a jó melcögök. (Szlavónia). Ha dörög, 40 napig szárazság lesz. Ekkor kell a füvet vetni, a fokhagymát ültetni.

22. *Laetare*: guzsalyütő, végleg felhagynak a fonással.

24. *Gábor*: ekkor vetik a káposztát. (mindenütt).

25. *Gyümölcsoltó Boldogasszony*: most kell a gyümölcsfákat tisztítani, oltani, palántát vetni. (mindenütt). Ha kijön a medve, megszólal a béka, 40 napig még tél lesz. A derült idő jó termést jelez, a hal is már felvcti magát a vízben. (Palics, Királyhalma, Ludas, Kispiac).

Április hónap — Szent György hava

Az április fosos hónap, havazik, esik, licspocs mindenfele. (Baranya). Lucskos április erős május (mindenütt). Az áprilisi szél seprő nélkül takarítja az utcákat. (Verbász). Ha nedves, aratás lesz bő és kedves (Szlavónia). Szeszélyes, mint az áprilisi idő. (Baranya).

1. *Júdás felakasztásának a napja*: nem jó kezdő nap, semmit sem kell ezen a napon elkezdni. (mindenütt)

12. *Hugó~Száznap*: az év századik napja. Hugó előtt ne kezd el a szőlő metszését! (Feketics). Hugó napján nem szabad baromfit ültetni. Ezen a napon vetik az indás növényeket, a borsót, a virágokat; palántáznak. (Feketics). Hugó napja féregűző, lakástakarító nap. Emberek, lovak megfürdenek, a tehenet leöntik. 40 napig a Hugó-napival ellentétes időjárás lesz. (Bácska, Baranya).

14. *Tibor*: Megszólal a kakukk meg a pacsirta. Ha kizöldült a rét, jó szénatermés várható.

Ez idő tájban van *virágvasárnap*: 40 napig olyan idő lesz, mint virágvasárnapkor. Ekkor vetik a salátát, hagymát, krumplit, a kerti virágokat. (mindenütt).

Nagyhét: kutyagyöttelelem bajt érez. (Baranya).

Zöldcsüörtök: zöld növényt kell főzni, hogy jó termék legyen (Dobrodol).

Nagypéntek: Nagypénteken mossa a holló a fiát. Mindenütt megúsztatják a lovakat, vagy legalább lemossák őket, hogy ne legyenek betegek. Tüzet visznek a méheknek, hogy frissebben gyűjtsenek. (Szlavónia). Ha esik az eső, az nagy szárazságnak a jele, a makk, a dió férges lesz. (Baranya, Muravidék, Szlavónia, Szerémség). Az ezen a napon ellett állatot nem kell meghagyni, mert sovány marad. Ekkor vetik a koratavaszi növényeket. (Bácska, Bánát). Nagypénteken napkelte előtt egy kapcadarabot meg kell gyújtani, füstölni vele, körüljárni a házat, hogy a kígyók elkerüljék.

Nagyszombat: ugorkát kell vetni.

Húsvét: Ha esik az eső, sok búza terem majd, de kevés lesz a rozs. (mindenütt).

24. *Szent György*: tavaszkezdő nap. Kihajtják a csordát, a nyáját. (Topolya). Szent György-napig hideg van, ha dunna alul fúj is a szél. (Fekete-

tics). Szent György nap, süss fel nap, / Kertek alatt egy kisbárány majd megfagy. (Feketics). Szent György nap éccakáján napkelte előtt harmatot kell szedni, hogy a tehenek jól tejeljenek, meg ne rontsák őket. (Szedés közben mondták: Viszek is, hagyok is!) (Muravidék).

Ha Szent György nap előtt megszólalnak a békák, korán kezdődik a tavasz meg a nyár. Ahány nappal előbb szólalnak meg a békák, annyival előbb jön meg a dér Szent Mihály előtt. (Bácska, Bánát, Szlavónia, Baranya). Szent György nap után vetni kell a kukoricát. Az e napon talált mezei virágot meg kell szárítani, kiváló gyógyszer. (Szlavónia). Nem szabad kiteríteni a vásznat fehéríteni, mert az ördög felcsavarja a fára. (Szlavónia). Ha Szent György napján megfürdik a Valkóban nem lesz rühcs az ember. (Szlavónia).

25. *Márk*: Ha megszólal a pacsirta, a béka, jó termés lesz. Ezen a napon kell vetni az indásokat. Ha köd van ezen a napon, árvizek, jégeső várható. (Muravidék). Nem szabad sütni ezen a napon. (Baranya).

28. *Vitális*: 40 napig olyan idő várható, mint amilyen ezen a napon van. (Bánát).

30. *Széna Kata*: Amilyen időjárás ezen a napon van, olyan lesz később is. Ha jó az idő, jó termés várható, ha nem, akkor rossz. (Szécsiszentlászló). Ha a május elseje előtti éjszaka esik az eső, nagy termés lesz, ha fagy, nem lesz semmi. (Muravidék).

Május hónap — Pünkösöd hava

Májusi eső aranyat ér. (mindenütt). Bárcsak akkora eső esne, hogy a kiskacsák lehajtott fejjel úszkálnának az ég alatt májusba! (Szabadka). Legjobb nevelő hónap. (mindenütt).

1. *Fülöp és Jakab*: E nap időjárása megmutatja, milyen lesz a tél. Nem jó borsót vetni ezen a napon, mert megeszik a csigák. Ekkor kell a kendert vetni. (Szlavónia).

2. *Zsigmond*: ugorkát kell vetni ezen a napon. (Vojlovica).

4. *Flórián*: Ha ezen a napon vetik a kukoricát, bő termést ad. Nem szabad tüzet gyújtani. (Muravidék).

5. *Gothárd*: ugorkát kell vetni. (Muravidék).

6. *Szent János*: Babot kell vetni ezen a napon. (Bánát).

12—14. *Pongrác, Szervác, Bonifác*: Fagyosszentek. Amilyen az idő Pongráckor, olyan lesz Orbánkor. Ekkor nem ajánlatos, ill. nem szabad palántálni. (mindenütt). Fagyosszentek után kell vetni az uborkát, a babot, a paradicsomot. (mindenütt). A Pongrác-napi eső jó a mezőnek, de árt a szőlőnek. (Baranya, Muravidék).

21. *Konstantin*: Ezen a napon még lehet palántázni és tököt vetni. (mindenütt).

25. *Orbán*: Orbán is fagyosszent, lecsípi a kukoricát. (Baranya). Míg Orbán a kemence hátán ül, addig nem hagyjuk el a nadrágot. (Muravidék).

Orbán napján rajzanak a méhek. (Szlavónia). Ha esik az eső, jó termés lesz. (Bácska).

28. *Madarak napja*: ettől kezdve nem szabad kendert vetni. (Muravidék).

31. *Petronella*: ha derűs napra ébred Petronella, jó kendertermés lesz. (Muravidék).

Június hónap — Szent Iván hava, Nyárelő

Amilyen a júniusi időjárás, olyan lesz a decemberi. Ha pünkösdkor érett földiepret látsz, korai gabonatermés várható, meleg, cnyhe lesz az időjárás.

A pünkösöd rendszerint erre a hónapra esik: Ha pünkösdkor szép idő van, sok bor lesz. (Baranya, Palics). Júniusi eső koldusbotot nyomhat a gazda kezébe. (Szlavónia).

8. *Medárd*: az utolsó fagyosszent Medárd. 40 napig olyan idő lesz, mint amilyen ezen a napon van. Ha esik, 40 napig fog esni. A Medárd-napi fagy már nem árt semminek. Lent és kendert, valamint káposztát kell vetni ezen a napon. (mindenütt). Ha esik az eső, rossz lesz a szőlőtermés, de sok fű lesz. (Baranya, Muravidék).

10. *Retkes Margit*: Ha esik, retket kell vetni; az eső rossz dió- és mogyorótermést jelez. (Muravidék). Ha esik, 40 napig fog esni. (Bácska). Margit felhőtől fél, égháborút vél. (Szabadka).

11. *Barnabás*: Ha szép az idő, jó termés lesz, ha az idő rossz, akkor rossz lesz a termés is. Téli retket kell vetni, szénát kell kaszálni, a házban élőködő férgeket ki kell üzni. (Muravidék).

13. *Szent Antal*: Eddig be kell fejezni a palántálást. Rendszerint ekkor vetik a lent. (Bánát). Nem szabad tüzet gyújtani. (Muravidék).

15. *Vida*: Most fordul meg az időjárás. Ha jó idő van, jó termés, ha rossz az idő, rossz termés lesz. (mindenütt).

24. *Keresztelő Szent János, Szent Iván napja*: 40 napig olyan idő lesz, mint amilyen ezen a napon van. Őszi répát, retket vetnek. Szent Jánoskor szedik a gyógynövényeket. Ennek a napnak az éjszakáján harmatot szednek, hogy útját állják a marhavésznek. (Bánát, Bácska). Szent Ivánig nem szabad megvergetni az almát, mert elveri a jég a búzát. (Szlavónia) Szent Jánosra szakad meg a búza töve, megszólal a gabona, kezd szökülni. (Bácska).

27. *László*: Jól figyeld meg László napját, /Jó előre megjósolja az időjárását. (Muravidék).

29. *Péter-Pál*: Megszakad a búza gyökere, szökül, zsöndül a búza, pár hét múlva vágják. (Szabadka, Kispiac, Bánát, Muravidék, Szlavónia, Szerémség, Baranya). Ekkor verik az epret a fáról. Ha sok az eső, sok lesz a gubacs. (Muravidék, Szlavónia, Baranya). Aratják a rozsot. (Muravidék).

Július hónap — Szent Jakab vagy Nagyboldogasszony hava

Nyári eső hamar jó, hamar megy. (Baranya). Ha július nem fáz, szeptember nem eszik. (Muravidék, Bácska).

2. *Sarlós Boldogasszony*: Ha esik az eső, aratáskor is eső lesz, mert 40 napig olyan idő várható, mint amilyen ezen a napon volt. (mindenütt). Nem szabad kenyeret sütni, mert kővé válik. (Bácska, Muravidék). Az aratás kezdete. (mindenütt).

5. *Sarolta*: Ha esik, nem lesz diótermés. (Muravidék).

13. *Mérges Margit* ~ *Pisis Margit*: Ha esik, ami általános jelenség ezen a napon, aratáskor is ilyen lesz az idő. Ha viharos, dörög, villámlik, akkor 40 napig ilyen lesz az időjárás. Most már lehet fürdeni a szabadban. (Szlavónia, Baranya, Bácska, Bánát, Szerémség).

15. *Apostolok oszlása*: Ha északi szél fúj, drágaság lesz. (Muravidék). Új kenyeret sütnék az új lisztből. (Baranya, Szlavónia). Ha viharok voltak ezen a napon, eloszlanak, nem lesz több vihar. (Muravidék).

20. *Illés*: Ezen a napon nem szabad dolgozni a földön, mert a mennykő belesap az emberbe. Ha zivatar, eső van ezen a napon, rossz lesz a termés. Bármilyen szárazság volt eddig, Illés napján esni fog. (Bánát, Muravidék). Ha száraz az idő, majd hoz Illés esőt. (Szlavónia).

21. *Dániel*: Zivatart hoz. (Muravidék).

22. *Mária Magdolna*: Zivatart szokott hozni. Ha esik az eső, bőven terem a vetemény, de rosszul terem a dió és a mogyoró. (Muravidék). Sem sütni, sem mosni nem jó. (Szaján).

25. *Jakab*: Ezen a napon a szőlő abbahagyja a növekedést. (Királyhalom, Kispiac, Palics). Zivatart hoz. Ha derűs a nap, akkor bő gyümölcstermésre lehet számítani. (Muravidék). Megmutatja a karácsonyi és a téli időjárását. A délelőtti a karácsonyi időjárást mutatja, a délutáni a karácsony utánit. Ha sok az égen a fehér gomolyfelhő, akkor sok hó lesz a télen. Nem szabad mosni, kenyeret sütni. (Bánát).

26. *Anna*: Megszakad a kender töve. (Muravidék, Baranya). Megmutatja a tél időjárását. (Bánát).

30. *Abdon*: Patkányűző nap. Ha ezen a napon a gyümölcsfát megkopogtatják, elpusztul a fa. (Baranya, Bánát).

Augusztus hónap — Kisasszony vagy Nagyboldogasszony hava

1. *Vasas Szent Péter*: Ennek a napnak az időjárásával ellentétes lesz a tél időjárása. Ezen a napon vetik a tarlórépát. Nem szabad a szőlőben járni, mert lepotyognak a szemek a fűtről. (Muravidék).

4. *Domonkos*: Másmilyen lesz a téli időjárás, mint a Domonkos-napi. (Bánát).

6. *Urunk színeváltozása*: Tarkul a szőlő. (Muravidék).

10. *Lőrinc*: Az ős kezdete. Ha esik, bő szőlő- és gyümölcsstermés lesz. Az időjárás megmutatja, milyen lesz az ősz. (Muravidék). Szép idő hosszú őszt jelez. (mindenütt). Ha Vasas Szent Péter és Lőrinc közt nagy meleg van, borús, hideg tél lesz.

15. *Nagyboldogasszony ~ Nagyasszony napja*: Ha eddig nem hányja ki a kukorica a haját, akkor nem lesz termése. A 6 napig áztatott kendert, most, illetve az előtte való napon veszik ki. (Baranya). A két asszony közibe (Nagyboldogasszony és Kisasszony napja között) kell szedni a gyógyfüveket, gyűjteni az ültetni való tojásokat, szellőztetni a hambárt, a téli holmit. (mindenütt).

18. *Ilona*: Nem szabad kotlót ültetni, kenyeret sütni, mert megdöglök a csirke. (Bácska).

20. *István*: 40 napig olyan idő lesz, mint István napján. A jó idő jó gyümölcsstermést jelent, a rossz gyengét. (mindenütt).

24. *Bertalan*: Őszkezdő nap. A vajköpülés napja. A friss vajjal űzik el a férgeket a búzából, lencséből. (Muravidék). Az elpusztulni akaró kígyó nem bújik a földbe, hanem a kerékvágásba megy. (Muravidék).

Szeptember hónap — Szent Mihály vagy Kisasszony hava

Szeptember szép ember, október csúf ember, november rossz ember (Mindenütt). A sok fecske az ősz jele. (Baranya).

1. *Egyed*: 40 napig olyan idő lesz, mint amilyen ezen a napon. Ha esik, gyenge tél várható, és bő lesz a kukoricatermés. Befogják a disznót hizlalni. (Szlavónia, Baranya, Bácska, Bánát).

5. *Lőrinc*: Lőrinc belepisált a dinnyébe, már nem jó. (Vojlovica). Belefosott Lőrinc a dinnyébe, nem ehető. (Bácska, Bánát, Szlavónia, Muravidék). Lőrinc után nincs tovább fürdés a szabadban. (mindenütt). Ha nagyon esik az eső, sok bor lesz. (Baranya) A kígyó elbújik a földbe. (Muravidék).

8. *Kisasszony napja*: Eddig gyűjtötték a tojást, mert a két asszony közi tojásból kelt csirkék egészségesek, ez a tojás sokáig, egész télen eláll. (Mindenütt). A fecskék már gyülekeznek, de ezen a napon nem indulnak el, mert kisasszony napja dologtiltó nap. Az emberek, asszonyok sem dolgozhatnak semmit. (mindenütt). Megkezdődik a dióverés, az őszi gabona vetése. (Szlavónia). Amilyen idő van Kisasszonykor, annak az ellentéte várható az ősz folyamán. Ha esik az eső, nem lesz jó vetőidő. (mindenütt). A búzát ki kell szellőztetni, hogy meg ne dohosodjon. (Muravidék).

14. *A Szent Kereszt felmagasztalása*: A katolikus vidékeken nem szabad vetni.

17. *Lambert*: Ennek a napnak az időjárása megmutatja a tavaszét. (Vojlovica).

18. *Péter*: 40 napig olyan lesz az időjárás, mint ezen a napon. (Muravidék).

21. *Máté*: Máté napjának hetét pelvahétnek tartják; nem szabad vetni, mert polyvás lesz a gabona. (Muravidék). Nem járnak ki többé a méhek.

(Szerémség). Ezen a napon vetik a búzát. (Bánát). Há tiszta az idő, jó bor-termés lesz. (Szerémség).

29. *Szent Mihály ~ Borszűrő Szent Mihály*: Szent Mihály öltöztet, Szent György vetkőztet. (Muravidék). Aki Szent Mihály nap után gatyába öltözik, attól nem kell tanácsot kérni. (Baranya). Szent Mihály nap után egy icce víz, két icce sár. (Baranya). Szent Mihály nap után harapófogóval se lehet kihúzni a füvet. (Vojlovica). Szent Mihály-nap megszakad a fű gyökere. (Bánát). Ezen a napon a hal a víz fenekére húzódik. (Palics). A méhek már nem járnak ki. (mindenütt). Amilyen az időjárás ezen a napon, olyan lesz a tél. (Bánát). Kihajtják a makkosba, a tölgyerdőbe a disznókat. (Szlavónia, Muravidék). Borszűrő Szent Mihály-napig megforrt az újbor. (Szaján). Vetni kell, mert jó termés lesz az ezen a napon vetett gabonából. (Baranya). Minden természetbeni adósságot, fizetséget e napon egyenlitenek ki. (mindenütt). Szent Mihálytól Szent Györgyig tart a pálinkafőzés. (Szlavónia). Ahányszor van előtte dér, annyiszor lesz májusban. (Bácska). Szent Mihály kicsapja a derest legelni. Fehér lovon gyün Szent Mihály. (Bácska).

Október hónap — Mindszent vagy Szent Mihály hava

Ha a gyümölcsfákon sok levél marad októberre, sok hernyó lesz jövőre. Ha a fák másodszer virágoznak, hosszú ősz lesz. Ha sok a kemény magú gyümölcs, hosszú és kemény lesz a tél. (Szlavónia). Őszi eső vizet áraszt, tavaszi szél utat száraszt. (Baranya). Október csúf ember. (mindenütt). Ha száll az ökörnyal, hosszú ősz lesz. (Szlavónia). Őszkor ahon az este, ott a reggel is. (Szlavónia). Amilyen az idő októberben, olyan lesz márciusban. Ha fúj a hideg szél, enyhe január lesz. Ha zivatar van, hideg, szeles tél várható. Ha lehull a levél, enyhe lesz a tél. Ha meleg van, hideg lesz a február.

1. *Hedvig*: Behajtják a marhákat, jönnek az őszi esők. (Muravidék).
2. *Leodegár*: Megkezdődik a levelek hullása, ősz van. (Muravidék).
9. *Dénes*: A Dénes-napi időjárásból következtetni lehet a téli időjárásra. (Szabadka).

10. *Ferenc*: A Ferenc körüli hét a legjobb vetőhét, mert nem lesz szurkos a gabona. (Szlavónia).

15. *Teréz*: Kezdődik a szüret. (Baranya). Nem szabad mosni, kenyeret sütni. (Bánát, Szabadka).

16. *Gál*: Olyan lesz a jövő nyár, mint ez a nap. (Kispiac).

18. *Lukács*: Lukács az utolsó magvető. (Lendva).

20. *Vendel*: Vendel viszi az állatokat (elhullanak). (Muravidék) Az állatokat nem fogják be ezen a napon, hadd ünnepeljenek ők is. (Muravidék).

21. *Orsolya*: Olyan lesz a tél, mint az e napi időjárás.

25. *Dömötör*: Dömötör juhászt táncoltat. (Zenta környéke). Ha fúj a szél, nagy tél lesz. (mindenütt).

28. *Simon — Judás*: Eljön a Simon, Judás,/Dideregve fázik a gulyás. (Csúza). Eljön a Simon, Júdás,/Dideregve fázik a gatyás. (Baranya). Megérkezett Simon, Júdás,/Jaj teneked, inges, gatyás! (Vojlovica). Ez az első télkezdő nap; az időjárásából következtetni lehet a télire. Behajtják a jószágot. (Szabadka és környéke).

31. *Farkas*: Ekkor kell ültetni a fákat. (mindenütt).

November hónap — Szent András hava

November rossz ember (mindenütt). November, december,/Lábon áll a hóember. (Vörösmart).

1. *Mindenszentek napja*: Az időjárásból következtetni lehet a tél időjárására. (mindenütt). Nem szabad semmit sem dolgozni, a vetést ekkorra már el kellett végezni. Az asszonyoknak nem szabad mosni, mert akkor a halottak vízben lesznek. (mindenütt).

2. *Halottak napja*: semmi földmunkát nem szabad végezni. (Szlavónia).

11. *Márton*: Az e napi szép időt, Szent Márton nyaraként emlegetik Baranyában, de a jó idő azt jelenti, hogy hideg lesz a tél. Ha ködös Márton, akkor enyhe tél lesz; ha havazik, erős tél várható. Ha Márton napján a híd jégre áll,/karácsonkor sárba' jár. (Ludas). Eljött Márton szürke lovon — mondják Baranyában. Ha ezen a napon esik, utána a fagy elviszi a termést. Márciusban olyan idő lesz, mint Márton-nap. (Baranya). A bornak Szent Márton a bírája. (Baranya). Nem szabad mosni, teregetni, mert elhullik a jószág. (Baranya, Muravidék). „Márton lúdját“ kell vágni, hogy ne éhezzenek egész évben. Ha a lúd mellcsontja fehér, akkor a tél havas és enyhe lesz, de ha vörös, vörösesbarna, akkor hideg tél várható. (Muravidék, Szlavónia). 40 napig olyan idő lesz, mint Márton-napkor. A télen ellenkező időjárás lesz, mint Mártonkor. (Bánát).

19. *Erzsébet*: Ha Erzsébet megrázza a pendelyét, leesik az első hó. (Bánát). Ha esik Erzsébetkor, enyhe tél lesz. (mindenütt). Amilyen Erzsébet, olyan lesz december. (mindenütt).

21. *Boldogasszony bemutatása, Mária bemutatása*: Ezen a napon nem szabad szántani (Muravidék).

25. *Katalin*: Ha Katalin kopog, karácsony locsog. (Mindenütt). Ha Katalin locsogós, a karácsony ropogós. (Zentagunaras). A mulatságokat Katalin tiltja, András zárja. (Vojlovica). Katalinkor nem szabad kenyeret sütni. (Szerémség). Katalin megmutatja január időjárását.

30. *András*: Az András-napi hó a vetésnek nem jó. (Bánát), Ha hideg van, jó termés lesz. Ha locspocs, karácsonykor fagyni fog. (Mindenütt). Andráskor indulnak el a farkasok. (Székelykeve). Ha ez a nap szeles, zimankós, hosszú lesz a tél. Andráskor már lehet disznót ölni; ilyenkor kell fákat ültetni, kotlót ültetni, a disznók párosítását végezni. (Bánát). A háziférgeket most még ki lehet irtani. (Szerémség).

Kukaszterda ~ *András utáni szerda*: csak otthon szabad muzsikálni, másutt nem. (Szlavónia).

Advent: András éjfele után kezdődik az advent. Az adventi malac nem maradós, nem jó hizó. Az adventi kutyakölyökből lesz a legjobb házórzó. Hogy jól üljön a kotlós, a gazdasszony ezen a napon a földre tett szalmán ül. (Baranya, Muravidék).

December hónap — Karácsony hava

November, december, lábon áll a hóember. (Vörösmart). Még a kócos kutya is a téli bundáját vette fel. (Verbász). Nem eszi meg a kutyó a telet. (Szlavónia). Nem is tél a tél, ha nincsen szél. (Verbász). Foga van a télnek. (Kupuszina). Hideg december, korai tavaszodás. (Bánát). Hosszú, mint a teli nap karácsony fele (Vojlovica).

1. *Longinus*: Befogják a karácsonyi pulykát hizlalni. (Muravidék). Ha fúj a szél, 40 napig szeles lesz az idő. (mindenütt).

4. *Borbála*: Nem szabad fonni, mert megsántul a marha. Nem szabad bort fejteni. (Baranya).

6. *Miklós*: Miklós megrázza a szakállát. (Baranya). Ha fúj a szél, elpusztulnak az egerek. Ha ezen a napon kismalacok születnek, a koca felnevelheti őket. (mindenütt). Ennek a napnak az időjárása megmutatja a karácsonyét. (mindenütt).

8. *Szeplőtelen fogantatás*: Ha ez a nap sáros, karácsonyra jég lesz. Ha hosszú a jégcsap, hosszú szálú lesz a kender. Ettől a naptól kezdve már nem ajánlatos szántani. (Baranya).

12. *Luca előtti nap*: Ha leverik a tyúkokat az ülőjükrol, korán fognak kotlani. (Muravidék).

13. *Luca*: A karácsonyig hátralevő 12 nap időjárása megmutatja a következő év 12 hónapjának az időjárását. Mindenütt ismerik a Luca-kalendáriumot: 12 dióhéjba vagy a hagyma 12 héjába söt tesznek, az egyes darabokat megjelölik, melyik melyik hónapot jelképezi. Az a hónap, amelyikben a só megnedvesedik, nedves, esős lesz. Ekkor készítik kistányérba a Luca-búzát, ha sűrű lesz, jó termésre lehet számítani. Ez egyúttal a vetőmag kipróbálása is, ugyanakkor tojás- és tejrontás ellen is kiváló. Szlavóniában valamikor fonalat fontak, ezzel megkötözték a szőlőt, a gyümölcsfát, hogy jó termés legyen. Most kell az állatoknak a gyógyító fűvekből gyógyszert készíteni; egy bottal meg kell piszkálni a tyúkokat, hogy jobban tojjanak. A nők semmiféle munkát sem végezhetnek, különösen varrni nem szabad, mert bevarrják a tyúkok seggét. (mindenütt). Tilos sütni, mert ez tűzvést okoz. (Szlavónia). Tilos sütni, mert üszkös lesz a búza. (Bánát). Nem szabad vetni. (Szlavónia). Rendszerint szeles nap a Luca-nap, ekkor fúj a Luca szele (Baranya) Ha éjjel csillagos az ég, jó termés várható a következő évben.

14. *Nikázius*: Patkányűző nap. (mindenütt).

21. *Tamás* ~ *Disznóölő Tamás*: Baromfivész ellen mézet kell szenteltetni és azt adni a baromfinak, mert Tamás öl. Aki ezen a napon disznót

vág, annak minden évben disznót kell vágnia, mert különben elpusztul a jószág. Azon a napon vágott disznó hája nem avasodik meg. (Muravidék). Rendszerint fagy szokott lenni, azért jó ez a nap a disznóvágásra.

24. *Ádám, Éva*: Karácsony bőjtje, szenvedője — bőjt még a reformátusoknál is, de este bab, lencse, káposzta, hal, kalács, gyümölcs kerül az asztalra. A vacsora morzsáját régebben eltették, és az állatokat, embe-
reket gyógyították vele. Éjjélkor megszólalnak az állatok, elmondják egymásnak, milyen a gazdájuk. Ha szép az idő, dús termés lesz. (mindenütt).

25. *Karácsony, szenteste, bővedeste*: Fekete karácsony, fehér pajta (Muravidék). Fekete karácsony, fehér húsvét. (mindenütt). Ha borús az éjjele, tele lesz a csűr. (Muravidék, Bánát). Ha éjjel tiszta az idő, jó termés lesz. Ha a reggel felhőtlen, száraz nyár várható. Ha felhős, havas, akkor esős lesz a nyár, gyenge termés várható. Ha süt a nap, de a zúzmara megmarad az ágakon, a hambár tele lesz gabonával. (Baranya, Szlavónia, Muravidék, Bánát). Ha süt a nap, jó bortermés lesz. (Baranya). Ha vasárnapra esik a karácsony, akkor jó tél, szeles nyár, se meleg — se hideg tavasz lesz, de bő termés várható és nagy lesz az állatszaporulat. Ha hétfőre esik a karácsony, akkor ködös tél, szeles tavasz, jeges, viharos nyár lesz, pusztulni fognak az állatok. Ha keddre esik, akkor a tél nagyon hosszú lesz, a tavasz nedves, sok lesz a gyümölcs, a szőlő, de sok ember is elpusztulni. A szerdai karácsony kemény, zúzmarás telet, szeles tavaszt, nedves nyarat, kellemes ősz jelez, a következő évben sok gabona fog teremni. A csütörtöki, pénteki ünnep kellemetlen telet, forró nyarat, az állatok elhullását jelzi. A szombaton ünnepelt karácsony jó telet, szeles tavaszt, semmilyen nyarat és nagy drágaságot hoz. (Bácska, Bánát, Szerémség). Ha megsüti a nap a gyümölcsfákat, jó termés lesz. (Baranya). A karácsonyi szalmacsóvát rákötözik a gyümölcsfára, az jó termést hoz. (Szlavónia). A karácsonyi asztalról származó almát beledobják a kútba, arról itatják a jószágot, akkor nem lesz beteg. (mindenütt) A karácsonyi vacsorán maradt csibecsontot elviszik a hangjabolyba, hogy annyi legyen a csibe, mint a hangya. (Szlavónia). A szemetet nem viszik ki, hogy a varjú ne vigye el a csibéket. Karácsony este ne legyen mosott ruha, mert megdöglik a jószág (Szlavónia). Amilyen embert látnak karácsony napján, olyan lesz a baromfi. (Szlavónia). Karácsonyi gabonát adnak a jószágnak, hogy egészséges legyen. (Szlavónia). Aranyvíz van a kútban, aki kora reggel iszik belőle, az egészséges lesz. (Bánát). A karácsonyi abroszból vetik a tavaszi gabonát. (mindenütt). Nem szabad semmit sem dolgozni, a gazdaaszonny nem kelhet fel a vacsorától, mert nem ülnek jól a tyúkjai, nem lesznek kotlói. (mindenütt).

Számos napok: A karácsony estéjétől vízkeresztig terjedő idő éppen úgy megjósolja az időt, mint a Luca-naptól karácsonyig terjedő tizenketted (Muravidék).

26. *István*: Ha szép idő van, jó termés lesz. (Bánát).

27. *János*: Ha ez a nap borús, jó termés lesz. (Baranya). Patkányűző nap. A szőlősgazdák bort szentelnek, a szentelt borból minden hordóba

tesznek egy cseppet, hogy el ne romoljon a hordó bora. A maradékot gyógy-szerként használják. (Baranya). A szentelt bor fülfájásra, fogfájásra jó. (Bácska).

28. *aprószentek*: Ezen a napon adják oda a karácsonyi morzsát a jó-szágnak. (mindenütt). Az emberek, ha babot esznek, kelésesek lesznek. Ha esik az eső, himlős lesz a gyerek. (Baranya). Megvesszőzik, "megsuprikálják" a gyerekeket, a felnőtteket, az állatokat, hogy egészségesek legyenek. (Szlavónia, Baranya, Muravidék, Bácska, Bánát).

Két karácsony köze: Nem szabad nyers fonalat látni, mert szemfájós lesz az illető. (Szerémség).

31. *Szilveszter*: Ha szilveszter éjszakáján eső esik, újévkor pedig süt a nap, rossz lesz a termés, de ha egyforma időjárást hoz az éjszaka és a reggel, akkor jó lesz a termés. A csillagok erős ragyogása jó termést jelent. Ha az ezen a napon vízbe állított gyümölcsfaág kihajt, bő gyümölcsstermés lesz. (mindenütt) Szilveszter végezte nekünk jól az időt/Várhatunk ezután boldog új esztendőt — mondják, ha szép az idő éjjel és reggel egyaránt. (Szerémség). A december sokat megmond előre. Ha a hónap eleje és vége enyhe, csapadékos, akkor a tél március elejéig fog tartani. Ha az egész hónap hideg, akkor korán beáll majd a tavasz, de ha a hónap első fele enyhe, akkor szigorú, hideg lesz a tél.

III.

Az egyes napokhoz fűződő tapasztalatok, hiedelmek, szokások feljegyzése után nézzük, milyen jelekből tudott még a természetet ismerő ember következtetni bizonyos természeti jelenségekre!

Eső lesz — mondták, ha nagy a harmat, ha a holdnak udvara van; ha a veréb a porban, a galamb a vízben fürdik; ha a légy nagyon csíp; ha a tyúkok a porban fürdenek, bogarászknak, és ha későn ülnek el; ha a macska mosdik; ha a szamár ordít; ha a fecske alacsonyan repül; ha erősen hallik a vasút, a gyár zaja, a templom harangjának zúgása, a kiáltás; ha a füst lecsapódik; ha „pipál“ a hegy; ha a hegy közelebb látszik, mint ahogy valójában van; ha az erdő sötétebb a rendesnél; ha száraz az ember tenyere; ha sok sűrű, apró csillag látható; ha bújkál a nap vagy ha korán kisüt; ha a nap napnyugtakor felhőben van; ha az újhoid szarva lefele áll; ha a trágyán gomba nő; ha a kakas napnyugta után kukorékol; ha a ludak a záporban a fejüket felfelé tartják; ha a kutyák füvet rágnak; ha a békák nagyon brekegnek; ha valakinek a füle viszket; ha sok hangya jelenik meg a fal tövében; ha sok a vakondtúrás; ha sok a vizen a békalencse; ha bugyborékos eső esik, akkor hosszantartó eső várható; ha a halak „pipálnak“ a víz színén.

Nem minden felhőből lesz eső: fehér lónak, világos felhőnek nem kell hinni. — mondják Baranyában. Esik eső, süt a nap/Paprika Jancsi mosogat. Esik eső, süt a nap, veri az ördög a feleségét, lakodalmaznak az ördögök. Májusi eső aranyat ér. Nyári eső hamar jó, hamar megy. Hetes eső, hármás ünnep. A harmat nem eső. Füstöl a hegy, eső lesz. Sír, mint az őszi eső. Esik, mintha öntenék. Jönnek az esők Kata szegletiből. Ha reggel esik az eső, azon

a napon kilencszer fog esni. Udvara van a holdnak, harmadnapra eső lesz. Ha nappal álmos vagyot, eső lesz. Van ekemosó hó, késő őszkor, mikor még nincs fagy, és van gólyahozó hó, áprilisban. Felülről derül, a bocskor viszont merül. Sőt, kenyeret nem szabad hazavinni a mezőről, el kell dobni, hogy essen az eső. Ha a szárnyas hangyák rajzanak, 3 nap múlva eső lesz. Ha a meztelen csiga felmászik a fűszál végére, 3 nap múlva eső lesz. Halottal álmodni esőt jelent

Szél várható, ha vörösen nyugszik le a nap, ha a csillagok futkosnak; ha a nap még fent van, de a felhőn át egy másik nap, vaknap látszik; ha januárban mennydörög. Sok szél lesz, ha minden nagyon csendes; ha a ludak sokat és hosszan gágognak, ha asszony hajtja a lovat; ha a ló ficáncol. A tél tél, de a szél szél. (Baranya). Nem is tél a tél, ha nincsen szél. (Verbász). Fú és havaz, úgy lesz tavasz. (Vojlovica). Ha szaladó lóval álmodsz, szelet várhatsz. Ha a macskák hemperegnek, játszanak, szél lesz.

Hó lesz, ha ősszel sok a gomba; ha Szent György-nap előtt dörög az ég; ha nagy köd van; nő a hó, ha a varjak játszanak; ha a macska méri a havat, azaz ha a körmét seprűbe, fába eresztgeti; ha nagyon szürke az ég. Ha északról fúj a szél, „hószagú“ szél fúj; ha kárognak kergetőznek a varjak; ha a vadludak pánikszerűen vonulnak; ha nagyon tiszta az ég; ha a macska behúzódik a melegre. Esik a hó, fújik a ló, neked való! (Topolya). Sok hó — sok búza (Baranya).

Szárazság várható, ha az újhold két szarva felfele áll; ha az égen sűrű, apró csillagok vannak; ha a szivárványban sok a zöld szín (a moholiak szerint akkor, ha kevés a zöld szín a szivárványban); ha a tyúkok sok vizet isznak; ha Benedek napján dörög az ég. Sőt és kenyeret nem szabad hazavinni a munkából, el kell dobni, hogy ne legyen szárazság.

Jön a tél, ha a falevél korán lehullik; ha az ökörfarkkórónak először a teteje kezd virágozni, akkor hosszú, erős tél lesz, ha a közepe, akkor gyenge; minél nagyobb ősszel a vakondtúrás, annál hidegebb lesz a tél; ha Simon-Judás napján északi szél fúj, a tél elején lesz hideg, keleti szél esetében a tél derekán, déli szél esetében pedig a tél vége felé. Ha levágott disznó lépe elől vastagabb, hátul vékonyabb, a tél első fele hidegebb lesz, második fele kevésbé lesz hideg. Ha a csillagok ritkán látszanak, hideg idő várható, ha a fecskék későn érkeznek, még hideget érznek. Ahány nappal Szent György előtt szólnak meg a békák, annnyival tovább tart a hideg. Ha vízkeresztkor a kerékvágásban megindul a víz, nem lesz hosszú a tél. Ha gyertyaszentelőkor süt a nap, még kemény tél lesz. Mátyás ha fagyot talál, elviszi, ha nem talál — csinál. Ahány nappal Szent György-nap előtt kijönnek a békák, kígyók, annyi napig lesz még hideg. Ha csikorog a hó, hosszú lesz a tél. Ha az akác másodszer virágozik, hosszú tél jön. Ha a vadlibák korán útrakelnek, jön a tél. A sok vakondtúrás a hereföldeken nagy telet jelez. Ha a kutya ok nélkül vonít, vagy ha a macska a melegre húzódik, hideg, téli nap következik. Ha a varjak alacsonyan szállnak, száraz hideg jön. Ha ősszel nagyon kövér a veréb, hosszú, hideg tél jön. Ha a fák egy évben kétszer rügyeznek, hosszú tél lesz. Hangos az idő (csikorog). Nem eszi meg a farkas a telet. Foga van a télnek. Még a kócos kutya is a téli bundáját vette fel (nagyon hideg van). (Verbász). Nem szokott a tél kemény hideg nélkül elmúlni.

Jó idő várható, ha a hold nagyon tiszta; ha az ökörszem a fára száll; ha csillagos az ég; ha egyenesen száll fel a füst, ha a gólya magasan repül és sokáig tartja egyenesen a szárnyát; ha a kecske dombra vagy kőre áll fel; ha ebédkor minden étel elfogy a tányérból; ha felhőtlen az ég; ha a hold tisztul.

Hosszú őszt jelent az őszi orgonavirágzás.

IV.

A földműveléssel kapcsolatos néhány regula

Nem az ember, az idő a gazda. (Feketics).

Tíz körme után él a paraszt.

Amilyen a gazda, olyan a háza tája. (Muravidék).

Egy szántás — egy kenyér, három szántás — három kenyér. (Mindenütt).

Jó vetés — jó aratás. (mindenütt).

Okos gazda a kárt is jóra fordítja. (Muravidék).

Búzát porba, zabot sárba! (mindenütt).

A homok is elissza az esőt, de nem terem. (Baranya).

Tavaszbúza — ravasz búza. (mindenütt).

Az az igazi búza, amit Mihály-nap után egy héttel meg még előtte elvetel, nem az, amit karácsony hetében vetel. (Szlavónia).

Az őszi búzát a tölgylevél lehullása után vedd, a tavaszt a varnyú láttán! (Szlavónia).

Ősszel porba, tavasszal sárba vedd a búzát! (Baranya).

Üszögös Péterkor, polyvás Máté hetében nem szabad vetni! (mindenütt).

Ha a búzát új, először mosott abrosztól vagy karácsonyi abroszból, vetik, nem lesz üszkös. (mindenütt).

Búzavetéskor tisztára mosakodj, tisztát végy! (Szlavónia).

Ha vizes földbe vetik, szurkos lesz a búza. (mindenütt).

Újholdkor semmit sem szabad vetni. (Szlavónia).

Szeletlen gabonának sok a szemete. (Baranya).

Újholdkor és Iléskor nem szabad aratni, mert beléd csap a villám. (Baranya).

Amelyik háznál rend van, annál a háznál minden van (Muravidék).

Pénteken nem szabad aratást kezdeni. (Szlavónia).

A rossz gazból nem lesz széna. (Baranya).

Amilyen a gazda, olyan a szerszáma. (Baranya).

Ökör nélkül csak a Göncölszekere megy. (Baranya).

Az a gyümölcs a legédesebb, melyet a féreg megrág. (Baranya).

Könnyen hull az érett gyümölcs. (Baranya).

Sok hó — sok búza. (Baranya).

Szorgalom szövi a koszorút. (Muravidék).

Nem minden felhőből lesz eső. (Muravidék).

Tarackos földbe kendert vess! (Szlavónia).

Csütörtökön meg pénteken kell vetni a tököt. (Szlavónia).

A káposztát hétfőn kell vetni, akkor nagy feje lesz. (Szlavónia).

A káposztamagot tálból vedd, hogy nagy feje legyen. (Szlavónia).

A májusban vetett káposztát megeszik a bolhák. (Szlavónia).
Krumplit nagyhéten vessél, holdtöltekor, akkor nagyra nő és bőven terem. (Szlavónia).
Elsőben istállót, aztán tehenet. (Muravidék).
A Fülöpkor vetett borsót megeszik a csigák. (mindenütt).
Az akácfa erős virágzása bő babtermést jelent. (Baranya).
Ugorkát nagyszombaton jó vetni. (mindenütt).
A paprikát pénteken, kedden, napkelte előtt ülve vedd. (Szlavónia).
A palántamagot egy szál ingben vedd, hogy a bolhák ne egyék meg. (Szlavónia).
Szép gyümölcsnek is lehet romlott a belseje. (Muravidék).
Mezítláb nem jó vetni, mert bolhás lesz a növény.
Békaszólás után nem jó mákot vetni, mert férges lesz. (Szlavónia).
A lenmagot új fazékból vedd! (Szlavónia).
Kendervetéskor nem szabad beszélni. (mindenütt).
Bükkönyvetéskor nem szabad tojást enni, mert koszos lesz. (Baranya).
Lucernát férfi név napján vedd, és ne egyél tojást, mert különben arankás lesz.
A muskátlit holdfogyatkozásakor kell ültetni.
Gazda szeme hizlalja a jószágot. (mindenütt).
Amilyen a kanász, olyan a csorda. (Muravidék).
Korán virágzó fának ritkán eszel gyümölcséből.
Egy kenyérért nem fütik be a kemencét.
Atdál uram esőt, de nincs köszönet benne.
Rózsaszedés tövissel jár.
Fűbe, fába adta isten az orvosságot.
Sok kéz — hamar kész.
Régi búzából is válik jó kenyér. (Muravidék).
Nincs olyan rakott szekér, amelyre még egy villányi nem fér.
A tehenlepény mindig lapjára esik. (Újvidék).
Sose kérj több földet, mint amennyit meg bírsz művelni.
Örömmel minden dolog könnyebben megy. (Újvidék).
Aki kerüli a munkát, nehezen tölti meg a gyomrát. (Muravidék).

Folytathatnánk még a felsorolást, de akkor is csak az derülne ki, hogy a legtöbb regula a búzatermesztésre vonatkozik, ami a legfontosabb termék, a búza természetesen elterjedtségét, domináló voltát mutatja. A kerti vetemények az adatok kis száma szerint is csak a házi szükségletek kielégítésére szolgáltak. Érdekes viszont, hogy a jövedelmező állattartás aránylag kevés regulával jelentkezik. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy gyűjtésünk még nincs lezárva, a következő ötéves tervidőszakban is folyik, tehát még hozhat újabb, értékes adatokat.

FORRÁSOK

- A magyar folklór. Tankönyvkiadó, Bp., 1979.
- Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I.—II. Bp., 1977.
- Katona Imre: Népi idő- és termésjóslás Csongrádban. Időjárás, 1951. 55. kötet. Márc.—ápr. füzete
- Királyhegyi János: Csiso az az az astronomiai tudománynak rövid értelemmel való leírása Buda, 1852.
- Magyarország története. 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka, Tankönyvkiadó, Bp., 1962.
- O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976.
- Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár I—III. Novi Sad-Újvidék, 1965—1978.
- Penavin Olga: A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon) Újvidék, 1981.
- Pozsonec Mária: Töredékek Muravidék közmondáskincséből. Naptár 1981. A szlovéniai magyarok szemléje, Murska Sobota, 1980.
- Szaitz Antal Mária: Huszonöt esztendőre szegődött házi s mezei szolga, avagy az asztrológiai tudomány szerént, a tsillagoknak s több égitesteknek 25 esztendő's kalendárium formában való rövid leírása, Vátzon, 1797.
- Tolnai Vilmos: A szólásokról. Bp., 1910.
- Voigt Vilmos: A szólások változatainak szintjei. Magyar Nyelvőr 1971/29—34.
- Adatszolgáltatóim Jugoszlávia-szerte.

REZIME

NARODNE POSLOVICE I RIMOVANE IZREKE O METEOROLOŠKIM POJAVAMA ZA POJEDINE DANE U GODINI KOD MAĐARA U JUGOSLAVIJI

Pošto su nekada količina i kvalitet poljoprivrednih proizvoda umnogome zavisili od vremenskih prilika i njihovih promena, a od toga i ishrana čoveka i gotovo čitav njegov život, prirodno je da su se zapažale i pamtile meteorološke pojave. Znanja iz narodne meteorologije prenosila su se usmenim predanjem u doba usmene kulture, a u doba pismene kulture raznim kalendarima.

U rimovanim narodnim izrekama o meteorološkim pojavama, u pesmicama i izrekama, mahom sažetim u jednu rečenicu na narodnom jeziku koje imaju svoju šemu kompozicije, izražava se stvarna situacija u doba njihovog nastajanja. Međutim, zahvaljujući njihovoj velikoj rasprostranjenosti, one se javljaju u svakidašnjem govoru i nezavisno od situacije. U narodnim pripovetkama i bajkama, pa i u književnim delima, one imaju poetsku funkciju.

Autor je prikupio materijal iz cele Jugoslavije i obradio ga po mesecima i značajnim datima. Taj materijal se može podeliti na (1) opšte poznate izreke i na (2) izreke koje su u upotrebi samo u našoj zemlji; među njima se nalazi priličan broj onih koje su u toku viševjekovnog zajedničkog življenja preuzete — u nepromenjenom ili nešto promenjenom obliku — iz narodne mudrosti izvornih govornika srpskohrvatskog ili nekog drugog jezika.

SUMMARY

POPULAR VERSES AND RHYMED PROVERBS ABOUT METEOROLOGICAL PHENOMENA BY HUNGARIANS IN YUGOSLAVIA

Once the quantity and quality of agricultural products depended very much on the weather and its changes, and so did the human living, too. Therefore it is quite understandable why meteorological phenomena had been observed and remembered. The knowledge of folk meteorology was transmitted by oral tradition in the era of oral culture, and in the period of written culture this was done by calendars and almanacs.

In the rhymed popular proverbs on meteorological phenomena, mostly one-sentence proverbs in the popular language, the real situation at the time of their genesis has been expressed. However, due to their great extension, they appear independently from the situation, too, nowadays. In folk tales, as well as in literary works they have poetic function.

The material (linguistic corpus) was collected all over Yugoslavia and elaborated according to the months and noticable days. The material can be divided in (1) generally used proverbs and (2) proverbs used only in Yugoslavia; among them there can be found a great number of proverbs which — due to the long co-existence of several peoples on this territory — have been borrowed from the native speaker of Serbocroatian or another language.

STILISZTIKAI-RETORIKAI SZERKEZETEK ÉS MŰVELETEK**A retorikai alakzatok osztályozásai***Thomka Beáta*A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK*Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10*

A stílus és a költői nyelv, a trópusok és a stílusalakzatok kérdéseinek megítélésében napjainkban jelentős szemléleti és módszertani változások tanúi lehetünk. A részkérdéseken túl magukon az irodalomtudományi diszciplínákon belül is, mint amilyen a poétika, a stilisztika, a retorika, a kutatási területek, illetékességek, hatáskörök és feladatok újrafelosztásáról, átrendezéséről bizonyosodhatunk meg. A legszembetűnőbb kétségtelenül a retorika ókori és későbbi hagyományának átértékelése, a mai irodalomtudományi kutatás és a klasszikus retorika tanításainak, funkciójának és céljainak egybevetése, valamint egy megváltozott — szűkített vagy kibővített? — új retorika-fogalom kidolgozásának kísérlete. Az új retorikák részben átveszik, vagy pontosabban: *visszaveszik* a stilisztika körébe tartozó problémákat, mint amilyen az alakzatelmélet (figuratika), a trópuselmélet (tropológia), a metaforika; megkísérlik a retorika és a poétika összefüggéseinek újrafogalmazását, a filozófiával és a hermeneutikával való kapcsolatainak megvilágítását, továbbá a retorikának mint a discours-ok általános tudományának meghatározását. A mai retorika tehát semmiképpen sem a szónoklat vagy az ékesszólás tudománya, sokkal inkább nevezhető az *irodalmi* beszéd egyik nélkülözhetetlenül fontos kutatási irányának, amely — tisztázva és kellő kritikával viszonyulva önön hagyományához és történetéhez, valamint integrálva a szövegsemiotika, a szemantika és a hermeneutika legújabb eredményeit — kétségtelenül előbbre viheti nemcsak az *irodalmisság* összetett rendszerének megismerését, hanem tetten érheti az irodalmisság esztétikai minőségét „kitermelő“ nyelvi- és beszédtevények, formák és lehetőségek működését is.

A retorika „újjászületésénc“ idcjcjn többek között fény derült azokra a folyamatokra is, melyek a tudomány „kihalásához“ vezettek a múlt század második felével bezárólag. Paul Ricoeur átfogó metaforaelméleti művében, *Az élő metaforában* (*La métaphore vivante*, 1975; *Živa metafora*, 1981.) sokkal korábbra vezeti vissza az okokat, mint gondolnánk. A retorika hanyatlása szerinte már az ókorban megkezdődött, „amikor megvonva tőle két fő területét, az argumentáció és a kompozíció elméletét, a szónoklás elméletére egyszerűsítették; a szónoklás, illetve a stílus elmélete ezután az alakzatok osztályozására, ez pedig a trópusok elméletére egyszerűsödött; maga a tropológia azóta csak a metafora-metonímia párnak szentel figyelmet oly módon,

hogy az utóbbit az érintkezésre (kontiguitás), az előbbit pedig a hasonlóságra vezeti vissza“.

Az újabb retorikai tanulmányok, bármilyen ellentmondásosan hangzik is, ugyancsak a Ricoeur által emlegetett „hibába“ esnek: egyelőre inkább alakzat- vagy trópuselméletnek felelnek meg, mint „általános retorikának“. Ricoeurtól távol áll a gondolat, hogy elvitassa az alakzat, a trópus vagy a metafora kutatásának szükségességét, hisz maga is ezt teszi, figyelmeztetése viszont megszívlelendő a retorika művelői számára. Ricoeur rendkívül jelentős könyve a nagy hatású *Rhétorique générale* (1970) után íródott, tehát mérlegelhet-e, értékelhet-e, továbbépíthette a belga kutatók munkájának eredményeit is. Úgy tűnik, éppen a jelzett területen (retorikai részterületen) jött létre néhány olyan mű, amely kétségtelenül felrázta a metaforáról és működéséről, a trópusokról és alakzatokról való korábbi elképzeléseket.

Stilisztika-oktatásunk alapkönyve mindmáig Fábrián—Szathmári—Teresyeni: *A magyar stilisztika vázlata* (1958) c. munkája. E kézikönyv nemcsak az újabb felismerések fényében tűnik mind kevésbé meggyőzőnek, hanem belső ellentmondásai, terminus technicusai s főként a rendszerjelleg nélkülözése miatt. Zalabai Zsigmond most megjelent trópuselméletében (*Tűnődés a trópusokon*, Pozsony, 1981) a legmegfelelőbb utat választotta, amikor elképzeléseinek megfogalmazásakor e kézikönyv alapos bírálatából indult ki. Hiányérzeteink még nyilvánvalóbbak, ha a legújabb munkák rendszerezési javaslataiban felismerjük a klasszikus osztályozási elveket, melyekről stilisztikánk nemigen vesz tudomást. E kérdésben már jó idő óta tanácsosabb a *Világirodalmi Lexikon* megfelelő (nagyobbrészt Fónagy Iván által szerkesztett) címszavait fellapozni. Ennek ellenére, úgy tűnik, a magyar stilisztikai-retorikai kutatás is fokozatosan kimozdul nyugalmi helyzetéből. A kolozsvári, bukaresti, pozsonyi, nyitrai műhelyekből kikerült tanulmányok után feltételezhetően Budapesten is felgyorsulnak e folyamatok. Vigh Árpád máris jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy egyrészt pótolja a magyar retorikatörténetre vonatkozó ismeretek hiányosságait (*Retorika és történelem*, 1981), másrészt ismertetésekkel, fordításokkal behozza az irodalmi köztudatba a mai francia retorikakutatás eredményeit. A stilisztikai-retorikai alakzatok két rendszerezési kísérlete közül, melyekre az alábbiakban szeretnénk kitérni, egyik éppen Vigh Árpád közvetítésével jelent meg magyarul (*A retorika újjászületése*, Helikon, 1977.1.). Hogy miért éppen osztályozási elveket kívánunk bemutatni? Köztudomású, hogy az ókortól napjainkig sok felosztása létezett alakzatoknak és trópusoknak, sőt, mint Ricoeur bizonyítja, magának a retorikának a leszűkülését, kimúlását is egyfajta taxonómiai szellem eluralkodása okozta. Osztályozásokra azonban szükség van, noha azok önmagukban nem helyettesíthetik a funkcionális érték vagy az esztétikai-irodalmi érték elemző feltárását. Ha viszont alapul éppen a működést, az eljárást, az alakzatokat eredményező műveleteket választják, elsősorban éppen a funkcionális érték felismeréséhez vezethetik a kutatást. Ebben látjuk figyelemre méltónak Theun A. van Dijk és az *Általános retorika* metabola-táblázatát.

Az alakzatot (*szkhéma*, görög) a *Világirodalmi Lexikon* a klasszikus retorika egyik alapfogalmaként definiálja: „a beszédet megszépítő, a szó hangalakját

és jelentését, a mondatot, a mondatnál nagyobb egységeket az → *expresszivitás* érdekében átalakító eljárás eredménye. Az alakzat, ill. az alakzat operatív alapját képező egység szintje, terjedelme szerint megkülönböztethetünk 1. a szavak hangalakját módosító → *hangalakzatokat*, 2. a szavak jelentését módosító → *szóalakzatokat*, melyeket a retorikák egy része → *trópusok* néven választ el az alakzatoktól, 3. a mondat szerkezetét módosító → *mondatalakzatokat*, s végül 4. a mondatnál nagyobb egységekkel operáló, ill. a mondat szerkesztési szabályaitól független → *gondolatalakzatokat*.“ *A magyar stilisztika útja* (1961) c. másik kézikönyvünkhöz csatolt fogalomtár (*A stilisztikai fogalmak lexikona*) tartalmazza ugyan az *alakzatok* címszót, de jellemző módon, nem információkkal, hanem utalásokkal teli: csak szó- és gondolatalakzatokról beszél, melyekre az Erősítés, Gondolatpárhuzam, Szórend, Gúny, Élénkség, Szépség (!) címszavak alatt található vonatkozó anyag. (Szóalakzat vagy gondolatalakzat címszó nincs, s a szóképeknél sincs utalás az előbbi megnevezésre.) Talán ezzel függ össze az is, hogy igen kevés alakzatról tesz említést a szójegyzék, éppúgy, mint a tankönyv: a klasszikus felosztást (felosztásokat) elhanyagolva az alakzatok egynémelyikéről *A szóképekhez csatolható stílári eszközök*, ill. az *Erősítés, nagyítás, túlzás, kicsinyítés* meglehetősen homályos című alfejezetekben olvashatunk. E sajátos elrendezés nemcsak a további kutatást nehezítette meg, vagy tette lehetetlenné, hanem lényegében a rendszeres és kimerítő stíloselemzést is. A Fónagy által követett alakzat-csoportosítás szilárdabb alapokra helyezte (vissza) a figurák kérdéskörét, s előrejelezte azokat a tendenciákat, melyeknek nyomán a mai retorikák újrafogalmazták osztályozási elveiket.

Az *alakzat* Fónagy-féle meghatározásának még egy mondatát idézzük: „Az átalakítás módja szerint a klasszikus retorika négyféle eljárást különböztet meg: 1. a bővítésen alapuló — *adjekciót*, 2. a csökkentésen, elhagyáson alapuló — *detrakciót*, 3. az elemek felcserélésén alapuló — *transzmutációt*, 4. a helyettesítésen alapuló — *immutációt*.“ A fentiek alapján négy szempontot nyerünk az alakzatok csoportosításához: meghatározó elemnek tekinthető 1. a retorikai művelet által érintett struktúra, 2. a művelet szintje, 3. a művelet jellege, valamint 4. a művelet által létrejött szerkezet terjedelme. A klasszikus retorikákban is meglevő differenciáló tényező továbbá a szemantikai mozzanat: Quintilianus a szemantikai változás bekövetkezése, ill. be nem következése szerint különíti el a trópusokat és a figurákat. A megkülönböztetés megtétele előtt leszögezi, hogy rendeltetésük ugyanegy: „a hasonlóság közöttük annyira szembeszökő, hogy nem is könnyű a határvonalat meghúzni.“ Ennek ellenére elvégzi a globális felosztást: „A beszédkép (trópus) a természetes és eredeti jelentésből más jelentésbe átvitt módja a kifejezésnek s célja a beszéd csinosítása; vagy a legtöbb nyelvész meghatározása szerint, az egyik dologra saját jelentésben használt kifejezésnek más dologra való átvitele, de már nem saját jelentésben. Az alakzat (figura), miként maga a neve is mutatja, a szófűzésnek bizonyos átalakítása, mely eltér a rendes és önként kínálgató beszédmódtól“ (M. F. Quintilianus *Szónoklattana*, ford. Prácser Albert, 1913). Az imént idézett négyféle eljárás megnevezése szintén e műben található. A fordulópontot az alakzat- és a trópuskutatásban éppen a jelentéstani szempont mind következetesebb érvényesítése hozta meg. A szemantikai közelítésnek kö-

szönve alkothatunk árnyaltabb képet nemcsak azokról a szóalakzatokról, trópusokról, melyekről kezdettől fogva mint jelentéstani módosulást hordozó egységekről gondolkodtak, hanem azon figurákról is, melyeket a stilisztikák (tankönyveink is) csupán „a szóképekhez csatlakozóaknak“ tekintettek, s melyeknek tényleges szemantikai folyamatai lényegében rejtettek maradtak.

A másik hatást a szövegelmélet fejtette ki, melynek felismerései nyomán megindulhatott a trópusoknak és alakzatoknak mint discours-jelenségeknek a vizsgálata. Theun A. van Dijk *Textwissenschaft (Eine interdisziplinäre Einführung)*, 1980) című szövegelméleti tanulmánygyűjteménye sem kerüli meg az alakzatok problémakörét. Könyvének *Stilisztikai és retorikai struktúrák* című fejezetében a retorikai szerkezetekről mint a grammatikai struktúrákon alapuló szerkezetekről beszél. Ebből következően a különböző nyelvi szinteket tekinti a rendszerezés egyik kiindulópontjának. A retorikai struktúrák hatásköre a szó, szócsoport, mondat, szekvencia és a szöveg fogalmaira terjedhet ki. A van Dijk által bázisoperációnak nevezett műveletek megegyeznek a négy klasszikus eljárással. Meghatározó érvényű továbbá a műveletek mennyisége, helye és sorrendje. A retorikai szerkezetek (alakzatok) rendszertanának paraméterei tehát:

1. szint (fonológiai, morfológiai-lexikológiai, szintaktikai, szemantikai);
2. a művelet típusa (hozzáadás, elhagyás, felcserélés, helyettesítés);
3. a művelet hatásköre;
4. a műveletek egyéb korlátai (irány, frekvencia stb.).

Miután van Dijk a fent jelzett paraméterek alapján csoportosítja a legelterjedtebb alakzattípusokat, a négy retorikai művelet alapján nem irodalmi szövegek megszerkesztődését is vizsgálat alá veti. A szöveget eredményező mondat sorok mondatközi viszonyaiban is ugyanezen négy műveletet mutatja ki, majd a beszédaktusok példájával illusztrálja a négy eljárás pragmatikai vonatkozásait. Van Dijk alakzat-táblázatának első csoportját a morfo-fonológiai szerkezetek képezik. Azokat a fonémaszintű változásokat, melyeket rendszerint a verstan körében tárgyalunk, behelyezi az alakzatok rendszerébe és a rímről, alliterációról stb. mint hangalakzatokról beszél.

I. MORFO-FONOLÓGIAI SZERKEZETEK

A. HOZZÁADÁS

1. azonosság (ismétlés)
 - a) fonémák
 - I. magánhangzók: asszonánc (kontextus: hangsúly, morfémahatár)
 - II. mássalhangzók: alliteráció (szókezdet stb.)
 - b) fonémacsoportok
 - I. magánhangzók/mássalhangzók: különböző rímtípusok (hangsúly, hely; metrikai/nem metrikai stb.)

c) morfémák: kettőzés stb.

(a mondatban és a mondat szekvenciában vagy a metrikai szerkezetben elfoglalt hely)

2. kvázi-azonosság

pl. azonos tövű szavak ismétlődése

3. nem azonosság

a) morfémák: enumeráció stb. (azonos szintaktikai kategóriák)

B. ELHAGYÁS

a) fonémák

I. magánhangzó: elízió (hangsúlytalan, metrikai szerkezet vagy beszélt nyelv)

II. SZINTAKTIKAI SZERKEZETEK

A. HOZZÁADÁS

1. azonosság (ismétlés): paralelizmus

B. ELHAGYÁS: ellipszis, zeugma, aszindeton (részleges azonosság a szintaktikai kontextus tekintetében; grammatikai/nem grammatikai)

C. FELCSERÉLÉS: inverzió, hiperbaton (a mondatban elfoglalt hely; grammatikai/nem grammatikai)

III. SZEMANTIKAI SZERKEZETEK

A. HOZZÁADÁS

1. szemantikai komponensek: klimax (sorozatban), hiperbola

2. lexémák: halmozás, bővítés (azonosság: ismétlés)

3. lexémacsoportok: részletezés, helyesbítés, definíció; hasonlat, leírás

B. ELHAGYÁS

1. szemantikai komponensek: antiklimax, litotész

lexémák/lexémacsoportok: (szemantikai) ellipszis

C. FELCSERÉLÉS

mondat/propozíció: előfeltevések utólagos részletezése; a természetes elbeszéléssorrend megtörése (fabula: szűzsé)

D. HELYETTESÍTÉS

1. szemantikai komponensek/lexémák: metafora, metonímia, irónia (szemantikai azonosság, viszony stb.)

/hozzáadás: hiperbola

/elhagyás: litotész

2. propozíciók: kapcsolatok/összefüggések megszakítása; digresszió

Maga van Dijk sem tartja áttekintését teljesnek: „Bei dieser fragmentarischen Aufzählung einer Reihe von traditionellen Stilfiguren geht es weniger darum, eine zufriedenstellende Beschreibung zu geben, als vielmehr darum, zu zeigen, welche möglichen Ebenen, Operationen und weiteren Beschränkungen bestehen, um mögliche rhetorische Strukturen (u. a. die traditionellen)

zu charakterisieren.“ (120.) Felsorolását könnyen kiegészíthetjük azon jól ismert és gyakori alakzatokkal, melyek e modellből kimaradtak: pl. a poliszindeton a szintaktikai szerkezethez tartozik, a művelet, melynek eredménye, a hozzáadás. Ugyanennek a szerkezetnek az eleme az inverzió is, a természetes szórend módosítása, melynek művelete a felcserélés. Hasonlóképpen kijelölhető a szinekdoché, az ironia, a szinesztézia stb. helye is e modellben. Mint látható, van Dijk nemcsak a költői nyelv alakzatait rendszerezi, hanem az elbeszélő nyelvre és a beszélt nyelvre is utal. Számunkra azonban mindenképp előtt a költői nyelv stilisztikai-retorikai alakzatainak csoportosítási elvei bizonyulnak e táblázatban hasznosaknak, annál is inkább, mert az elrendezés a klasszikus elveket nyelvészeti alapozással egészíti ki. Az alapműveletek és nyelvi szintek terén is természetesen egy sor kombinációs lehetőség áll fenn: nemcsak több szinten működhet egy-egy alakzat (mint például a metafora, ironia), hanem több művelet is összefonódhat egy-egy alakzat létrehozásában (pl. hozzáadás + felcserélés). A van Dijk által meghatározott nyelvi szintek, ill. terjedelmek többé-kevésé fedik a klasszikus terminológiából átörökített hang-, szó-, mondat- és gondolatalkzat fogalmakat.

Abban a terminológiában azonban, melyet a liège-i *Általános retorika* kidolgozott, e kategóriák átfogalmazódtak. Az alakzatok (változatlanul) négy csoportját aszerint differenciálják, hogy a szó vagy szókapcsolat, illetve a jelentő (kifejezés) vagy a jelentett (tartalom) szintjén következett-e be a változás, az eltérés.

	jelentő	jelentett
szó	metaplazmus (hangalakzat)	metaszeméma (szóalakzat)
szókapcsolat	metataxis (mondatalakzat)	metalogizmus (gondotalakzat)

Az alakzatokat *metaboláknak* nevezik. A fogalmak magyarázatát Vigh Árpád *Retorikai kislexikon*ából idézzük (*Retorika és történelem*). „A neoretorikában azoknak a szinkronikus nyelvi eltéréseknek a gyűjtőneve (a metabola), amelyek a szavak és mondatok tartalmának vagy formájának egy adott norma által meghatározott állapotát érintik.“ A *metaplazmus* a szó hangalakjának módosulása vagy „a klasszikus grammatikában és a neoretorikában a szavakon belüli, ún. morfológiai változások gyűjtőneve“ (aférezis, apokópé, epentézis, paragóga, protézis, szinkópa). A *metaszeméma* a trópus, szóalakzatot (vagy a legkevésbé megfelelő fogalmat) a „szóképet“ felváltó kifejezés: a szó szemantikai változásait, vagy a lexikális jelentés módosulását hordozó alakzat. E típusba tartozik a metafora, metonímia, szinekdoché stb. A *metataxis* a

klasszikus mondatalakzatoknak, mint pl. az anafora, anakoluthon, aszindeton, epifora, kiazmus stb. felel meg, melyek „a szónál szélesebb nyelvi egységek rendjének, a szavak szokásos — normatív vagy természetesnek ítélt — elrendezési módjának megváltozása nyomán keletkeznek.“ A *metalogizmus* a neoretorikában az az alakzat, „amely — részben a klasszikus retorika gondolatalkzatainak modern megfelelőjeként — a nyelvi jel és a jelölt valóság közötti normatív kapcsolat megváltozása nyomán keletkezik“ (pl. az ironia, hiperbola stb.). A liège-iek részben klasszikus, részben új fogalmakat használnak, de csoportosítási, elrendezési megoldásaik mögött ugyancsak ókori szemantikai-logikai elvek rejlenek. Az eddig érintett négy alpműveletet A. J. Greimas *Szstrukturális szemantikájának* hatására némiképpen módosítják, kombinálják: részleges elhagyás, teljes elhagyás, elhagyás-hozzáadás stb. Több fogalmat is átvesznek Greimastól (izotópia, széma, szeméma stb.), s lényegében Greimas szemantika-konceptiójára alapozzák retorikájukat. A műveletek között szubsztanciális (magukat a jeleket megváltoztató) eljárásokat és relációs műveleteket különböztetnek meg; az utóbbiak csak a nyelvi egységek lineáris rendjét fordítják meg.

A METABOLÁK VAGY RETORIKAI ALAKZATOK ÁLTALÁNOS TÁBLÁZATA

A metabola-táblázat választóvonalat húz a metaszemémák (trópusok) és a metalogizmusok (gondolatalkzatok) közé: az első típust grammatikai vonatkozásúnak, a másodikat a referenst érintő logikai alakzatnak, változásnak tekinti: a metalogizmusok felismerése csak akkor lehetséges, ha ismerjük az alakzat valóságháterét, melyet defórmál, megváltoztat. Az ironikus kifejezés megértéséhez tudnunk kell, mi az, amit a kifejezés megkérdőjelez, ironikusan felfüggeszt.

Az alakzatok itt ismertetett két áttekintése, a van Dijké és a neoretorikusoké kiegészíthető és bírálható, elfogadható vagy elutasítható. Mint említettük, kritikai revíziójukat Ricoeur már meg is indította. Egy dolog azonban kétségtelen: az elrendezési elvek grammatikai, szemantikai, illetve logikai jellegűek, tehát semmiképpen sem esetlegesek. A metaszemémáknak hasonlóképpen van még néhány elfogadhatónak tűnő osztályozása, mely tekintettel van a trópus szerveződésére, a jelölő és a jelölt típusára és viszonyára stb. E rendszerek semmiképpen sem helyettesíthetik a komplex elemzést és nem merítik ki a retorikai alakzatok funkcionális elemzésének kérdéskörét sem. Az elemzésnek azonban nélkülözhetetlen előfeltételei, s mint ilyenek, máris hozzájárultak a költői szövegszerveződés és költői szemantika jobb megismeréséhez. A kérdést, hogy vajon „nem ellenkezik-e a költészet lényegével retorikai-logikai építkezést, szerkesztést feltételezni“ különösen lírai versekkel kapcsolatban, Németh G. Béla már feltette emlékezetes *Még, már, most* című József Attila-elemzésében. Válasza tagadó: a különbséget a nyelvi nyilatkozatok költői és egyéb alakításai között hármas fokozatúnak tekinti: stilisztikainak, retorikainak és poétikainak.

„Minden mű, bármilyen műfajú is, első fokon abban tér el a nem irodalmi megnyilatkozástól, hogy szövege rendszeresen és célszerűen stilizált. Az eltérés

második fokán a szöveg rendszeresen és célszerűen *stilizált és retorizált*, a harmadikon *stilizált és retorizált és poetizált*. Mindhárom fokozat számtalan eszköz segítségével valósulhat meg.“ (11 vers. Verselemzések, versértelmezések, 1977, 261). Az elsőrc a szó- és mondatformaválogatást, a másodikra az állandósult alakzatokat, kapcsolásokat, a harmadikra a hangzati eredetű számszerűségeket tekinti példának. E három fokozat jelenléte műfajonként is eltérő és meghatározó jegy. Németh G. Béla verselemzése szerint mindhárom vonulat jellegzetességeit áttekintik, leírják, majd értelmezik, a verset szélesebb irodalom-, eszme-, műfajtörténeti összefüggésbe helyezve értékelik. A költői alakzat-táblázatok kétségtelenül csak az elemzésnek egy meghatározott fázisában nyújtanak segítséget, a költői szövegformálás egy bizonyos stádiumában hatnak. Az *Általános retorika* szerzői sem túlozzák el a retorikai szempont fontosságát. A metabolákat üres kereteknek tekintik, melyek nem elégségesek az irodalmi szöveg esztétikai értékeléséhez, de melyek kiiktathatatlanok az irodalmi szövegből. A jelentés kérdésének is csupán irodalmi-retorikai vonatkozásait segítik feltárni. A retorikai elemzésnek nem feladta mindazon külső tényezők vizsgálata, melyek ugyancsak befolyásolják a jelentés kialakulását. Az *Általános retorika* „nyilván nem fog magyarázatot adni arra, hogy egy szöveg miért hatásos, azt azonban megmondhatja, hogy miért szöveg egy szöveg, vagyis melyek azok a nyelvi jegyek, amelyek az irodalmat jellemzik. Másképpen fogalmazva, azt ugyan el kell ismernünk, hogy például egy költői kép azért szép, mert így, ilyen összefüggésben még soha nem használták, ez azonban mit sem változtat azon, hogy annak a képnek először mégiscsak képnek kell lennie. Feltesszük tehát, hogy az irodalom mindenekelőtt a nyelv sajátos használata, és egy általános, sőt talán általánosítható retorika tárgyát pontosan ezen nyelvhasználat elmélete képezi“ (*Rhétorique générale*, 13—14.).

A METABOLÁK VAGY RETORIKAI ALAKZATOK ÁLTALÁNOS TÁBLÁZATA

		grammatikai metabolák		logikai metabolák	
		KIFEJEZÉS		TARTALOM	
MŰVELETEK	METAPLAZMÁK (morfológiai szint)	METATAXISOK (szintaktikai szint)	METASZEMÉMÁK (szemantikai szint)	METALOGIZMUSOK (logikai szint)	
I. ELHAGYÁS	Aferézis, apokópé, szinkopa, szinerezis.	Krázis.	Általánosító szinekdoché és antonomázia, hasonlat, in praesentia metafora. Aszémia.	Lítotész 1.	
I.1. Részleges		Ellipszis, zeugma, aszindeton, parataxis.	Partikularizáló szinekdoché és antonomázia, archilexia.	Elhallgatás, megszakítás, szünet.	
I.2. Teljes	Deleáció, törlés.	Parantézis, konkatenáció, explétó, halmozás.	nincs	Hiperbola, hiperbolikus szünet.	
II. HOZZÁADÁS	Protézis, dierezis, affixáció, epenézis, beágyazás	Szöismétlés, poliszindeton, metrika, szimmetria.	In absentia metafora. Metonímia.	Ismétlés, pleonazmus, antitézis.	
II.1. Egyszeri	Kettőzés, hangnyújtás, rím, alliteráció, aszszonánc, paronómázia	Szillepszis, anakoluton.	nincs	Eufemizmus.	
II.2. Ismétlődő	Gyereknyelv, affixumhelyettesítés, szójáték. Morfológiai alap nélküli szinómia, neológia, archaizmus, szókölcsonzás, szógyártás.	Osztályátvitel, kiazmus.	nincs	Allegória, parabola, fábulá.	
III. ELHAGYÁS-HOZZÁADÁS	nincs	nincs	Oximoron.	Írónia, paradoxon, antifrázis, lítotész 2.	
III.1. Részleges			nincs	Logikai inverzió, kronológiai inverzió.	
III.2. Teljes			Tmézis, hiperbaton.		
III.3. Tagadó			nincs		
IV. PERMUTÁCIÓ	Kecskerím, anagramma, metatézis. Palindróma.				
IV.1. Tetszőleges					
IV.2. Inverziós					

REZIME**STILISTIČKO-RETORIČKE STRUKTURE I OPERACIJE**

Od šezdesetih godina naovamo svedoci smo preporoda retorike i oživljavanja interesovanja za nju. Retorički pravac nauke o književnosti obnovio je veze sa antičkim retoričkim učenjima, ali je postavio sasvim druge zadatke ovoj disciplini; naime, ciljevi savremene retorike su istraživanje jezika u književnom delu i strukturiranje teksta, izrada savremene teorije konfiguracija, kao i opisivanje tropa, odnosno semantičkih procesa metasema. U ovom radu se razmatraju dve koncepcije o klasifikovanju retoričkih konfiguracija. Van Dijk (Theun A. van Dijk) grupiše stilističko-retoričke strukture na osnovu jezičkog nivoa, operacije i obima operacije. Drugi sistem koji se prikazuje u ovom radu je tabela metabola ličke *Opšte retorike*.

SUMMARY**STYLISTIC-RHETORICAL STRUCTURES AND OPERATIONS**

From the sixties on we have been able to perceive a revival of the rhetoric and a growing interest for it. The rhetorical trend in the science of literature has renewed the links with the ancient rhetorical theories, but assigning quite different tasks to this discipline. Namely, the goal of the modern rhetoric is the investigation of language in the literary work and the structuring of texts, the elaboration of a modern configuration theory, as well as the exposing of the semantic process of tropes. Two conceptions for classifying the rhetorical configurations have been considered in this paper. Theun A. van Dijk has grouped the stylistic-rhetorical structures according to the linguistic level, the operation and the size of the operation. The other system presented in this paper is the metabola-table of the *Rhétorique générale* of Liège.

ETO: 894.511—4

TANULMÁNY

**ÉRZELEM ÉS ÉRTELEM SZIRMAI KÁROLY KRITIKAI
MUNKÁSSÁGÁBAN***Utasi Csaba*A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK*Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.*

„Nem lenne kedve figyelőket is írni könyvekről, irodalmi, kulturális eseményekről? Szívesen venném őket“¹ — fordult Szenteleky Szirmai Károlyhoz közvetlenül *A Mi Irodalmunk* megteremtése után, s alkalmasint épp e buzdítás adta meg a látomások búvkörében élő írónak azt az impulzust, amely a kritikaírás útján elindította. Nem sokkal Szenteleky levelének vétele után sorjázni kezdenek ugyanis bírálatai, előbb *A Mi Irodalmunk*ban, később a *Kalangyában*, és a lendület, úgy látszik, életre szóló volt, hisz csaknem haláláig vissza-visszatért az irodalmi kritika műfajához.

Első lépéseit azonban elég tétován, az idegenbe tévedők bizonytalanságával tette meg. Az embernek mint kulturális lénynek a „nagyfokú mai indolenciája“ kapcsán patetikus haraggal vette célba a rádiót, mely megítézte a „legkisebb s legmostohább sorsú“ jugoszláviai magyar írók olvasótáborát, elvonta tőlük a „művelés alá vett s a magyar nehézkesség parlagán heverő fiatalabb múltú“ közönséget, ami annál leverőbb, mert az építészek, szobrászok, festők, zeneszerzők „örök ihletforrású“ műveivel szemben még a „legjobban felmagasztalt irodalmi alkotások is alá vannak vetve az idő értékdevalváló hatásának“, hogy a „minden irodalmi alkotást megrágó, patkányfogó kritika“ destrukciójáról ne is beszéljünk.² Ekkor tehát még vészharangkongatássá fokozódott az irodalom féltése Szirmai Károlynál, s minthogy gondolatait a végletek felé sarkította, „kritikai egyvelege“ a groteszk ötletek tárházává vált. Ezek között mindenekelőtt a kritikát minősítő észrevétele szúr szemet. Nehéz ugyanis összeegyeztetni az általa ekkor már vállalni akart kritikusi szerepnek és a kritikától való undorodásának a tényét. Első pillantásra úgy vélhetnénk, hogy érzelmileg erősen színezett, általánosítónak látszó gesztusával a kényszerűség terhétől kíván szabadulni, későbbi bírálati azonban arról tanúskodnak, hogy többről és másról volt szó. Nem magát a kritikát tartotta kártékonynak, hanem csak azt a válfaját, amely „megrágja“, tehát alkotóelemeire bontja a művek szerkezetét, s a részletekre összpontosítva próbálja megvilágítani esztétikai határfokuk titkát. Más szóval: Szirmai Károlynak ebben a gesztusában nem annyira a profán kritikaellenesség manifesztációját kell látnunk, hanem inkább egy eredetinek és termékenynek hitt kritikaeszmény korai üzenetét.

S hogy ez mennyire így van, azt már első irodalmi kritikája is meggyőzően bizonyítja.³ Ebben Áprily Lajos költészetének tájait járja körül, de úgy, hogy mondandóját a szó szoros értelmében programmal vezeti be, amely messze túlmutat a konkrét témán. „Programom — írja —: Áprilynak a közönséggel való megismertetése, s ezt azzal vélem leginkább elérhetőnek, ha nem tartok szakszerű magyarázatot Áprily hovatartozására nézve — vagy: ha nem desztillátum oldalakon keresztül versformáit, ritmusát és rímeit, hogy ásítós és zörgőcsontú értekezés után megkapjam az élőhúsról lehántott és lefarigcsált vázat, mely elvégre is a közönséget nem érdekelheti — hanem: ha ezt a sok időt és gondos pepecselést igénylő munkát átengedem az ezzel a verstechnikai élvezettel foglalkozó szakembernek. Bármennyire is világnézet-kifejezőnek hangsúlyozzák a formát és rímet, mi mégis inkább a kicsontozatlan költőt kívánjuk látni s nem azt a mértani vázat, melyre a költő lelki hangulatait — pillanatnyi belső szükségből — ráfeszítette.“ Mint már Bányai János figyelmeztetett rá⁴, e szűkszavú programban több olyan mozzanatot lelhetünk fel, amely tartósan meghatározta Szirmai Károly kritikai tevékenységét. Előtérbe kerül itt a szépíró, aki vizsolygón, nem titkolt szkepszissel tekint a szakszerű műelemzésre, mely méltatlan az alkotómunka teremtő lázaihoz, hiszen végeredménye nem lehet más, mitn desztillátum vagy lefarigcsált váz. A mű belső végtelenségének megbontásától való idegenkedés tehát dialektikátlan gondolatokig vitte el Szirmai Károlyt. Az analízisben csak a lebomlásnak, az alkotóelemek közötti „tömegvonzás“ megszűnésének veszélyét érzékelté, azt azonban már nem, hogy az elemzésen alapuló szintézis — éppen dokumentáltságánál fogva — hathatósan ellensúlyozhatja e veszélyt, ezen túlmenően pedig kíségeti a kritikust a távolról való szemlélődés, a benyomásokra hagyatkozás zsákutcájából is.

Szirmai Károly „érzelmi“ dialektikátlansága aztán a program utolsó mondatában tetőzik. Itt már határozottan „ár ellen“ úszik, s egy dacos mégis mögé sáncolódva, egyértelműen kifejti, hogy számára a forma és a tartalom viszonylatában a tartalom az elsődleges és a mértékadó. Elzárkózik tehát a forma és a tartalom egyszerre-keletkezésének és —hatásának tényétől, s ez óhatatlanul egyféle idealizmushoz vezet nála. Mert, J. M. Lotmant parafrazálva⁵, a mű eszmei tartalma nem más, mint a struktúra, következképpen a forma és a tartalom kettősségét valójában az eszme, az adekvát struktúrában megvalósuló és azon kívül nem létező eszme fogalmával kell helyettesítenünk. Ha nem így járunk el, hanem a forma fölé rendeljük a tartalmat, azaz a mű struktúrájától elvonatkoztatjuk az eszmét, szemlélődésünk azonmód arra az idealista tudósra fog emlékeztetni, aki az életet megpróbálta elkülöníteni attól a konkrét biológiai struktúrától, amelynek funkciója.

Az elkülönítés művelete Szirmainál elsősorban a műalkotást létrehívó érzelmi és értelmi együtthatóknak egymást kizáró szembeállításában figyelhető meg. Az előbbieket tartalmi, esszenciális, lényegadó, az utóbbiakat pedig jószerevével csak másodlagos, járulékos, formateremtő komponenseknek tartja. Ebbéli meggyőződését a következképpen fogalmazza meg⁶: „A költőnek transza nélkül valamely téma csak halotti próza marad, hiába szaggatják meg az értelmi képek fényvillanásai. Érzelmi hangulat-rétegződés nélkül

a költemény hímportalan.“ E nézete igen gyorsan állandósult és megkövült, miként azt későbbi dolgozatainak ismétlődő ellentétpárjai tanúsítják. Ezekben a nélkülözhetetlennek vélt „hangulati beágyazottságot“, az „érzésgyökeret“, a „művészi önkéntelenséget“, a „költői beleélést“, a „lélek hangulatvilágát“ az érték bomlasztónak felfogott „programszerűség“, az „éber tudatosság“, vagy — ahogy egy helyütt jó adag ironiával s idegenkedésének méreteit is sejtetve fogalmaz — az „értelem kopasz műhelye“ el-lenponozza. S nem is csupán a költői művekről szóló írásaiban. Herceg János első novellás kötetét ismertetve⁷ érzelem-központú irodalomszemléletének ugyanezeket a kategóriáit juttatja túlsúlyra. Herceg víziói, állapítja meg egyebek között, a „teremtésre ihlettség boldog könnyűségében, az ellenőrző értelem minden gátlásától felszabadultan“ íródtak, „amikor az életre kíváncsozó vízió maga tör magának utat s nem engedi, hogy az intellektus nyugdöző hámba fogja“. S ehhez hozzáfűzi még: „Herceg írásait érezni kell s nem érteni. Kritikai defektust árul el az a bíráló, aki a víziós témák világában az intellektus mérőléccével akar rendet teremteni“, az „értelem kalauzolás mellett“ ugyanis a „víziók zavaros, tökéletlen írásoknak hatnak“.

Önként adódik a kérdés, hogy a forma és a tartalom kettősségének téves értelmezése mellett mi készítette Szirmai Károlyt erre a meglepő ellenponozásra. Művei e tekintetben csak részben igazítanak el. Igaz ugyan, hogy egyfelől értekező prózájában nem nehéz felismerni a nyugatos költészeteszmény meghatározó jelenségét⁸ és az impresszionista kritika jelentős hatását⁹, másfelől pedig novellái is a „belső“ témák megszállottjának mutatják őt, aki kritikusként nyilván szükségét érezte annak, hogy időnként „önvédelemből“, „önigazolásképpen“ is magasra emelje az érzelem pajzsát. E jelzetek segítségével viszonylag könnyű kijelölni eszmélkedésének fő irányát, ugyanakkor azonban végletes sarkításának oka továbbra is homályban marad. Fel kell hát tételeznünk, hogy merőben más, külső tényezők is közrejátszottak itt.

Ismeretes, hogy Szirmai Károly, amint a *Kalangya* szerkesztői posztjára került, azonnal harcot indított a dilettantizmus ellen.¹⁰ Miközben a beérkező írások nagy hányadát szívós kitartással közölhetővé gyúrta éjszakai árt, arra a felismerésre jutott, hogy a dilettáns szövegek örökös közhelyei nem tudnak áttörni a látható valóság felszínén, hogy logikájuk a mindennapok logikája, s épp ezért csak úgy árad belőlük a „sivár szegénység-szag“. Boldogabb szellemi égtájakon a dilettantizmus természetes kísérőjelenség, megengedett lehetőség a rosszfajta becsvágy kielésére, nálunk azonban két háború közötti burjánzása az olvasóközönség elvesztésének, az irodalmi élet vérkeringése megszakadásának árnyékát vetette előre, s így „létkérdéssé“ súlyosodott. S pontosan ez a körülmény engedi meg a következtetést, hogy amikor Szirmai Károly az értelem szervező erejének elégtelenségét húzta alá újra meg újra kritikáiban, akkor valójában nem az értelmet mint olyant becsülte alá s nem is csak a „hangulat-esztétika“ posztulátumainak kívánt eleget tenni, hanem egyszersmind — s legalább akkora intenzitással — a dilettantizmust vette célba. Akár azt is mondhatnánk, hogy irodalmunk átlagának kietlenségéből s az „íróársak“ iránti kötelező kiméletből következően Szirmainál az alkotói értelem a tehetségtelenség,

az érzelem pedig a tehetség szinonimájává vált. Egymást kiegészítő (érzelem-értelem) és egymást kizáró (tehetség-tehetségtelenség) fogalmak mosódtak egybe, azonosultak tehát gondolkodásában, s ez kezdettől fogva abszurdá tette kritikusi platformját. Ha ugyanis az igazán jó, maradandó művek értékét „érzelmi áttüzesedésük“ szavatolja, s ha épp ezért ezeket a szövegeket csakis érzelmmel szabad és lehet olvasni, akkor már-már megoldhatatlan a kritikus feladata. Hogyan írjon értelemmel és értelemhez szólón olyasmiről, ami eredendően emocionális karakterű, s amit az elme hideg fénye el nem érhet és át nem járhat soha?

Szirmai erre is talál módot, mégpedig olyképpen, hogy a műbíráló első számú feladatát a „kritikusi újból-teremtés“-ben jelöli meg. Szerinte a kritikusként újra kell alkotnia a mű érzelmi impulzusait, hőfokát, illetve magas szinten rögzítenie mindazon benyomásokat, melyeket lelkében a mű kiváltott. Első pillantásra is nyilvánvaló, hogy ez a meggondolás nagyfokú rokonságot mutat az impresszionista kritika alapelveivel. Szirmai azonban, eszmélkedésének végletességéből eredően, nem elégszik meg annak megszokott eszköztárával: az egyezményesnek tekinthető hasonlatokkal, a hangulatkeltő és -minősítő jelzős szerkezetekkel, hanem csakugyan vállalja az újból-teremtés kalandját. Így aztán nem egy kritikáját olyan terjedelmes bekezdések tarkítják, amelyek a szóban forgó műről semmit sem mondva, egyszerűen megmaradnak érzelmi ködnek, „poétikusan“ szárnyaló ujjgyakorlatnak. Hadd szemléltessem csak egyetlen példával e jelenséget. A Jan-kovich Ferenc költészetével foglalkozó kritikában¹¹ olvashatjuk: „Végre ott pompázik előttünk a maga teljességében, értékeivel és fogyatékoságaival, belesimulva a környezetbe, az aranyzöld pázsit selymbe, puhaságába, s az ég fehérgyapjas fellegeket vitorláztató álmokkéjébe. Mint valami buján zöldellő, virágzó kert egy magányos völgykatlanban, szelíd hajlatú dombok ölébe rejtve, távol ellenkező égtájak vihardulásaitól, a nyugtalanító kérdésekkel zaklató jelentől, mától. A kerítésen túl fehér és rózsaszín szirmokat havazó bokrok és fák — fűszeres illat, nyüzsgés, gomolygás — milliányi bogár boldog, tevékeny döngicsélése...“

Az értelmi és érzelmi együttthatók radikális elkülönítése és szembeállítására tehát a másról beszélés metaforikus szótömbjeit hozta létre Szirmai Károlynál. Minél számottevőbbnek talált egy-egy szöveget, annál „szebb“, művesebb, csiszoltabb betétekkel dolgozott, és természetesen annál távolabb sordódott az épp szóban forgó műalkotástól.

Merev ellentétezése ugyanakkor eszmei tájékozódását is befolyásolta.¹² Ingerülten száll vitába pl. a „marxista *Korunkkal*“, mert „nem szab sem nívó, sem megbízhatóság szempontjából súlyosabb követeléseket cikkírói elé, hanem megelégszik pusztá marxista voltukkal“¹³; örömmel konstatálja, hogy amíg az emigráns írók „máshol nemegyszer kommunista mozgalmak előharcosaivá váltak“, addig nálunk „majdnem teljesen felszívódtak a magyarság rétegeibe“, és, mint Fekete Lajos is, a „kollektívizmustól“ mindinkább a magyar kisebbségi sors „szúkebb, de igazibb kollektivitása“ felé haladtak¹⁴; aggályoskodón lamentál, hogy manapság az „időszerűség iszapos hullámai elborították az egész irodalmat“, és az „írók jó része aktuális (társadalombíró vagy szocialista) könyvön dolgozik“¹⁵; a „dogmatikus

marxista“ kritika feltételezhetően elmarasztaló ítéletei ellenében védelmébe veszi Axel Munthe önéletrajzi regényét¹⁶ stb. stb. Ha e megnyilatkozások pusztán a polgári fanyalgás, idegenkedés és védekezés jelzetei volnának, aligha érdemelnének figyelmet. Szirmai Károly naiv marxizmus-ellenessége azonban túlmutat a szokványos képletén. Szépen kitetszik ez már abból a fejtegetéséből, ahol a kor íróit két nagy csoportra osztja. Az egyik „idegenkedve húzódik vissza korának küzdelmeitől, sőt, sokszor tartalmát meghatározó ideológiájától is, s írásaiban befelé fordult nézéssel és hallgatással lelkének sajátságos kagylózúgását adja vissza“, a másik viszont „azt vallja, hogy az írás elszegődöttjei nem menekülhetnek el a kor feladatai elől az individuális szépségek megkövüléseibe, hanem vállalniuk kell a vezető harcot a korigazság mellett“¹⁷. A felosztás a maga átmeneteket nem ismerő vagy inkább elmosó mivoltában egy az egyben rímél az eddig érintett érzelmi-értelmi ellentéppárokkal. Csakhogy Szirmai Károly ezúttal kibővíti, árnyalja kissé sarkigazságként hangoztatott tételét. A második csoportot főként a „marxista irányhoz tartozók“ alkotják, szögezi le, ugyanakkor azonban odasorolja a radikálisabb polgári írókat és kritikusokat is. Elsősorban tehát nem osztályhelyzete parancsára fordul szembe a marxizmussal, hanem inkább azért, mert minden olyan alkotói manifesztációtól óvna az irodalmat, amely jelenben gyökerező, a társadalmi élet jelenét megváltoztatni akaró, megszeménoen racionális programból sarjad. Ezeket a programokat szerinte döntően meghatározza keletkezésük pillanata (évtizede, évszázada), szerepük épp ezért csakis periférikus lehet, szemben a „sajátságos kagylózúgás“-éval, amely, mint már maga a fogalom jelzi, ősi, folytonosságukban töretlen, egyetemes emberi tartalmak áradásával teljes. Azt jelenti ez, hogy Szirmai Károly kritikáiban és kispórája nem egy emlékezetes darabjában tulajdonképpen egyazon nosztalgia kap hangot. Novelláinak idő-vándorai űzöttek vágnak neki a jelképes „végtelen pusztaságnak“, félelemteli menetelésük azonban teljesen hiábavaló, mert a megnyugvást hozó bizonyosságot, elvesztett otthonukat nem lelik meg soha. Mint ahogy a kritikus Szirmai Károly sem, aki nem kisebb szenvedéllyel valamely irodalmi arkhimédészi pont után kutat, hogy definitíve felülemelkedhessék a háborús-forradalmas évek emlékein, a kisebbségi sors távlattalanságán, önnön alkati szorongásain, egyszóval: élményeinek azon rétegén, amely novellahőseinek létidegenséget is táplálja. Ez okból teszi meg „vívásztónak“ az időszerűséggel, korszakkal, divatossággal el nem fojtott, be nem szennyezett „kagylózúgást“, melyet, ha tudja is, hogy vágyott tisztaságában sohasem hallható, helyzetéből adódóan mégis követendő és másoktól megkövetelhető alapnak, kiindulópontnak tart. Így aztán természetesen nem kezdeményezhet érdembeli vitát a két háború közti (gyakran dogmatikus, a művészetet eszközzé lefokozó, haszonelvű) marxista kritikával, és — ami még nagyobb kár — nem alakíthatja ki mércéinek egy olyan átgondolt rendszerét, amely biztonságosan eligazíthatná őt a kor irodalmi jelenségei és eseményei között.

A harmincas években időnként egy-egy regényt is bemutat, méltat vagy elmarasztal a *Kalangya* hasábjain. Kritikáinak ebben a vonulatában, ha csak teheti, pozitívként emeli ki a kompozíció arányosságát, a folyamatos meseszöveget, a magabiztos jellemfejlesztést, a felelősségteljes műgondot, a stílus egységességét, illetve elmarasztalólag szisszen föl a kiabáló

szélsőségesség, a patetikus vagy tragikus túllendülés, az egyensúlybontó szerkesztés szimptomái láttán, nyilvánvalóvá téve, hogy elvárásait jórészt a XIX. századi regény emlékezetes példáinak ígézetében alakította ki. Ezek az odavetőleges, szórványos, körültekintőbbben meg nem indokolt minősítések azonban nem rajzolnak ki olyan határozottabb elméleti erővonalakat, amelyek azonnal érthetővé tennék esetenkénti választását, azt, hogy a kor bőséges regényterméséhez nyúlva, miért épp a Katajévtől Babits Mihályig, a Traventől Kodolányiig vagy, teszem föl, a Gergely Sándortól Axel Munthéig terjedő távolságokat próbálja bejárni és egybefogni. Merőben esetlegesen tallózzgat talán? Szó sincs róla! Liberális „magasabb szempontokat” követő dogmaellenességének és „korfölttiségeknek” pozíciójáról nagyon is tudatosan úgy válogatja meg az ellentétes világnézeti pólust alkotó s színterinté kritikát érdemlő vagy kívánó műveket, hogy azoknak egymást gyengítő eszmei erőtere ellenében a művésziesség mint egyedüli lényeg jusson domináns szerephez. Az éremnek azonban ez csak egyik oldala. Prózakritikáiban is felhangzik ugyanis irodalomszemléletének fő dallama. „Régi nagy orosz klasszikusok szívünkbe markoló lélektájai jutnak eszünkbe, melyektől az újabb írók, egyre több szcrcpet juttatván az értelemnek, annyira elszoktattak bennünket” — sóhajt fel a „szíve vérével” alkotó Ivan Cankar regénye kapcsán¹⁸, félreérthetetlen jeleként annak, hogy a világnézeti elhatárolódás és pártatlanság elvének hirdetése regénykritikáiban is esztétikai elfogultsággal, „pártossággal” jár együtt. Innen van, hogy pl. a *Hajrá!*-t csak egyféle félszeg, kétkedő csodálkozással tudja megközelíteni, nem annyira a számára teljesen idegen szovjet valóság atmoszférája miatt (bár azt azért siet rezignánsan megállapítani, hogy a „szovjetrendszer nem hozta meg a munkásnak mint *embernek* felszabadulását”), hanem mert nem tud mit kezdeni a gyors sodródó, csöppet sem „kagylózúgásos” regény „elharapott élettörténeteivel”, azzal, hogy az „emberi lelkek hasztalan ficáncolnak” itt, mert az „író erős kézzel rendeli őket alá a versengés iramának”¹⁹. Vagy vegyünk egy másik, talán még jellemzőbb példát. Travent alig leplezett ellenszenvvel mutatja be: fantáziáját egyszerűen „satnyának”, „bácskai kávédarálóként” cammogó művének tanulságait pedig erősen „molyrágta tanulságoknak” véli.²⁰ Berzenkedése azonban megint csak nem magának a témának szól. Traven szociális lelkiismeretét, magasabb kötelességérzetét és tárgyilagosságát dicsérve, a fenntartás legkisebb jele nélkül figyelni Jacintónak, az ágrólszakadt mexikói indián-parasztinak a küzdelmét a mindent fölfaló külföldi petróleum-társasággal. Nem a kiéleződő osztályellentétek vakító kontrasztja zavarja hát, hanem az, hogy Travent „ritkán löki, hajszolja a teremtés láza”; hogy hiányzik belőle a „nagyág tájfuni lendülete és sodra”; hogy hőseire úgy hajigálja a „jellemzést, mint valami ruhát”, minek következtében „puszta dokumentum” marad a mű, anélkül hogy „cseppnyi hangulati hímpor” hullott volna lelkünkre a zárósorokból. Elmaradtak a szívbe markoló lélektájak — elmaradt tehát a (jó) regény is. Ezzel szemben az indításában úgy színterinté „szürke” *Gyászt* már maradandó alkotásnak véli, mert Németh László — annak ellenére, hogy „tudatos író”, sőt, a „gondolatok csillagásza” — a „múzsának karjára támaszkodva” „végső-végig tartani tudta a hangulatot”²¹. A *Boldog Margitot* meg éppenséggel az „utolsó évek legnagyobbjai” közé sorolja, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy költőisége, „tisztán

belső síkon való felépítése“ folytán „szinte lefoszlik róla az idő kerete, s időtlen magasságokba emelkedik“²².

Költészetkritikai dolgozataiban elfogultsága még szembeötlőbb. Nincs még egy munkása irodalmunknak, aki oly heves és folyvást növekvő ellen-szenvvel viseltetett volna az avantgarde jelenségei iránt, mint Szirmai Károly.²³ Már a harmincas évek legelején arra figyelmeztet, hogy az elsődlegesen „intellektus-közvetítő“ expresszionista és aktivista verselés igen könnyen lírai „szegénylevegőjűség“-be fulladhat²⁴, majd vissza-visszatérve a kérdéshez, előbb Kassák vajdasági „gyarmatosítását“ emlegeti rosszállón²⁵, később, az évtized végén, immár szabad folyást engedve indulatainak, „utó-járványnak“, „makacs fertőzésnek“ nevezi az irodalmunkban is érvényesült avantgarde hatásokat²⁶, még később pedig a „Kassákéktól átvett aktivizmusnak szinte rákos tovább-burjánzásáról“ s a „költészetnek tartott korcs-aktivizmus vad kakofóniájáról“ beszél²⁷. Érthető hát, hogy Csuka Zoltán kivételes költőnek találja ugyan, de csak akkor, ha az „értelem fáj-dalmait“ helyett a „szív fájdalmait“ nyújtja, ha „spontán dobja ki magából verseit“, anélkül hogy „külön sorba csapott“ szavakkal vagy rövid mondatokkal lankasztaná azoknak lendületét. Fekete Lajos költészetét ugyanebből a szemszögből fürkészi, azzal a különbséggel, hogy avantgarde-ellenes attitűdjének néhány újabb elemét is felvillantja. Bájos kegyetlenséggel „kacatos kosárrá“ metaforizálja a *Béklyózott erők feltámadását*, majd a *Szent grimasz* intencióit teljesen félreértve arról értekeznek, hogy Fekete „nem tud uralkodni anyagán“, szétfeszíti, darabokra tördeli a kompozíciót, tért nyit a „zavaró diszsonancia“ előtt, s épp ezért „Mint valami erdőrengetegben, úgy botor-kálunk problematikus írásai zűrzavarában.“ E sarkított ítéleteket — kritikáinak belső egyensúlyát megteremtendő — dicsérő szavak aranyfüstjébe csomagolja, kifogásainak azonban mégsem ezek a valódi ellenpontjai, hanem azok a szegmentumok, ahol a két költő pályájának számottevő módosulását regisztrálhatja. Fekete Lajos kapcsán rámutat, hogy első budapesti kötete, a „*Tengerzúgás* óta, művészetének nagy előnyére: visszatért a kötöttebb formákhoz“, a *Sötét idők árnyékában* Csuka Zoltánját pedig hazaérkezett költőként köszönti, aki enerváltabban, kisebb megnyilatkozást kereső erővel énekel ugyan, mint aktivista korszakában, de — s ez a fontos! — „annyi keresgélés után végre a saját hangját hallatja“.

Az igazság kedvéért azonban meg kell említeni, hogy Szirmai Károlynak néhány olyan meglátása is van a jugoszláviai magyar avantgarde líra változatairól, amelyet irodalomtörténetírásunk csak nemrégiben világított meg körültekintőbben vagy még szembe sem nézett vele. Pl. ő figyel föl elsőként arra, hogy expresszionista költészetünk a húszas évek derekán „kétfelé hajlik“: míg a szabadkai Tamás Istvánnál már csak „kötetlen formája marad meg“, addig a „hitvalló“ Csuka Zoltán tartalmait is őrizni tudja még; ő észleli, hogy Csuka lírája jóval meggyőzőbb, ha a kozmikus perspektíváktól s a merőben absztrakt igazságoktól eltávolodva, „meglátja a közelebb eső dolgokat“ is; ugyancsak ő veszi észre, hogy avantgarde költészetünk a megkésetttség jegyében bontakozott ki, s így „kezdeti progresszivitásához való ragaszkodásában konzervatívva, sőt elmaradottá“ vált. Ez utóbbi megállapítása telitalálat értékű. Ne törődjünk most azzal, hogy az elmaradottá válás akkori líránk hagyományos vonulatainak viszonylatában teljességgel tarthatatlan. Arra

figyeljünk, hogy Szirmai Károly *értécsökkentő* mozzanatként veti fel a megkésettiséget. Raérez tehát, hogy pl. Csuka Zoltán nem akarattal *előidézte* a Sturm und Drangot, mint Radnóti és mások is a magyar irodalomban, hanem akarattal *meztartotta* azt, egy olyan periódusban, midőn az aktivista lázak társadalmi feltételei már nem voltak adottak. A meglett nyomon azonban Szirmai Károly nem tud és nyilván nem is akar haladni. Az individuum érzelmeinek omnipotenciájára esküdve, gyorsan visszalép egysíkúan el-lentétező irodalomszemléletének alapjaihoz, s mind a lírát, mind a prózát illetően elkerülhetetlen önellentmondásokba keveredik. Egyrészt, mint látuk, már-már modoros következetességgel lép fel az alkotói értelem ellen, s mindennemű programszerűséget megvetve, a spontaneitásra, a költői transzra helyezi a hangsúlyt, másrészt azonban a lírikusi önfegyelem, az építő mértéktartás és a kötött formákban megvalósuló harmonikus vers az eszményképe. Egy olyan modell tehát, amely az elme intenzív működése nélkül el sem képzelhető. Egyrészt az érzelmi befogadást igénylő, „kagylózúgásos“ prózát véli mértékadónak (még 1937-ben is „Herceget, az ösztönös novellistát“ sóvárogja vissza²⁸), de másrészt és *egyidejűleg* nyilvánvaló tényként fogalmazza meg, hogy az „íróművész munkája, akár a muzsikusé: a legszebb, a legmagasabb matematika“.²⁹

Mindent összevetve, messzemenően igaz a summázat, miszerint Szirmai Károly nem volt kritikus „még olyan módon és olyan mértékben sem, ahogyan Szenteleky Kornél kritikus is volt“, kritikáirása pedig „Kázmér Ernő kritikusi tevékenységéhez és gyakorlatához nem is mérhető“.³⁰ Kivételes szerepe azonban ennek ellenére nyilvánvaló. Mert gondoljuk meg: mindazok, akik az ízlésnevelés kényes feladatának próbáltak eleget tenni tájunkon, ilyen vagy olyan okból távol maradtak irodalmunk eseményeitől. Szenteleky meghalt, Kázmér Ernőt az „íróársak“ örökös gyanakvása és idegenkedése riasztotta el, Herceg János viszont önszántából zárkózott el könyveinktől. Épp ezért Szirmai Károly kritikái munkássága kétségkívül irodalomtörténeti jelentőségű vállalkozás. De nemcsak az! Esztétikai érzékenysége ugyanis, összes preconcepciója ellenére, megóvta őt attól, hogy pillanatnyi hangulatának folyományaként remekműveket vágjon le vagy fércmunkákat magasztaljon fel. Az érzelmek embere volt, ám a dilettáns érzelmességet nem szívelte, s ha kellett, sóvár idealizmusával a hozzá közel állókat is megégette, mit sem törődve azzal, hogy a szellemi kohézió helyett inkább csak az önérdekű „irodalmi“ barátság könnyen tépődő szálai tartják egybe íróinkat. Maximális igazságszeretet vezérelte tehát, melyet irodalmunk zengésége, tétovásága, talajszintisége is szüntelen táplált. S valójában ez az *etikai többlet* az, ami feledtetni nem tudja ugyan szövegeinek hiányosságait, de legalább hathatósan ellensúlyozza őket, és ugyanakkor részben túlmutat az impresszionista kritika határain is.

JEGYZETEK

- 1 *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927—1933*, Zombor-Budapest, 1943. 196. 1.
- 2 *Kritikai egyveleg*, A Mi Irodalmunk, 1931. III. 8.
- 3 *Áprily Lajos: Verseik*, A Mi Irodalmunk, 1931. VI. 21. — Az utóbbi Szirmai-kiadványok tévesen június 24-ét tüntetik föl megjelenése dátumaként.
- 4 *Szirmai Károly, a Kalangya kritikus*, Hungarológiai Közlemények, 1977. 33. sz.
- 5 J. M. Lotman: *Szöveg, modell, típus*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1973. 21. 1.
- 6 *Csuka Zoltán költészete*, A Mi Irodalmunk, 1931. VIII. 30.
- 7 *Herceg János könyve: Viharban*, K. 1933. 9. sz.
- 8 Nem véletlen, hogy egyik legterjedelmesebb, élete végéig példamutatónak hitt tanulmányát Kosztolányi Dezső lírájáról írta *Az elmúlás költője* címmel, K. 1936. 3. sz.
- 9 Az eddig érintett szimptómák mellett egy igen jellemzőt is kiemelhetünk. Idézett Herceg-kritikájában írja: „Ady, Fekete zongorá'-jának elemi sodrását sem lehet értelemmel felfogni, csupán érezni.“ Anélkül tehát, hogy a nevért leírná, Ignótusnak a vers kapcsán megfogalmazott híres-hírhedt paradoxonát eleveníti fel és teszi meg érvelése egyik kiindulópontjává. („Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltően teljes kicsengésű...“ — Újabbán: *Ignótus válogatott írásai*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969. 496. 1.) De míg Ignótus, mint ismeretes, az őt ért támadások után felülvizsgálta paradoxonát, addig Szirmai Károly a harmincas években megmaradt „ős-impresszionistának“.
- 10 E harc kapcsán lásd: Utasi Csaba *Lélekvesztő a „vajdasági nembánomság nagy óceánján“ (a Kalangya irodalompolitikájáról)* c. dolgozatot (Tanulmányok, 1972. 5. füzet), Bányai János idézett tanulmányát, valamint Benkő Ákos bevezetőjét a *Szavak estéje* c. Szirmai-kötetbe (A Szirmai Társaság és Archivumok kiadása, St. Gallen — Stuttgart — Sydney, 1978) és *Szirmai Károly* c. kismonográfiájának ide vonatkozó részleteit (A Szirmai Archivum kiadása, Stuttgart—München, 1980).
- 11 *Janekovich Ferenc versei: Barangoló — Nyugat-kiadás*, K. 1938. 1. sz.
- 12 Itt jegyzem meg, hogy a *Szavak estéje* ebben a vonatkozásban alig használható. A szöveggondozás során Benkő Ákos, mint a Jegyzetekben írja, „olykor az ismétlések elkerülése“ végett, egy-két esetben meg „tartalmi-terminológiai ok“ -ból megkurtította az írásokat. Az eredeti és az újraközölt szövegek egybevetése azonban arról tanúskodik, hogy minden olyan részlet és egész írás a kihagyás sorsára jutott, amely a válogatók (Benkő Ákos és Szirmai Endre) megítélése szerint ma már árnyékot vethetne Szirmai Károly munkásságára. A „tartalmi-terminológiai ok“ tehát a teljesen szükségtelen, sőt megengedhetetlen *eszmei retusálás* tényét (is) fedi, s így a kötetet nem tekinthetjük dokumentum-értékűnek.
- 13 *Börcsök Erzsébet, a vajdasági regény problémája s a végtelen fal*, K. 1933. 6. sz.
- 14 *Fekete Lajos állomásai*, K. 1934. 3. sz.
- 15 *A regény és az aktualitás*, K. 1935. 4. sz.
- 16 *Axel Munthe regénye*, K. 1933. 3. sz.
- 17 *Csuka Zoltán Tűzharangja*, A Mi Irodalmunk, 1933. I. 15.
- 18 *A szegénysoron. Cankár Iván regénye. — Fordította Pável Ágoston*, K. 1941. 3. sz.
- 19 *Katajev Valentin regénye: Hajrá!*, K. 1936. 1. sz.
- 20 *Traven: A Fehér Rózsa*, K. 1935. 4. sz.
- 21 *Németh László: Gyász*, K. 1936. 6—7. sz.
- 22 *Boldog Margit, Kodolányi János regénye — Athenaeum-kiadás*, K. 1938. 1. sz.
- 23 Szirmai Károly ellenszenvének folytonos növekedése első pillanatra érthetlenné látszik, hisz a harmincas évek elejétől az avantgarde törekvések mindinkább lanyhulnak irodalmunkban. Fekete Lajos és Csuka Zoltán Magyarországra távozása, illetve Vajdasággal való kapcsolatuk fellazulása is csak részben magyarázhatja meg ezt a jelenséget. A fő okot, gondolom, abban kell látnunk, hogy amikor Szirmai Károly 1931-ben vállalja Csuka Zoltán költészetének ismertetését, Szenteleky „postafordultával“ kritikájának átdolgozására

kéri: „Drága barátom, kritikád nagyon jó, éles és igaz képet ad Csukáról. Azt nem lehet elhallgatni, hogy sokszor költőietlen, a prédikátorok üres pátozásával akar lendületet adni nagyon is prózai elgondolásainak. Ezt elhallgatni nem lehet, nem szabad, erősebben hangsúlyozni viszont tiszteletlenség azzal a férfúval szemben, aki annyi mindent tett irodalmunk érdekében. Véleményem szerint ezeket a kellemetlen megállapításokat kurtítsd meg és szorítsd őket mellékmondatokra, hogy sértő életket letompítsad“ (*Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927-1933*, 1931. VIII. 20-án írt levelében). Szirmai, mint dolgozatának megjelent változata tanúsítja, alaposan megfontolta a szerkesztői tanácsot, s mert megfontolta, hosszú éveken át küszködött a ki nem mondott, visszafojtott „igazság“ nyomán támadt sérelemmel, amely Fekete Lajos és Csuka Zoltán költészetének végérvényes (látszólag őt, Szirmaiát igazoló) „klasszicizálódása“ után rapszodikusan tört magárák utat.

24 *Csuka Zoltán költészete*, i.m.

25 *Fekete Lajos állomásai*, i.m.

26 *A kültelek, Laták István versei, a költő kiadása*, K. 1938. 1. sz.

27 *Csuka Zoltán költészete, A „Sötét idők árnyékában“ c. könyvének megjelenése alkalmából*, K. 1940. 2—3. sz.

28 *Látogatás a „Tó melletti város“-ban, Herceg János regénye — Dante-kiadás*, K. 1937. 3. sz.

29 *Hat holdas rózsakert, Babits Mihály novellái*, K. 1937. 3. sz.

30 Bányai János következtetése, i.m.

REZIME

OSEĆANJE I RAZUM U KRITIČKOJ DELATNOSTI KAROLJA SIRMAIJA

Karolj Sirmai (Szirmai Károly) koji je živeo u začaranom krugu priviđenja razvio je i intenzivnu kritičku delatnost u periodu između dva rata. U svojim kritikama on polazi od ubeđenja da delu ne daju estetsku vrednost program i budna svest, već psihičko raspoloženje i uživanje. Pošto je osećanje i razum smatrao za komponente koje se međusobno isključuju, njegova kritička delatnost zaustavlja se u oblasti estetike raspoloženja. Ipak je njegova uloga očevidna. Jer svi oni koji su u ovim sredinama bili pokušavali da udovolje delikatnom zadatku vaspitanja ukusa, iz ovog ili onog razloga, nisu bili prisutni u zbivanjima naše književnosti. Kornelije Senteleki (Szenteleky Kornél) je bio umro, Erne Kazmer (Kázmér Ernő) se zbog većitog podozrenja i distanciranja svojih „drugova pisaca“ držao po strani, a Janoš Herceg (Herceg János) je to učinio svojevolljno.

Stoga je upravo i značajna kritička delatnost Karolja Sirmajija sa stanovišta istorije književnosti. Ali i ne samo sa tog stanovišta. Naime, njegova estetska osetljivost ga je, unatoč njegovih prekonceptija, sačuvala od toga da, povlađujući svom trenutnom raspoloženju, pogrešno oceni remek-delo ili pak veliča improvizaciju. Bio je čovek od osećanja, ali nije voleo diletantsku sentimentalnost pa je, ako je to bilo potrebno, i one koji su mu bili bliski satirao svojom idealističkom zanesenošću. Rukovodilo ga je maksimalno istinoljublje. Taj etički višak, u stvari, kompenzira nedostatke njegovih tekstova i omogućuje im da izađu izvan granica uobičajene impresionističke kritike.

SUMMARY

SENTIMENT AND REASON IN THE CRITIQUES OF KÁROLY SZIRMAI

Károly Szirmai who lived in the magic circle of visions was very active in writing critiques in the period between the two wars. In his critical activity he departs from the conviction that the aesthetic value of a work does not emerge from the program and consciousness, but from the spirit and empathy. As he considered sentiment and reason as components excluding each other, his critical activity remained in the field of the aesthetic of humor. In spite of it, his outstanding role is obvious. For, in this region, all those who

had tried to meet the claims of the delicate task to train the taste, for one reason or other, did not take part in the literary events. Kornél Szenteky had died, Ernő Kázmér was keeping off because of the suspicions and reluctance of his „fellow-writers“, and János Herceg made up his mind to turn a deaf ear to our books.

It is why Szirmai's critical activity has such an importance from the view-point of the history of literature. And not only from this point of view. Namely, his aesthetic sensitivity prevented him, in spite of his preconceptions, to misjudge a masterpiece or to praise a slap-dash work by submitting to his momentary humour. He was a man of sensitivity, but he did not like the dilettant sentimentality, and, when necessary, he struck even those who were very close to him by his idealistic eagerness.

ETO: 894.511—4

TANULMÁNY

ÍRÁSOK ÉVFORDULÓKRA

(*Adalékok Szeli István irodalomszemléletéhez*)

Gerold László

A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.

(*Két út.*) Ahhoz, hogy Szeli Istvánnak a XIX. századi irodalomra vonatkozó szemléletét, illetve irodalomtörténeti koncepcióját írásai alapján körvonalazhassuk, két utat kell végigjárni. Egyrészt azt kell kideríteni, hogy milyen elvet követve sikerült (ha sikerült) mindössze néhány oldalon, ahogy a születés és elhalálozás évfordulóira szánt szerkesztői gyakorlat engedi és kívánja, összefoglalnia és áttekintenie olyan gazdag és jelentős írói pályákat, mint amilyen Csokonai Vitéz Mihályé, Kazinczy Ferencé, Berzsenyi Dánielé, Arany Jánosé és Petőfi Sándoré, másrészt viszont az alkalmi írásokban felfedezhető irodalomtörténeti szemlélet nyomait kell megtalálni, kiszűrni a szövegek egyéb vonatkozásai közül. Mindkét esetben, de főleg az utóbbiban, valóban csak körvonalazásról lehet szó, semmiképpen sem részletekre terjedő, teljes jellegű és átfogó kép kialakításáról, mivel a konferenciára készült, de ilyenképpen ugyancsak korlátozott terjedelmű Petőfi-írásmellett a a többi négynek — az újság-szabta terjedelmi korlátok következtében — az alkalmi jellege még szembeötlőbb.

(*Ember és mű.*) Két idézet vezethet el bennünket Szeli István emlékező írásainak szervező elvéig. Mindkettő Sinkó Ervinnel kapcsolatos. Az egyik Szeli István Sinkó-méltatásában olvasható: „... ha művészlől, művészetről vagy röviden, a poézisról beszélék — idézi Sinkó sorait Szeli István —, mindig magáról az emberről és az emberiről, az életről van szó“. A másik pedig, amely Szeli István Kazinczyra emlékező cikke végén található, így hangzik: „Mi nagyobb Kazinczyban: az ember vagy a műve? — teszi fel a kérdést Sinkó Ervin, s egyértelmű választ is ad rá: az ember. Szerintünk azonban természetlen ezek merev elkülönítése, a mű és az író ilyen szétválasztása. Lehetnek — vannak is — egykönyvű nagy írók, s lehetnek — vannak is — nagy írók akár könyv nélkül vagy önálló, eredeti alkotás híján is számottevők, sőt korszakalkotók is, ha életüket teszik fel az irodalom ügyére“.

A két idézet csak látszólag mond ellent egymásnak. Mindkettő lényege ugyanaz: a kép teljessége érdekében együtt szükséges vizsgálni az embert és a művet. Annak, hogy Szeli István — a második idézet tanúsága szerint — helyteleníti, ha az embert a műve elé helyezve különválasztják az eleve és mindenképpen összetartozó egész két felét, az érem egyik és másik oldalát, ezúttal nem az első idézetben levő sinkói elv feladásának tényét kell látni,

hanem azt, hogy Szeli István számára ember és mű elválaszthatatlan egészet képez.

E szemlélet bizonyítékát kapjuk Szeli István alkalmi irodalomtörténeti emlékezőiben, amelyek a később keletkezett Kazinczy-írást kivéve a szerző *Történelem történelem* című gyűjteményes kötetébe is bekerültek, a könyv egészét tekintve elenyésző terjedelmet foglalva el, de tartalmi vonatkozásban annál jelentősebb helyet kérve a tanár és a tudós portréjában. A XIX. századi irodalom tanulmányozása és oktatása ugyanis több mint egy évtizede Szeli István munkásságának fő területe.

Csokonairól írva mindenekelőtt a költő értékét, súlyát előlegezve megállapítja, hogy „esszenciálisan fejezett ki egy kort“. Majd hasonló tömör formában szól az emberről, aki „... a pillanatról lekészt“, s ilyenképpen a történelem vákuumába került ember tragikumával azonos“. Ezután, az ember és a mű szükséges szétválasztása után, tekintetét máris a költő felé fordítva, kettős, de lényegében egységes szemlélete logikáját követve írja: „Csokonai költői pillanata a baljós, sötét világban következik el“. S ilyen módon máris ismét együtt van a két rész. Akárcsak a mondat folytatásában: „... s reked is meg betöltetlen harminkét évével, egyetlen nagy és gyönyörű torzó látványát hagyva ránk“. Így kap magyarázatot a kezdetben még csupán fedezet nélküli kinyilatkoztatásnak tetsző mondat, mely szerint Csokonai „esszenciálisan“ fejezte ki korát. Mindössze néhány mondat után már ismerjük a kort, az embert és érezzük költészetének — olyan, mint az ember — sorsát is. Következhet Csokonai lírájának jellemzése: „vágykép és sóhaj [. . .] egy élet-ről, amely nem adatott meg neki élnie“. Újból együtt van a két rész: a mű és az ember. Következhet tehát az alkotót és az alkotást egyszerre mutató, eligazító összefoglalás: „Biztos, hogy igazi költői nagysága is valahol itt keresendő, mert csak igazán jelentős költészet képes még a bagatéliákban, az átköltésekben, az utánérző versekben is olyasmit kioldani, lírává nemesíteni, ami egyedül az övé, a magáé“.

Amikor Szeli István Berzsenyi Dánielre emlékezve közli, hogy ebben az esetben „az ember nyújtja a legizgalmasabb látványt és a legtöbb tanulságot“, akkor a szemlélet egységét jelentő egyensúly megbomlani látszik. De nem bomlik meg. Jóllehet, valóban Berzsenyiről, az emberről olvashatunk, ám az életére vonatkozó néhány mozzanatból is lényegében az alkotó embert ismerjük meg. Azt, akinek útja — „emberi (és költői)“ — „valami egészen nagyot és kivételeset példáz: az önmagához és képességeihez saját erejéből való felemelkedést az olyan mélységekből, amilyennel csak a feudális magyar provincia fenyegethette a nagyobbra hivatott szellemeket a tizennyolcadik század elején“. Ha emberileg szérián kívüli Berzsenyi, akkor ezzel fedezetet nyer a róla készült írás bevezetőjében olvasható megállapítás is, mely szerint „nem tudta magáévá váltani egyetlen irodalomtörténeti iskola, egyetlen ízlés-és stílusirány, egyetlen kritikai értékrendszer sem“. Ha szűklátókörű gazdálkodóként volt ereje, nem egészen fiatalon, a számára idegen — „soha sem a' Systemák hagymáza meg nem szédítet“ — elmélet tanulmányozására, akkor érthető, hogy beskatulyázhatatlan alkotó, akit sem a klasszicizmus finnyás hívei, sem pedig a szertelenkedő romantikusok nem tudtak teljes lélekkel

maguk közé tartozónak vallani. De azt is bizonyítja Berzsenyi Dániel emberként nyugtázható rendkívülsége, hogy a költő vallomása, mely szerint „A valódi poézis maga a lélek” — különös emberi hitelességgel és fedezettel bír.

Arany Jánosról írva Szeli István elsősorban a köztudatban (az irodalomtörténeti tudatban is!) elterjedt Petőfi-Arany elválaszthatatlannak vélt jelképes (Petőfi üstökös — Arany állócsillag) összetartozás igazságtalanságát kérdőjelezi meg. Aranyt ő nem csak Petőfi mellett látja, hanem Petőfitől függetlenül is, önálló, magányos alkotóként. A két pályát nem Szeli István különíti el elsőnek, mások is vállalkoztak erre, de a szétválasztás értelmét és célját ezúttal nem az adja, hogy Aranyt Petőfi ellenében (mint például Babits Mihály) vagy fordítva (mint Lukács vagy Révai) próbálja meg előtérbe állítani, hanem hogy Arany Jánost, az embert és alkotót együtt szemlélve igyekszik a költő és az ember jellemzését egységes képbe szerkesztve nyújtani. Megmutatni az igazi Aranyt.

Arany János életrajzírójára hivatkozva idézi fel a költő távozó alakját: „Egy októberi, hűvösebb napon megállt, kigombolta kabátját, hogy óráját megnézhesse, s eközben megfázott. . .” Amennyire hiteles lehet a biográfus egy élet végét jelző közlése, annyira félrevezető is. Mert Arany, állítja Szeli István, „lélekben” nem az „ebédre-vacsorára mindig pontosan érkező” polgár, „már régen a ’rendhagyók’ közé tartozik”. És következnek az irodalom bizonyítékai: a „mondacsok”, az „akadémiai papírszeletek”. Melyek bár magukba „temetett békétlenséggel, lefojtott daccal, önemésztő bánattal” írt „hatástalan” eszközök, a privát lázadás megnyilvánulásai — szemben a petőfies „látványos kiáltványokkal és hangos harci trombiták” harsonáival —, de emberileg végtelenül lényegesek. És itt tér vissza Szeli István, az írása elején említett, helytelenített Petőfi-Arany párhuzamra, mostmár bebizonyítva (az alkalmi írás terjedelme folytán helyesebb lenne jelzésről, mint bizonyításról szólni) nemcsak az összetartozással Arany Jánost alárendelt, hátrányos helyzetbe állító tétel erőltettségét, hanem Arany emberi-költői szuverenitását is. Az opusból kiemelt két idézet — *Hinc illae, Demokrata-nóta* — példájával nyomatékosítva, hogy a „konszolidált kormánynak vagy az uralmon levő párt vezérének” mondott „dísztelenségek” is annyira bátorságnak minősíthetők, „mint az elnyomó hatalom képviselőjének hurkot kiáltani a nyakára egy forradalmi szituációban”.

Szeli István tehát perbe száll a frappáns Móricz Zsigmond-i tétellel, mely szerint Arany János életében kétszer volt bátor, *Az elveszett alkotmány* és az *Őszikék* írásakor. „Az elmúlt kilencven esztendő történelmi tapasztalata tanított arra bennünket, hogy az élet vállalása éppoly ’bátorság’, mint az életet odavető romantikusoké” — az emberi gesztushoz hozzákapcsolva a költészetét — „s hogy egy kevésbé sodró és áradó, de a partot nemcsak romboló, hanem építő költészet nem okvetlenül és eleve alacsonyabb rendű amannál”.

Így áll össze, nem Petőfi ellenében, hanem Arany portréját kiteljesítve, annak a költőnek embert és művet egybeforrasztó képe, akit az „alkalmi emlékező”, ahogy Szeli István önmagát nevezi, a legközelebbinek érez magához múlt századi literatúránkból.

A negyedik „kis“ emlékező a már említett *Ember és műve* című írás, amely Kazinczy Ferencről szól. Ennek végén kérdőjelezi meg Szeli István Sinkó Ervinnek Kazinczy esetében az embert az alkotó elé helyező „rang-sorolását“, mondván, a „mű és az író ily szétválasztása“ helytelen. Kazinczy ugyanis, bizonyítja be írásában Szeli István, „az irodalom embere“, és ez az összetétel tartalmazza azt a kettős jelleget, amely a szépíró és a szervező Kazinczy Ferenc munkásságát és életét mint egy jelentős emberi élet tartalmát kiteszi.

Leghosszabban Petőfi Sándorról értekezik Szeli István, ugyancsak évfordulós írásában, melynek már bevezetőjében szükségesnek tartja a méltatás alkalmi jellege mögé tekinteni, „már csak azért is, mert ennek az ünnepség-invázióknak retorikus szó-tömkelege, hiberbolikus jelzői, szóvirágai mármár azzal fenyegetnek, hogy elrejtik előlünk magát a költőt, Petőfi igazi értékét, azt, hogy miben is *nagy* valójában az ember és a költő“. Már ebből is kiderül, hogy Szeli István ezúttal nem csekélyebb feladatra vállalkozik, mint a nagyság — emberre és költőre egyaránt ügyelő — oknyomozására. Kiinduló pontja a Petőfi megfogalmazta etikai elv — „az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poéta voltam, de azt is fogja mondani, hogy szigorú erkölcsű ember valék“ —, amely műve értékelésében sem kerülhető meg. Előbb azonban azt a „csodálatos emberi képletet“ idézi meg, amelynek „a neve Petőfi Sándor“, nem kizárólag emberi nagyságának bizonyítása céljából, hanem mert hite szerint Petőfi „poézisének nagysága és mélységének titka éppen az emberi, a humanus együtttható, s mert versei lényegüket tekintve ennek az európai irodalomban is gyéren jelentkező tiszta etikai magatartásnak és humánumnak a lecsapódásai“.

A kor, amelyben a költő élt, ezúttal is meghatározó jellegű. Petőfi morális megszállotságát egy korszak erkölcsi tudatvilágának fényében lehet csak szemlélni és elfogadni. Költészete követi az „európai tavasz“ lázálomba szökkenő ívét. Hat esztendő alatt született meg a csodálatra méltó opusz, „rapid módon, gyors kibontakozással [. . .] a sztereotípiákból indul, végigszáguld a romantika összes felkínált témáin és lehetőségein, hogy aztán néhány esztendő alatt mindazt meghaladva messzemenően humanizálja és emberközelpelbe hozza, a realitások világába helyezze a romantika eszméit és ideáljait“. És ezzel Szeli István Petőfit rajzoló portréjában már el is érkezett a kor üzenetét meghalló és felerősítő költő emberi és alkotói szinkrón-jellegéhez: eszmékben Európa szavát hallja és „úttörője is egy újszerű költészetnek“.

„Költőnk — írja a továbbiakban Szeli István — 1848-ban jóllehet azt a látszator keltheti, hogy a történelem kulcsa az ő kezében van“, holott „ő nem törvényhozója, hanem csak beteljesítője és végrehajtója egy objektív társadalmi törvénynek, de küldetésnek ez is emberfelettien nagy és lenyűgözően szép“. Ennek a költészetben való reflektálódását, kifejeződését versről versre kellene és lehetne alátámasztani. Erre idő, alkalom ezúttal nincs, be kell érnie a megállapítással, mely szerint „Petőfi világirodalmi jelentőségét és értékét nem a romantikus élet és romantikusan vállalt halál, hanem a megisméltelhetetlen és a történelem által csak egyszer felkínált pillanat maradéktalan beteljesítése adja. Ezt a szerepet a költő akként töltötte be, hogy nemzeti küldetése azonosult az emberi és társadalmi haladás egy szélesebb, általánosabb

törekvésével és igényével“. S hogy a tág európai horizontra helyezett védtelen költő-lét említése nem pusztán szép gesztus Szeli István részéről, ennek bizonyítására nem kisebb párhuzamot von, mint hogy Petőfi forradalmi (emberi) beérésének éve (1848) egybeesik a „korabeli Európa másik nagy műve, a Kommünista Kiáltvány megjelenésének“ évével. Az egyidejűség — akkor is, ha „a ’történelmi mélystruktúrában’ belső logikájuk szerint összetartozó dolgokról van itt szó“ — bizarrnak tetszhet, de éppúgy mélyen átértett, vállalt szerepének súlyát tudja Petőfi emberi nagyságának is kifejezője. Mert — és itt versek idézése nélkül is bekapcsolódik Szeli István izgalmas oknyomzásába a költői opusz — „Marx és Petőfi műve [...] ugyanannak a ’világállapotnak’ kétféle megfogalmazása. A társadalomtudós az adott világ gazdaság- és társadalmi törvényszerűségét tudatosítja, a költő viszont ugyanezen világ bensőségét és morális tudatát fejezi ki expresszív művészi megfogalmazásban“. Petőfi verseinek széleskörű ismerete felmenti az alkalmi emlékezőt, hogy a gazdag Petőfi-irodalomban is figyelemre méltó tételét idézetekkel támassza alá, bár versek felsorakoztatásával Szeli István bizonyítási eljárása teljesértékűbb lehetett volna.

Öt portré, ötféle eljárás, közelítés és mégis minden esetben ugyanaz az eredmény: az írások alkalmi jellegből adódó rövidsége ellenére is teljes bemutatása jelentős íróknak és ugyanakkor Szeli István irodalomszemléletének láttelepszerűen pontos és hiteles bizonyítékai. Annak a szemléletnek, amely csak együtt tudja látni és láttatni — stiláris és tartalmi szempontból egyaránt rendkívüli, példamutató tömörséggel — az alkotót és alkotását, az embert és művét. Mégpedig olyképpen, hogy sohasem a saját látószögének mindenáron történő érvényesítésére törekszik, hanem a költőnek és költészetének hiteles bemutatására. A feldolgozandó anyag — költői opusz és élet — a készen kapott; a módszer, amely remek írói kisplasztikává formálja a témát s így dicséri a háttérben meghúzódó mestert, Szeli Istváné.

(*Cserepek.*) Évfordulókra — olykor talán még felkérésre is — írt alkalmi emlékeztetőkből nyilván lehetetlen egy összefüggő irodalomtörténeti szemléletet vagy rendszert rekonstruálni, kiolvasni. Szeli István évfordulós írásaiban is csak cserepei találhatóak egy ilyen koncepciónak; egy mozaikkép töredékei, s nem a teljes kép.

Felfedezhető azonban egy szempont, amely feltehetőleg vezérelvvé is válhatna, ha Szeli István XIX. századi magyar irodalomtörténet írására vállalkoznánk. Annál is inkább, mert ez irodalomszemléletének is meghatározó szempontja: az ember és a mű együttes, egymástól elválaszthatatlan, függő, egymást kiegészítő vizsgálata, ahogy az előző rész elemzéseiből e módszerrel való szempont jellege — talán — felismerhető.

Petőfi-írásában veti fel Szeli István a költő irodalomtörténeti bemutatásának, a költőhöz és művéhez való közelítésnek a kérdését. Mivel „az esztétikai szférában még nem állnak rendelkezésünkre a nagyságrend megállapításának eszközei“, Szeli István „negatív szelekcióval“ kísérli meg kiszűrni azt a kritikai elvet, mely „mai tudatunkkal sem ellenkező“. Hogyan kell Petőfi költészetének értékeit megállapítani, teszi fel a kérdést. Nem az „idealista filozófián felépülő német klasszicizmus esztétikája“ alapján, „amely oly sokáig kísért

a magyar irodalmi gondolkodásban“. Ez ugyanis „a maga elvontságával, módszereivel és egész rendszerével nem lehet alkalmas Petőfi értékeinek megállapítására“. Mert a „goethei ’tökéletesség’ nem volt eszménye a költőnek“, de „világérzés és temperamentum dolgában is“ ellentéte a magyar költő „a gondolati régiókban szárnyaló német irodalomnak“. Ugyanígy a „romantika érték kategóriái“ felől sem közelíthető meg Petőfi költészete, ugyanis a „fel-fokozott költői képzelet, az egzotikum keresése, a világ merőben szubjektív érzékelése és költői tükröztetése“ szintén „nem lehet elegendő Petőfi költői jelentőségének mértékéül“. Kivált pedig nem a „hegeli esztétikának a romantikus költészetet legfőbb elveként kikiáltott tétele“, amely szerint „a költészetnek tartalmában öncélúnak kell lennie. . .“. De megközelíthetetlen Petőfi a romantika egzotikum-kultusza felől is, amire elsősorban a külföldiek hajlamosak. Petőfi nagysága, költészetének értéke a pozitívizmus mennyiségi mutatóival operálók számára szintén megközelíthetetlen marad, akárcsak a „hungarocentrizmus szempontjait érvényre juttató esztéták“ számára, akik a „múlt század végén és a huszadik század első harmadában valami olyasmit emeltek ki költészetéből, ami annyira természetes eleme és közege poézisének, mint amennyire természetes közege a madárnak a levegő vagy a halnak a víz“. És ezzel még nem fejezi be Szeli István azoknak a módszereknek és szempontoknak a felsorolását, amelyek szerinte alkalmatlanok Petőfi Sándor költészetének teljes értékű megítélésére. Közéjük sorolja azokat, amelyek a forma és a tartalom egységének vizsgálatában látják az irodalom értékeinek mércéit. Ezek hívei vagy „verstani remeklést“ látnak, vagy egyszerűen megteszik a „művet bizonyos tartalmának mondott, tehát nemzeti, vallási, szociológiai, politikai törekvések modelljévé“. Hasonló egyoldalúságot lát Szeli István a versvilágot „grafikonokkal, számokkal, ábrákkal, mutatókkal, görbékkel“ értelmezni és magyarázni kívánók szándékában is. Mindezek a módszerek az „esztétikai elidegenedés riasztó példái lehetnek“. Miután tömör, de meggyőző formában párhuzamba állítja — amint már az előző részben jeleztem — Petőfi „költői és forradalmi“ beérését, az ugyancsak 1848-ban megjelenő Kommunista Kiáltvánnyal, mint a „nemzeti kiteljesedés“ és a „nemzetközi érvényű és jelentőségű“ dokumentumnak belső logika szerinti összetartozását, magyarázattal szolgál a „régebbi magyar marxista irodalom“-nak Petőfi műve előtti tanácsalanságára, arra, hogy miért állhattak Lukácsék aggályoskodva Petőfi „nemzeti koncepciója előtt“: mert elválasztották, ami Petőfi esetében összetartozik: a nemzeti és a nemzetközi jelleget. Ilyképpen jelzi Szeli István, hogy Petőfi költészetének erről az oldalról történő megítélése sem adhatott teljes értékű képet.

Hogy szerinte hogyan kell közelíteni Petőfi Sándor költészetéhez, az egy ügyesen elrejtett mondatból derül ki. Miközben a tartalom és a forma egységét mereven vizsgálók módszerét utasítja el, jegyzi meg Szeli István „azt, hogy bár figyelmük látszólag sokszempontú, valójában ügyet sem vetnek „az emberre (magára a költőre), aki a vizsgált költői világot megalkotta“. Ez a leglényegesebb, egyedül helyes közelítési szempont irodalomtörténeti vizsgálódásaink folyamán. Azaz: nem az elveket kell mereven követni, zsinórmértékül használni, hanem az alkotót és alkotásait vizsgálva kell kialakítani módszerünket. Nem az elvekhez kell törni, igazítani a költőt és költészetét, hanem a művekből kell kiolvasni, kiszűrni a vizsgálódás szempontjait. Így

válhat az irodalomtörténet merev, tilalomfákkal körülövezett tudomány helyett eleven, sok szempontú, friss irodalompercepcióvá.

Ennek a közelítési elvnek alapján képzelhető el Petőfi költészete különböző rétegeinek, szakaszainak tárgyalása anélkül, hogy mindenáron a nagy költőhöz egyedül „méltó“ egységes értékítéletre törekednénk. Szeli István számára Petőfi nem csak nagy költő, aki minden sorában remekművet hagyott ránk. Az ő Petőfi-képében nem kell megemelni az utánérzésből született versek, a byroni-heinei-shelley-szerű művek vagy a romantika felkínált témái és lehetőségei végigpróbálásának esztétikai szintjét, hanem csak a maguk valós művészi nivóján értékelhetők és elfogadhatók. Tény, hogy költészetében Petőfi eljut a romantika meghaladásához, s az újszerű költészet beteljesítéséhez is, de — száll vitába Szeli István a magyar irodalomtörténeti gyakorlattal — alig van hamisabb tétel annál, hogy „Petőfi *lezár* egy korszakot, beteljesítve mindazokat az eredményeket és törekvéseket, amelyeket eladdig a költészetben kezdeményeztek és megpróbáltak“. Szeli István azok véleményét látja elfogadhatónak, akik „mernek figyelmeztetni arra, hogy Petőfi az európai poézisnek olyan útjait is egyengeti, amelyek majd egy Baudelaire vagy Rimbaud felé mutatnak, s csak a szimbolizmusban és majd jóval később a szürrealizmusban érnek be“. Hogy ez a modernizmus felé futó szál nem a költő maivá tételének mesterkélt útja, arra Szeli István Berzsenyi írásában találhatunk határozott utalást. Amikor a Nyugat nemzedékeinek Berzsenyi modernségét felfedező magatartásáról szól, figyelmeztet is, hogy a modernség „mindenkor oly viszonylagos“ költői minőség, amelyre értékítéletet alapozni lehetetlen. Szeli István Petőfi alakját idézi, hogy kitessék, miért tud ma is időszerűen szólni hozzánk.

Az Arany- és az imént említett Berzsenyi-emlékező ugyancsak tartalmaz hasonló gondolatokat, mint Petőfi megítélésének irodalomtörténeti szempontokat felemlítő részlete. Hogy „Berzsenyit nem tudta magáévá váltani egyetlen irodalomtörténeti iskola, egyetlen ízlés- és stílusirány, egyetlen kritikai értékrendszer sem“, az nem kizárólag a költő érdeme, hanem az iskolák tehetetlenségét eredményező merevségével is magyarázható, akárcsak Arany költészetét csak a Petőfié mellett láttatók törekvése.

Csokonairól, Berzsenyiről, Kazinczyról, Petőfiről és Aranyról rajzolnak tömör portrékat Szeli István évfordulókra írt alkalmi írásai, talán csak Vörösmarty Mihály hiányzik ahhoz, hogy akár ily módon is kikerekedhessen a magyar irodalom történetének, alakulásának két emberöltőnyi része, Szeli Istvánnak, a tanárnak és a tudósnak igazi szakterülete, irodalomtörténeti érdeklődésének köre, egyetemi óráinak vissza-visszatérő anyaga. Csak kívánni lehet, hogy egyszer, hamarosan, a korszak összefüggő irodalomtörténete is elkészüljön Szeli István olvasata szerint. Ehhez, ahogy „emlékezői“ bizonyítják, a magyar irodalomtörténeti gondolkodás legnemesebb hagyományára, eredményeire — Horváth János, Barta János, Sinkó Ervin és Sótér István munkásságára — és saját jól megalapozott szempontjaira építve máris vállalkozhatna.

* A Berzsenyire, Csokonaira, Petőfire és Aranyra emlékező írások Szeli István *Történi iörténelem* című tanulmányokat, kritikákat, cikkeket tartalmazó könyvében (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981.) található, *Évszázadok* (43—57. old.) cím alatt. A Kazinczy Ferencről készült írás a *Magyar Szó Kilitó* című mellékletében jelent meg 1981. aug. 22-én (14. l.)

REZIME

UZ OBLETNICE

(Prilozi književnim pogledima Istvana Selija)

U ovom radu autor je ispitao i analizirao pet prigodnih istorijsko-književnih portreta koje je Istvan Seli (Szeli István) napisao o Čokonajju, Berženjiju, Kazinciju, Petefiju i Aranju, sa namerom da uhvati na delu književno poimanje i književno-istorijsku koncepciju Istvana Selija. Dva načina njihovog razmatranja bila su najprikladnija. S jedne strane, trebalo je ispitati koji pristup mu je omogućio da sažme i prikaže likove pet značajnih pisaca. S druge strane, trebalo je pronaći tragove književno-istorijskog gledišta u tim radovima.

Princip Selijeve analize portreta je, bez izuzetka, istovremeno ispitivanje čoveka i dela u međusobnoj zavisnosti. Delo i pisac su za njega nerazlučiva celina.

Iako su prigodnog karaktera, Selijevi portreti sadrže važna književno-istorijska zapažanja i konstatacije. Naročito zaslužuje našu pažnju pozamašniji portret o Petefiju, ne samo zato što jednoznačno potvrđuje Petefijev romantički karakter, već i zato što povlači paralele između Petefijevog revolucionarnog sazrevanja i pojave Komunističkog manifesta. U Selijevim portretima nalazimo pored oblika brižljivo negovanog i individualnog stila i opštevažne estetske poglede na istoriju književnosti.

SUMMARY

ON THE OCCASION OF ANNIVERSARIES

(Contributions to István Szeli's literary views)

In this paper the author has investigated and analysed five occasional literary portraits of Csokonai, Berzsenyi, Kazinczy, Petőfi and Arany written by István Szeli, with the intention to penetrate into Szeli's literary conception. Two ways of considering this issue seemed to be the most adequate. On the one hand, it was necessary to investigate which approach had enabled Szeli to sum up and present the portraits of five important writers. On the other hand, it was necessary to find the traces concerning the views of the history of literature in these works.

The principle of Szeli's portrait analysis has been the simultaneous investigation of the man and his work in their interdependence. In Szeli's view, the work and his writer represent an inseparable entity.

Although having an occasional character, Szeli's portraits contain important observations and statements concerning the history of literature. A special attention deserves the rather extensive Petőfi portrait, not only because there Petőfi's romantic character has got an unequivocal affirmation, but also, because a parallel has been drawn between Petőfi's revolutionary maturation and the appearance of the Communist Manifesto. The portraits written by Szeli show qualities of a cultivated and individual style, and contain, as well, general aesthetic views on the history of literature.

ETO: 016 SZELI

BIBLIOGRÁFIA

SZELI ISTVÁN ÉLETE ÉS MUNKÁI

Pastyik László

A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.

I.

Életének főbb adatai

1921. szeptember 11-én született Zentán, tisztviselő családban. Az elemi iskolát és az algimnáziumot szülővárosában végezte. Anyagi körülményei nem tették lehetővé, hogy folytassa gimnáziumi tanulmányait. Három évig egy vaskereskedésben dolgozott, s csak 1938-ban iratkozhatott be a szabadkai főgimnáziumba. Itt érettségizett az 1941/2. tanévben. 1942 őszén kezdte el egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar nyelv és irodalom — szerbhorvát nyelv és irodalom szakán. 1943 novemberében mozgósították. 1945 júniusában tért haza Zentára. Ez év nyarán rövid ideig a Magyar Szó újvidéki szerkesztőségében dolgozott, majd a zentai tanítóképző tanfolyamra neveztek ki, októbertől kezdve pedig a gimnáziumban tanította a magyar nyelvet és irodalmat. 1946 novemberétől az újvidéki Pedagógiai Főiskolán tanult. 1947-ben és 1948-ban az újvidéki algimnáziumban, a József Attila Általános Iskolában és a magyar tannyelvű tanítóképzőben tanított. Főiskolai tanulmányainak befejezése után 1948-ban Zentára kérte áthelyezését. 1949 őszén igazgatóvá neveztek ki a magyar tannyelvű főgimnáziumba. Ezt a tisztséget rövidebb megszakítással 1956 őszéig töltötte be. 1957 végéig a zentai járás tanulmányi felügyelője volt. 1958 kezdetétől tanulmányi ösztöndíjjal Budapesten folytatta egyetemi tanulmányait, s 1960 januárjában szerezte meg oklevelét. Két éven át a Tartományi Pedagógiai Intézet alkalmazottja volt. 1962-ben neveztek ki a Magyar Tanszékre előadó tanárnak az újvidéki Bölcsészettudományi Karon. Ugyanebben az évben tett doktori szigorlatot. Az 1969-ben alapított Hungarológiai Intézet igazgatói teendőit hét éven át látta el. A Tanszék és az Intézet egyesülése után az integrált intézet igazgatója volt 1979 őszéig. Ebben az évben megválasztották a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagjának. Jelenleg a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének tanára.

II.

1951

A zentai főgimnázium történelméből. = Magyar Szó 1951. máj. 27. 4. 1.

1953

A magyar nyelv- és irodalom programtervezetének vitája. = Népoktatás 1953. 7—8. sz. 1128—1132. 1.

Kukucska világa. Iskola és néprajz. — Híd 1953. 9. sz. 632—637. 1.

Betűjegy: Sz. I.

1954

Ceruzasorok egy tanári noteszból. = Híd 1954. 3. sz. 145. 1.

Betűjegy: Sz. I.

1955

Bevezetés az irodalomelméletbe. Kézikönyv a gimnázium felső osztályai számára. Összeállította Szeli István. Novi Sad 1955. Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat. 316 1.

1956

Az eredmény meglepő. Az iskolatanácsokról és diókközösségekről. = Ifjúság 1956. jan. 1. 3. 1.

Interjú.

Tantervmódosítást, alaposabb tanárképzést! = Ifjúság 1956. nov. 3. 8. 1.

1957

A regényírás új útjain. Oskar Davičo: Beton és jánosbogarak. = Magyar Szó 1957. jan. 1., 2. és 3. 21. 1.

A rádió nyelvéről. — Rádióiskola 1956/57. 5. sz. 218—223. 1.

Álom a dűlőutak szélén. Fehér Ferenc verseskötete. = Magyar Szó 1957. febr. 24. 1. 6. 1.

Major Nándor: Udvarra nyílik az ablak. = Magyar Szó 1957. márc. 22. 7. 1.

Egy regény nyelvi tanulságai. = Híd 1957. 3—4. sz. 162—172. 1.

Majtényi Mihály Garabonciás c. regényéről.

Juhász Gyula. = Magyar Szó 1957. ápr. 7. 6. 1.

Jelöletlen.

Egy évforduló margójára. = Magyar Szó 1957. ápr. 28. 7. 1.

Flaubert Bovaryné c. regénye megjelenésének 100. évfordulója alkalmából.

Moholi csodabogarak. = Magyar Szó 1957. máj. 10. 7. 1.

A nemzeti türelmetlenségről — pedagógusokról.

Laták István jubileuma. Harminc év az irodalom szolgálatában. = Magyar Szó 1957. jún. 23. 7. 1.

Interjú.

Negyed évszázad az írás szolgálatában. = Magyar Szó 1957. júl. 12. 7. 1.

Interjú Sulhóf Józseffel.

Csendes mellékutcában lakom. . . = Magyar Szó 1957. júl. 14. 9. 1.

Tárca.

Csépe Imre: Tarisznyás emberek. = Magyar Szó 1957. júl. 21. 6. 1.

Tragédia. = Magyar Szó 1957. szept. 16. 2. 1.

Pedagógiai tárgyú túra.

A zentai festőtelep hatodik tárlata. Híd 1957. 10. sz. 870—871. 1.

Betűjegy: Sz. J.

Harsányi Zsolt: Magyar rapszódia. = Magyar Szó 1957. okt. 27. 6—7. 1.

Branimir Ćosić: Szedett fa. = Magyar Szó 1957. nov. 8. 1.

Mesc a megrekedt időről. = Magyar Szó 1957. dec. 8. 8—9. 1.

1960

Thurzó Lajos emlékfüzet. A költő halálának 10. évfordulójára.

Kézirat gyanánt mint értesítő az ünnepekről. A címlapon B. Szabó György rajza. Bevezetés Szeli István. Zenta 1960. Népkönyvtár. 17 1. Zentai Füzetek, 1. Emlékezés egy könyvre és írójára. Szerb Antalról és a Magyar irodalom történetéről. = Magyar Szó 1960. ápr. 3. 9. 1.

Az indulás. Adalékok Thurzó Lajos pályaképehez, 1931—35. A költő halálának 10. évfordulója. [1—4]. = Magyar Szó 1960. ápr. 21. 11. 1.; ápr. 22. 11. 1.; ápr. 23. 11. 1.; ápr. 24. 8. 1.

Könyv — árendába. = Magyar Szó 1960. máj. 15. 1.

A ponyváról, zugkönyvtárakról.

A Fehér Csönd. Csépe Imre új kötetéről. = Magyar Szó 1960. jún. 5. 9. 1.

Téma a dolgozattémáról. = Magyar Szó 1960. jún. 19. 4. 1.

A szakiskolák új szerepe. A zentai tanintézetek helyzete. = Magyar Szó 1960. aug. 3. 7. 1.

B. Szabó György: Régi magyar irodalom I. rész. Egyetemi jegyzetek. = Magyar Szó 1960. szept. 25. 9. 1.

Széljegyzetek az irodalmi vitához. = Magyar Szó 1960. okt. 23. 11. 1.

Lőrinc Péter: Alakok. = Magyar Szó 1960. okt. 30. 9. 1.

1961

Egy versíró szocialista a század elején. (Szeli István: Fendrik Ferenc munkásdalairól.) Zenta 1961. Városi Könyvtár — Közművelődési Közösség. 12 1. Zentai Füzetek, 4.

Bori Imre: Az ember keresése. = Magyar Szó 1961. jan. 1. 10. 1.

Tanítók panasza. Tanügyi megbeszélés Novi Sadon. = Magyar Szó 1961. febr. 9. 7. 1.

Befeléfordulás. Szirmai Károly: Már nem jön senki. = Magyar Szó 1961. febr. 12. 9. 1.

Az Antológia ürügyén. Vajdasági ég alatt. = Magyar Szó 1961. márc. 12. 9. 1. Zentai kiadványok bibliográfiája. = Híd 1961. 4. sz. 387—388. 1.

Betűjegy: Sz. I.

Egy irodalomtörténet margójára. Kultúra Világa sorozat: A magyar irodalom története. = Magyar Szó 1961. ápr. 30. — máj. 1. 12. 1.

Tanügyi mozaik. Eredmények és nehézségek a zentai középiskolákban. = Magyar Szó 1961. máj. 4. 10. 1.

Muravidéki jegyzetek. = Magyar Szó 1961. aug. 13. 11. 1.

Irodalmi régiségek. A Zentai füzetek legújabb számához. Magyar Szó 1961. nov. 12. 11. 1.
Az Akadémia vagy a Bács megyei Napló? = Magyar Szó 1961. nov. 26. 12. 1.
Vitacikk A magyar helyesírás szabályainak Jugoszláviai Függeléke c. dokumentummal kapcsolatban. Vö. Laták István: Néhány túlzás és néhány logikátlanság. Hozzászólás a helyesírási vita kérdéseire. Magyar Szó 1961. nov. 19.
Egy és más a „Zentai évek”-hez. Majtényi legújabb könyve nyomán. = Magyar Szó 1961. dec. 24. 14. 1.

1962

Majtényi Zentán. Zenta 1962. A Közművelődési Közösség kiadása. 9. 1. Zentai Füzetek, 6.
A Tragédia-fordítások kulisszái mögül. = Híd 1962. 2. sz. 169—172. 1. Madách Imre művének szerbhorvát fordításairól.
Sulhóf József könyvéről és az ifjúsági regényről. = Magyar Szó 1962. febr. 18. 14. 1.
A Csöpi c. regényről.
Nem költői megjegyzések egy költeményre. Domonkos István Rátka c. verséről. = Híd 1962. 3. sz. 231—235. 1.
Sajkódi metamorfózisok. = Magyar Szó 1962. márc. 18. 15. 1.
Németh László Sajkódi esték c. tanulmánykötetéről.
Perpatvar íróéknál. = Magyar Szó 1962. márc. 25. 15. 1.
A Symposion c. irodalmi melléklet kritikáiról.
Majtényi Zentán. = Magyar Szó 1962. ápr. 6. 17. 1.
Másodközlés a Zentai Füzetek 6. számából.
A Delo vitája az irodalom egyetemi oktatásáról. = Magyar Szó 1962. júl. 1. 15. 1.
Irodalmi nyelvünk egységéért. Vljaj Lajos: Verseki, Pomurska založba, Murska Sobota. = Magyar Szó 1962. júl. 1. 15. 1.
Rousseau és — Vajdaság. Kétszáz éves a Társadalmi Szerződés. = Magyar Szó 1962. júl. 29. 15. 1.
Az esztétikai megismerés útjai. Uvod u književnost. Zagreb 1961. = Magyar Szó 1962. okt. 14. 16. 1.
Nyelvhelyesség vagy nyelvészeti. Kossa János: Így írunk mi. Forum 1962. = Magyar Szó 1962. okt. 28. 15. 1.
Hajnóczy Szerémségben. Szeli István doktori szigorlatának expozéjából. = Magyar Szó 1962. nov. 18. 14—15. 1.

1963

Az irodalom könyve. A középiskolák 1. osztálya számára. Összeállította Szeli István. Novi Sad 1963. Forum. 251 1. + 16 táblakép.
Pogovor. O piscu i njegovom delu. — Tibor Déry: Niki. Priča o jednom psu. S mađarskog preveo Aleksandar Tišma. Novi Sad 1963. Forum. 157—164. 1.
Egy lap halálára. — Magyar Szó 1963. jan. 1., 2. és 3. 21. 1.
A Buksi c. gyermeklepről.

„A franciák ellen magyarok s horvátok ti véres fegyverrel miért indultátok?”
Híd 1963. 2. sz. 158—171. 1.

1964

Az irodalom könyve. A középiskolák 2. osztálya számára. Összeállították B. Szabó György, Bori Imre, Szeli István. Novi Sad 1964. Forum. 536 1.
Az irodalom könyve. A középiskolák 4. osztálya számára. Összeállították Bori Imre, Szeli István. Novi Sad 1964. Forum. 357 1.
A Tanszék ma és holnap. = Magyar Szó 1964. jan. 1. 11. 1.
A létezés költői válaszai. Pap József: Rés. 1963. = Híd 1964. 2. sz. 213—216. 1. — Ua. = Magyar Szó 1964. márc. 8. 15. 1.
Két szlovén író magyarul. = Magyar Szó 1964. márc. 29. 16—17. 1.
Jelenné váló múlt. = Magyar Szó 1964. ápr. 26. 14. 1.
A Matica srpska irodalmi lexikonáról.
Az értekező próza. A Híd 1963-ban. = Híd 1964. 6. sz. 694—701. 1.
Négy év szépirodalma. = Magyar Szó 1964. jún. 21. 14. 1.
Egy versválogatás elé. = Magyar Szó 1964. aug. 2. 14. 1.
A Sedam mađarskih pesnika iz Vojvodine c. készülõ kiadványról.
Hármas befolyásoltság. = Magyar Szó 1964. okt. 18. 15. 1.
Elõszó a Sedam mađarskih pesnika iz Vojvodine c. antológiához.

1965

Hajnóczy és a délszlávok. Kortörténeti tanulmány. Novi Sad 1965. Forum. 198 1.
Zenta írói. Senta 1965. Savez za kulturu. 32 1. + 2 tábla.
Građa za monografiju Sente. Kulturni život, 1.
Sedam mađarskih pesnika iz Vojvodine. Beograd 1965. Nolit. 105 1.
Krlježa, Miroslav: Kirándulás Oroszországba. Esszék. Válogatta Hadrovics László és Németh István. Fordította Szeli István. Novi Sad 1965. Forum. 612 1. Miroslav Krlježa válogatott művei.
A Nyelvművelő Egyesület fiókszervezeteinek megalakulása elé. = (Hét) 7 Nap 1965. febr. 13. 8. 1.
A két világháború közötti jugoszláviai magyar irodalom. A húszas évek. A Híd írói. Kitekintés. = Híd 1965. 7—8. sz. 955—959. 1.; 978—980. 1. és 987. 1.

1966

Az irodalom élete. A középiskolák 1. osztálya számára. 2. kiadás. Novi Sad 1966. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 188 1. + 18 tábla kép.
Milkó Izidor: Gesztenyefám. Irodalmi emlékezések. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Szeli István. Novi Sad 1966. Forum. 336 1. Milkó Izidor hátrahagyott írásai, 1.

Milkó Izidor: Harun al Rasid és egyéb írások. Válogatta Szeli István. Novi Sad 1966. Forum 275 1. Milkó Izidor hátrahagyott írásai, 2.
Magyar irodalom Jugoszláviában. = A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. (Szerk. Szabolcsi Miklós) A magyar irodalom története 6. (Főszerk. Sótér István) Bp. 1966. Akadémiai Kiadó. 897—923. 1.
Betűjegy: Sz. I.; társszerző: B [ori]. I [mre].

1967

Pisci Sente. [Társszerző: Božidar Kovaček] Senta 1967. 62 1.
Kulturni život, 2.
Az irodalom élete. Tankönyv a gimnáziumok 2. osztálya számára.
[Társszerző: Bori Imre.] Novi Sad 1967. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 332 1. + 14 tábla kép.
Az irodalom élete. Tankönyv a gimnáziumok 4. osztálya számára.
[Társszerző: Bori Imre.] Novi Sad 1967. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 141 1.
Az irodalom könyve. A középiskolák 1. osztálya számára. Összeállította Szeli István. 2. kiadás. Novi Sad 1967. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 270 1. + 6 tábla kép.
Szavai termékeny talajra hullottak. Szeli István gyászbeszéde [Sinkó Ervin sírjánál]. = Magyar Szó 1967. márc. 29. 11. 1.
In memoriam Sinkó Ervin. (1898—1967) = Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Knjiga X, (1967) 557—560.
In memoriam Ervin Sinko. (1898—1967) = Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Knjiga X, (1967) 560—563.
A Hungarológiai Intézetről. = Új Symposion 1967. 29—30. sz. 32. 1.
Esej na mađarskom jeziku u nas. = Telegram 20. X 1967. VIII, 390.

1968

A kritikai realizmus kérdései. = Savremeno obrazovanje. Posebno izdanje. Nastavna sveska broj 1/1968. 211—230.
A Modern tragikumtól a Poétikáig. Jegyzet Ungvári Tamás Poétikájáról. = Híd 1968. 2. sz. 254—256. 1.
Pouke jedne antologije. Karolj Ač: Pisma naših dana. = Dnevnik 25. II 1968. str. 12—13.
Egy antológia tanulságai. Ács Károly: Napjaink éneke I—II. = Új Symposion 1968. 35. sz. 25. 1.
A Híd-díjas költőről. = Magyar Szó 1968. márc. 17. 18. 1.
Tolnai Ottóról.
A hazai magyar tudományos élet fellendítését szolgáljuk. Interjú Szeli Istvánnal a Hungarológiai Intézet munkatervéről. = Magyar Szó 1968. jún. 9. 2. 1.
A jugoszláviai magyar irodalom története 1945 után. A negyvenes évek. = Híd 1968. 7—8. sz. 769—800. 1.

A szintézis nehézségei. = Magyar Szó 1968. dec. 11. 7. 1.
A Magyar Szó ankétja a vajdasági népek irodalmáról.

1969

Utak egymás felé. Újvidék 1969. Forum. 275 1. + 12 kép és faksimile.
Az irodalom élete. A középiskolák 1. osztálya számára. 3. kiadás. Novi Sad
1969. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 192 1. + 10 kép melléklet.

A szerbhorvát irodalom kistükre a kezdetektől 1945-ig. (Szerkesztő bizottság:
Csuka Zoltán, Hadrovics László, Božidar Kovaček, Draško Redep, Szele
István, Vujicsics D. Szoján.) Bp. 1969. 879 1.

A bevezető és az ismertető szövegeket Szele István (XVIII. század) írta.
179—226. 1.

Műalkotás és eszmeiség. Az irodalomelmélet oktatásának kérdése a közép-
iskolában. = Korszerű Magyartanítás 1/1969. 176—195. 1.

A Hungarológiai Intézet tématervéből. = Magyar Szó 1969. jan. 5. 8. 1.
Borislav Jankulov emlékezete. = Magyar Szó 1969. ápr. 22. 10. 1.

A felvilágosodás két arca. = Híd 1969. 7—8. sz. 872—886. 1.

A magyar és szerb felvilágosodás párhuzamos vonásai c. tanulmány
részlete.

A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. 1969—1975. 1—25. sz.
[Később:] Hungarológiai Közlemények. A Magyar Nyelv, Irodalom és
Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz folyóirata. 1976—1979. szeptember.
26—40. sz.

Fő- és felelős szerkesztése.

Az első szám elé. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei
1969. 1. sz. 3—9. 1.

Programcikk.

In memoriam. B. Szabó György. (1920—1963) = Tanulmányok 1969.
[1. füzet] 5—6. 1.

In memoriam. Sinkó Ervin. (1898—1967) = Tanulmányok 1969. [1. füzet.]
7—8. 1.

A Barbárok egy lehetséges modelljéről. = Tanulmányok 1969. [1. füzet.]
257—268. 1.

Egy évtized tanulságainak tükrében. Beszélgetés Szele István rendkívüli
tanárral. = Magyar Szó 1969. okt. 12. 8. 1.

Riporter: G [erold]. L [ászló].

Legújabb könyvem: Utak egymás felé. = Magyar Szó 1969. nov. 18. 9. 1.

A kifogásolt pedagógiai gyakorlat. Kétnyelvű oktatás a Muravidéken. [1—2.]
= Magyar Szó 1969. dec. 23. 6. 1. dec. 24. 9. 1.

Riporter: Burány Nándor.

1970

Az irodalom könyve. A gimnáziumok 1. osztálya számára. Összeállította:
Szele István. Harmadik kiadás. Újvidék 1970. Tartományi Tankönyvkiadó
Intézet. 287 1. | 11 tábla kép.

- Az irodalom könyve. Szöveggyűjtemény a középiskolák 2. osztálya számára. [Társszerző: Bori Imre.] Második, javított kiadás. Novi Sad 1970. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 371 l. + 10 képmelléklet.
- Thurzó Lajos: Léleccel magasba szállni. Válogatott versek. Válogatta és az előszót írta Szeli István. Újvidék 1970. Forum. 100 l.
- Tóth József (1916—1935). Monográfia. Válogatta Ács József. A bevezetést írta Szeli István. Az anyagot begyűjtötte Tripolszky Géza. Újvidék 1970. Forum. [12 l.] + 75 reprodukció.
- A strukturalista verselemzésről. = Korszerű Magyartanítás 1970. 1. sz. 93—114. l.
- Borislav Jankulov és a magyar művelődéstörténet. = Tanulmányok 1970. 2. füzet. 129—141. l.
- Egy évtized tanulságai. = Tanulmányok 1970. 2. füzet. 175—182. l.
- A Magyar Tanszékről.
- Köszöntő. = Magyar Szó 1970. jan. 25. 13. l.
- Herceg János 60. születésnapja alkalmából.
- Portret. Profesor Filozofskog fakulteta Ištvan Seli. Najveći poduhvat — rečnik sa 120 000 reči. = Dnevnik 29. januar 1970. str. 5.
- Interjú. Riporter: Ružica Žekić.
- A Hungarológiai Intézet egy éve. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1970. 2. sz. 161—164. l.
- Magyar kultúra Jugoszláviában. Az újvidéki Hungarológiai Intézet munkájáról. = Népszabadság 1970. márc. 26. 7. l.
- Interjú. Riporter: Moldvay Győző.
- Thurzó Lajos. = Magyar Szó 1970. ápr. 23. 9. l.
- Jelentős feladatokat vállalunk. Szeli István igazgató az Újvidéki Hungarológiai Intézet munkájáról. = Új Szó (Pozsony) 1970. ápr. 30. 6. l.
- Interjú. Riporter: Burány Nándor.
- A Hungarológiai Intézet folklórszemináriuma. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1970. 3. sz. 153—154. l.
- Söpörjük ki a padlásokat! = Magyar Szó 1970. szept. 18. 6. l.
- A jugoszláviai hungarikák gyűjtéséről.
- A nyelvművelés tágabb értelmezést nyer. Szeli István, a J [ugoszláviai] M [agyar] Ny [elvművelő] E [egyesület] elnöke a közgyűlés előtt. = Magyar Szó 1970. okt. 7. l.
- Kossa János köszöntése. = Magyar Szó 1970. okt. 10. 9. l.
- Az Intézet nyári-őszi munkájáról. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1970. 4. sz. 153—154. l.
- Félévszázados lemaradás kell pótolnunk. = Képes Ifjúság 1970. nov. 18.3—4.1.
- Interjú. Riporter: Dudás Károly.
- Dve epohe i dve oblasti istorije književnosti. = Dnevnik 29. novembar 1970. str. 23.
- Duboki su koreni. Jedna lepa kulturna i politička inicijativa. Skup naučnika i pisaca razmatrao u Novom Sadu duhovne veze mađarskih i jugoslovenskih naroda u prošlosti. = Politika (Belgrád) 5. decembar 1970. Kultura-umetnost str. 3.

1971

- Ač, Karolj. [Ács Károly]. = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad. 1971. Matica srpska. str. 13.
- Bogdanfi, Šandor. [Bogdánfi Sándor] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska str. 41.
- Bori, Imre. = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 44.
- B. Sabo, Đerđ. [B. Szabó György.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 54.
- Čepe Imre. [Csépe Imre.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 69.
- Debreceni, Jožef. [Debreczeni József.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 88.
- Fehér, Ferenc. [Fehér Ferenc.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 122.
- Herceg, Janoš. [Herceg János.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 150.
- Híd = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 150—151.
- Kalanda (Kalangya). = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 199.
- Latak, Ištvan. [Laták István.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 271.
- Lerinc, Peter. [Lőrinc Péter.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 275.
- Majtenji, Mihalj. [Majtényi Mihály.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 293.
- Nemet, Ištvan. [Németh István.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 365.
- Pap, Jožef. [Pap József.] = Jugoslovenski književni leksikon Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 389.
- Sirmai, Karolj. [Szirmai Károly.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 483.
- Šafer, Pal. [Saffer Pál.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 520.
- Šulhof, Jožef. [Sulhót József.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 532.
- Turzo, Lajoš. [Thurzó Lajos.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska str. 545.
- Zakanj, Antal. [Zákány Antal.] = Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad 1971. Matica srpska. str. 584.
- A drámaíró Szarvas Gábor. = Tanulmányok 1971. 3. füzet. 305—324. 1. Még egyszer a mi Intézetünkről. = [Hét] 7 Nap 1971. jan. 1. 34. 1.
- Drámaírodalmunk gazdagodása. Mai mondanivaló — mitologikus keretben. Szeli István, a bíráló bizottság elnöke a pályázat eredményeiről. = Magyar Szó jan. 16. 12. 1.
- Interjú. Riporter: (bn) [Burány Nándor.]

Jegyzet a „krétáshátúakról“. Kárász József: A krétáshátú. Bp. 1970. = Híd 1971. 2. sz. 227—230. 1.

Šta je novo na katedri? Naš gost Ištvan Seli profesor Univerziteta (Novi Sad). = Dnevnik 18. mart 1971. str. 8.

Interjú.

Megnyitó. [Magyar—délszláv összehasonlító irodalmi értekezlet.] = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1971. 5—6. sz. 3—5. 1.

A magyar—délszláv kapcsolatok egy régebbi értelmezéséről. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1971. 5—6. sz. 83—88. 1.

Borislav Jankulov munkásságáról.

Zárószó. [Magyar—délszláv összehasonlító irodalmi értekezlet.] = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1971. 5—6. sz. 171—172. 1.

Összehasonlító irodalmi értekezlet. Évi jelentés. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1971. 5—6. sz. 175—179. 1.

Pénzügyi és publikációs terveinkről. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1971. 7. sz. 167—168. 1.

Rendezvények, publikációk, szerződések. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1971. 8. sz. 159—160. 1.

Művelődéstörténeti ülészak és tanácskozás. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1971. 9. sz. 157—158. 1.

A szerbhorvát—magyar szótár második kötetéről. = Bilten. A Tartományi Tankönyvkiadó Intézet Közlönye 1971. 16. sz. 6—8. 1.

Közlönyünk olvasóihoz. = Nyelvművelő 1971. okt. 2. 1. 1.

A Magyar Szó Nyelvművelő c. melléklapjának programcikke.

Szubjektív sorok egy oktatásügyi tervezet margójára. A felsőoktatási intézmények fejlesztési terve 1980-ig. = Magyar Szó 1971. nov. 11. 10. 1.

Művelődéstörténetünk tanulmányozásának jelentőségéről. Szei István igazgató nyilatkozata. = Magyar Szó 1971. dec. 12. 8. 1.

Interjú. Ríporter: [Burány Nándor.]

Részletes művelődéstörténeti program készül. Szei István a minapi tanácskozás eredményeiről. = Magyar Szó 1971. dec. 21. 9. 1.

Interjú. Ríporter: (bn) [Burány Nándor.]

Művelődéstörténeti kutatásainkról. = [Hét] 7 Nap 1971. dec. 24. 23. 1.

Negacija građanskih shvatanja. Naučni skup o istoriji kulture Mađara u SFRJ. = Politika (Belgrád) 25. decembar 1971. str. 11.

1972

Az irodalom élete. A középiskolák 1. osztálya számára. Negyedik kiadás. Újvidék 1972. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 200 l.+11 képmelléklet.

Az irodalom élete. Tankönyv a gimnáziumok 2. osztálya számára. [Társ-szerző: Bori Imre.] Második, átdolgozott kiadás. Újvidék 1972. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 234 l.

Az irodalom könyve. Szöveggyűjtemény a középiskolák 2. osztálya számára. [Társ-szerző: Bori Imre.] Harmadik, javított kiadás. Novi Sad 1972. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 342 l.

Az irodalom könyve. Szöveggyűjtemény a középiskolák 4. osztálya számára. [Társ-szerző: Bori Imre.] Második, javított kiadás. Novi Sad 1972. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 247 l.

- A magyar és a szerb felvilágosodás párhuzamos vonásai. = Szomszédság és közösség. Délsláv—magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok. (Szerk. Vujicsics D. Sztoján.) Bp. 1972. Akadémiai Kiadó. 95—133. 1.
- Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. (Glavni urednik: Živojin Boškov./Ištván Seli urednik za mađarsku književnost.) Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 783.
- Banjai, Ivan. [Bányai János.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 150.
- Benc, Mihalj. [Bencz Mihály.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 207.
- Bogdanfi, Šandor. [Bogdánfi Sándor.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 261.
- Borbelj, Janoš. [Borbély János.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 289—290.
- Bori Imre. = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 291—292.
- Bošnjak, Ištván. [Bosnyák István.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 312.
- Brajer, Lajoš. [Brájer Lajos.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 326.
- Buranj, Nandor. [Burány Nándor.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 395.
- Deak, Andraš. [Deák András.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 579.
- Deak, Ferenc. [Deák Ferenc.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 579.
- Debreceni, Jožef. [Debreczeni József.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad. 1972. Matica srpska. str. 585—586.
- Domonkoš, Ištván. [Domonkos István.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. I. A—Dž. Novi Sad 1972. Matica srpska. str. 668.
- Legenda és valóság. A Napló Petőfi-képe. = Tanulmányok 1972. 4. füz. 141—155. 1.
- A kritikáról, Kópénak, három bővített mondatban. = Magyar Szó 1972. febr. 12. 11. 1.
- Bevezetés. [A Hungarológiai Intézet művelődéstörténeti értekezletén.] = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1972. 10. sz. 3—7. 1.
- Évi jelentés. Művelődéstörténeti ülészak. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1972. 10. sz. 129—131. 1.
- A harmonikus szellemi fejlődés szükségessége. Beszélgetés Szeli Istvánnal. = Magyar Szó 1972. márc. 18. 9. 1.
- Interjú. Ríporter: Végel László.
- Még egyszer a hagyományainkról. = Magyar Szó 1972. ápr. 29. 11. 1.
- Egy tanfolyam néhány tanulságáról. = Magyar Szó 1972. júl. 8. 7. 1.
- A Hungarológiai Intézet folklór-szemináriumáról.
- Őszinte sorok egy sajnálatos magatartásformáról. = [Hét] 7 Nap 1972. júl. 21. 6. 1.
- A jugoszláviai hungarikák begyűjtéséről.

Az összehasonlító irodalom egy változatáról. [Bori Imre: Irodalmak — kölcsönhatások. Újvidék 1971.] = Üzenet 1972. 8—9. sz. 514—518. 1.
 Napi kulturális gondjainkról. = Magyar Szó 1972. aug. 19. 9. 1.
 Az Intézet 1972. évi munkatervéről. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1972. 11—12. sz. 285—288. 1.
 Szarvas Gábor szellemében. Szeli István és Lőrincze Lajos nyilatkozata. = [Hét] 7 Nap 1972. okt. 20. 16. 1.
 Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok Adán.
 Jegyzetek Arany Jánosról. = Magyar Szó 1972. okt. 21. 11. 1.
 Nyelvművelésünk múltjából. = Tanulmányok 1972. 5. füzet. 125—146. 1.
 Kiadványok, értekezletek. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1972. 13. sz. 163—164. 1.

1973

Az irodalom könyve. A gimnáziumok 1. osztálya számára. Negyedik, változatlan kiadás. Újvidék 1973. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 287 1.
 Az irodalom élete. Tankönyv a gimnáziumok 4. osztálya számára. [Társ-szerző: Bori Imre.] Második, javított kiadás. Novi Sad 1973. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 147 1.
 Adalék a „regionális irodalom“ vizsgálatának kérdéséhez. = Tanulmányok 1973. 6. füz. 133—152. 1.
 Mita Popović magyar nyelvű költészetéről. [O pesništvo Mite Popovića na mađarskom jeziku.] = Istraživanja II. (1973) 99—112. 1.
 Forradalmi etikája. = Magyar Szó 1972. dec. 31.; 1973. jan. 1., 2. 14. 1.
 Petőfi Sándorról.
 Az 1972. évi terv teljesítése és az Intézet 1973. évi tudományos kutatásainak terve. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1973. 14. sz. 153—158. 1.
 Tizenkét Petőfi-téma. Benyomások egy újvidéki értekezletről. = Magyar Szó 1973. márc. 21. 12. 1.
 A Magyar Tanszék és a Hungarológiai Intézet Petőfi-értekezletéről.
 Petőfi-ülésszak. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1973. 15. sz. 175—177. 1.
 A jugoszláviai magyar nyelvművelés múltjából. = Nyelvőr 1973. 2. sz. 131—138. 1.
 A Hungarológiai Intézet kezdeményezője. = Dolgozók 1973. jún. 15. 9. 1.
 B. Szabó Györgyről.
 B. Szabó György (1920—1963). Kommentár egy önéletrajzhoz. = Magyar Szó 1973. jún. 16. 15. 1.
 Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom. Szeli István a Debreceni Nyári Egyetemre írt értekezéséről. = Magyar Szó 1973. júl. 20. 10. 1.
 Interjú. Riporter: B[ordás]. Gy[őző].
 Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom. = Magyar Szó 1973. júl. 28. 11. 1.
 Részlet egy nagyobb tanulmányból.
 Vendégünk volt Szeli István. = Hajdu-Bihari Napló (Debrecen) 1973. szept. 16. 11. 1.

Interjú. Riporter: Márkus Béla.
 Zentaiak. Seregszemle és adalék a szellemi hagyományok kérdéséhez. = Magyar Szó 1973. nov. 10. 13. 1.
 Csokonai Vitéz Mihály. = Magyar Szó 1973. nov. 17. 11. 1.
 A Kalangya és irodalma. A komplex kutatás szükségessége. = Magyar Szó 1973. nov. 24. 15—16. 1.
 Prošlost i sadašnjost u radu Instituta za hungarologiju. = Savremenost 1973. br. 4. str. 67—78.
 Emlékbeszéd. [B. Szabó Györgyről.] = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1973. 16—17. sz. 101—103. 1.
 Egyetemi jegyzetéről. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1973. 16—17. sz. 179—184. 1.
 Kongresszusok, értekezletek. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1973. 16—17. sz. 231—232. 1.
 Szenteleky irodalomszemléletének margójára. = Üzenet 1973. 12. sz. 952—955. 1.

1974

Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom. Újvidék 1974. Forum Könyvkiadó. 266 1.
 O nekim osobenostima mađarske i jugoslovenske prosvćenosti. = Godišnjak Društva istoričara SAP Vojvodine. Novi Sad 1974. 99—111.
 A hungarológiai kutatásokról mai szemmel. = Magyar Szó 1973. dec. 31.; 1974. jan. 1., 2. 16. 1.
 Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom. = Híd 1974. 1. sz. 7—20. 1.
 Egyesületünk tízéves. = Nyelvművelő 1974. febr. 2. 1. 1.
 A Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület.
 Hagyomány és jelen. A Hungarológiai Intézet öt éve. = Magyar Szó 1974. febr. 9. 13. 1.
 Adalék a Madách-fordítások történetéhez. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. 1974. 18. sz. 117—121. 1.
 Vladislav Jankulov levelei Szirmai Károlyhoz.
 A Kalangya és irodalma. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1974. 18. sz. 165—168. 1.
 Majtényi Mihály (1901—1974). = Magyar Szó 1974. júl. 9. 10. 1.
 A bibliográfia dicsérete. [Juhász Géza: Könyvek országútján. Újvidék 1973.] = Üzenet 1974. 7—8. sz. 602—604. 1.
 Új helyiségben az Intézet. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1974. 19—20. sz. 305—306. 1.
 Az életmű etikai tartalma. Bosnyák István doktori értekezéséről. = Magyar Szó 1974. okt. 12. 12—13. 1.
 Az értekezés Sinkó Ervinről szól.
 A nemzeti romantika párhuzamos vizsgálatának kérdéséhez. = Magyar Szó 1974. okt. 26. 12. 1.
 A szintézisteremtés és a szükség között. Villáminterjú Szeli Istvánnal. Magyar Szó 1974. okt. 27. 11. 1.
 Riporter: Végel László.

[Művelődéstörténeti értekezéslet.] = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1974. 21. sz. 7. 1.

Betűjegy: Sz. I.

[Kalangya-értekezéslet.] = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1974. 21. sz. 41. 1.

Betűjegy: Sz. I.

Megnyitó. [A Hungarológiai Intézet Híd-értekezlete.] = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1974. 21. sz. 73—74. 1.

Értekezletek. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1974. 21. sz. 165—167. 1.

1975

Az irodalom könyve. A középiskolák 1. osztálya számára. [Társszerző: Bori Imre.] 1. kiadás. Újvidék 1975. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 303 1. Különös ajándék. Jugoszláviai magyar elbeszélők. Válogatta Bori Imre, Juhász Géza, Szeli István. Újvidék 1975. Forum Könyvkiadó. 507 1.

Debreczeni József: Hideg krematórium. Auschwitz regénye. Az utószót Szeli István írta. Újvidék 1975. Forum Könyvkiadó. 200 1.

Évi jelentés. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1975. 22. sz. 171—174. 1.

A Hungarológiai Intézet 1974/75. évi munkájáról.

Nemcsak szakmai teendőkről van szó. A Hungarológiai Intézet munkafeladatáról — a Szerbhorvát—magyar nagyszótár megjelenése alkalmából. = Magyar Szó 1975. márc. 29. 11. 1.

Značajan doprinos kulturni Vojodine. Završen veliki srpskohrvatsko-mađarski rečnik. = Misao 15. ápril 1975. str. 1.

Révedezés a félmúlton, a jelenen és a jövőn. = Magyar Szó 1975. ápr. 19. 11. 1. Thurzó Lajosról.

Egy félbehagyott mondatról. = Magyar Szó 1975. júl. 15. 10. 1.

Gál Lászlóról.

Találkozásainkról. = Magyar Szó 1975. júl. 19. 10. 1.

Gál Lászlóról.

Átalakulás előtt. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1975. 23—24. sz. 293—294. 1.

A Magyar Tanszék és a Hungarológiai Intézet integrációjáról. Egyetem és társadalom. Az univerzitás és a kultúrák többszólamúsága. = Magyar Szó szept. 20. 11. 1.

Egyetem és társadalom. A viszonylagosan autentikus kultúra megteremtéséről. = Magyar Szó 1975. szept. 27. 11. 1.

Egyetem és társadalom. A speciális tudományokról. = Magyar Szó 1975. okt. 4. 10. 1.

Az esztétikai és politikai cselekvés dokumentumai. A 70 éves Debreczeniről. = Magyar Szó 1975. okt. 18. 11. 1.

Intézmények nélkül nincs kultúra. Interjú a Felszabadulási Díjjal kitüntetett Szeli Istvánnal. = Magyar Szó 1975. okt. 19. 5. 1.

Riporter: Végel László.

Szeli Istvánt Vajdaság Felszabadulás Díjával tüntették ki. = Képcs Ifjú-

ság 1975. okt. 22. 12. 1.

Interjú. Riporter: Tari István.

E számunk elé. [A 3. magyar—délszláv komparatistikai értekezés anyagának bevezetése.] = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1975. 25. sz. 5. 1.

Új szervezeti formák. = A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1975. 25. sz. 137—138. 1.

A Magyar Tanszék és a Hungarológiai Intézet integrációjáról.

Szemponatok a magyar és a szerb romantika párhuzamos vizsgálatához. = *Helikon* (Bp.) 1975. 3—4. sz. 450—453. 1.

1976

Az irodalom élete. Tankönyv a középiskolák 4. osztálya számára. [Társszerző: Bori Imre.] Harmadik, javított kiadás. Újvidék 1976. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 147 1.

Gyökér és szárny. Jugoszláviai magyar költők. Válogatta Bori Imre, Szelei István, Tomán László. Újvidék 1976. Forum Könyvkiadó. 330 1.

A társulás kérdéseiről és folyamatairól. = *Híd* 1976. 1. sz. 126—127. 1.

Šandor Petefi. *Etika jednog pesničkog opusa*. = *Savremeno obrazovanje* 1976. br. 1—2. str. 102—109.

Vallomás a műről. Abból az alkalomból, hogy a bíráló bizottság Debreczeni József Hideg krematóriumának ítélte a *Híd* Irodalmi Díjat. = *Híd* 1976. 4. sz. 410—412. 1.

Változások előtt. Interjú Szelei Istvánnal, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete igazgatójával. = *Magyar Szó* 1976. ápr. 15. 12. 1.

Riporter: Brasnyó István.

Berzsenyi Dániel. = *Magyar Szó* 1976. máj. 9. 11. 1.

Címváltozás. [Hungarológiai Közlemények.] = *Hungarológiai Közlemények* 1976. 26—27. sz. [3.] 1.

Betűjegy. Sz. I.

Szervezési változások. = *Hungarológiai Közlemények* 1976. 26—27. sz. 131—132. 1.

A Magyar Tanszék és a Hungarológiai Intézet integrációjáról.

Folklopszeminárium. = *Hungarológiai Közlemények* 1976. 28. sz. 187. 1.

E számunk elé. [A posztgraduális képzés dolgozatainak bevezetése.] = *Hungarológiai Közlemények* 1976. 29. sz. 3. 1.

Változások az intézet személyi állományában. = *Hungarológiai Közlemények* 1976. 29. sz. 143—144. 1.

Antológiánk jellegzetességeiről. Különös ajándék — a Magyar Rádiónak. *Magyar Szó* 1976. dec. 15. 12. 1.

1977

Tél a gyepsoron. Népies elbeszélések. Összeállította és az utószót írta: Szeli István. Újvidék 1977. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet. 166 l. Házi olvasmány. Általános iskola, 6.

Az újvidéki Hungarológiai Intézet munkájáról. = Nyelvünk és kultúránk. Bp. 1977. 56—59. 1.

A felsőoktatás, a tudományos kutatás és a kultúra integrációja. = Magyar Szó 1977. jan. 15. 12. és 14. 1.

Adalék a nemzetiségi mikro-kultúra vizsgálatának elméleti és módszertani kérdéseire. [1—2.] = Híd 1977. 3. sz. 364—377. 1. és 4. sz. 488—503. 1

A magiszterképzés jövőjéről. Beszélgetés Szeli Istvánnal, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatójával. = Magyar Szó 1977. ápr. 22. 10. 1.

Riporter: Bálint Sándor.

Domonkos István: Tessék engem megdícsérni. = Híd 1977. 5. sz. 673—674. 1.

Ács Károly: Ének füstje, füst éneke. = Híd 1977. 5. sz. 674—675. 1.

A tudomány szerepe a nemzetiségi politika fejlesztésében. = Magyar Szó 1977. máj. 16. 1.

Sinkó-émlékünnepség. = Hungarológiai Közlemények 1977. 30—31. sz. 183—184. 1.

A nemzeti egyenjogúságnak a társadalom alapjaiból kell fakadnia. = Kommunista 1977. jún. 19. 3. 1.

Az erők összpontosítása — a kutatás tervezése. Tudomány és politika. = Magyar Szó 1977. jún. 11. 13. 1.

Egy politikai bölcsélet margójára. Tito és a nemzetiségi kérdés. = Új Symposion 1977. 147—148. sz. 386—389. 1.

In memoriam Kovács Kálmán. = Nyelvművelő 1977. aug. 6. 1. 1. Ua. = Hungarológiai Közlemények 1977. 30—31. sz. 184—185. 1.

Kongresszusok, értekezletek. = Hungarológiai Közlemények 1977. 32. sz. 151. 1.

Ülésszakok és értekezletek. = Hungarológiai Közlemények 1977. 33. sz. 151—152. 1.

1978

Irodalom és művészet. A szakirányú oktatás és nevelés 4. osztálya számára. Újvidék 1978. Tankönyvkiadó Intézet. 182 l.

A macedón sajtó Ady Endréről. Vélemények és hatások. = Magyar Szó 1978. febr. 4. 12. 1.

Az újvidéki Hungarológiai Intézetről. = Kortárs 1978. 3. sz. 437—440. 1. Uvod u mađarski jezik. = Rukovet (Szabadka) 1978. br. 9—10. str. 402—411.

1979

Gradansko nasleđe u socijalističkoj kulturi Mađara u Jugoslaviji i njegovo prevazilaženje, Beograd 1979. Centar za društvena istraživanja Predsedništva CKSKJ. Izdavački centar „Komunist“. str. 138. Marksističke studije, 12. Thurzó Lajos: Tavasz Jánoska elindul. Az utószót írta: Szeli István. Új-

- vidék 1979. Tankönyvkiadó Intézet. 35 1. Házi olvasmány az általános iskolai nevelés és oktatás 4. osztálya számára.
- Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. (Glavni urednik: Živojin Boškov. Ištvan Seli urednik za mađarsku književnost.) Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 755.
- Đerđ, Mačaš. [György Mátyás] = Leksikon pisaca Jugoslavije II Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 20—21.
- Feher, Ferenc. [Fehér Ferenc.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 108—109.
- Feher, Kalman. [Fehér Kálmán.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 110.
- Fekete, Lajoš. [Fekete Lajos.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 111.
- Fišer, Mikloš. [Fischer Miklós.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 140.
- Gal, Laslo. [Gál László.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 191.
- Gerold, Laslo. [Gerold László.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 221.
- Gion, Nandor. [Gion Nándor.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 228.
- Hajnc, Vilmoš. [Heinz Vilmos.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 359—360.
- Havaš, Emil. [Havas Emil.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 371.
- Havaš, Karolj. [Havas Károly.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 371.
- Husar, Zoltan. [Huszár Zoltán.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 422—423.
- Juhas, Ferenc. [Juhász Ferenc.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 667.
- Juhas, Geza. [Juhász Géza.] = Leksikon pisaca Jugoslavije. II. Đ—J. Novi Sad 1979. Matica srpska. str. 667—668.
- Utószó. = Magyar Szó-riport. 1944—1979. Újvidék 1979. Fórum Könyvkiadó. Magyar SZÓ. 369—368. 1.
- Portrénévázat Bori Imréről. = Magyar Szó 1979. szept. 29. 13. 1.
- Koordináló és irányító szerep. = Magyar Szó 1979. dec. 15. 13. 1.
- A Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiáról.

1980

Izabrane studije. Izbor i predgovor Janoš Banjai. Prevod s mađarskog Josip Varga. Novi Sad 1980. Bratstvo-Jedinstvo. str. 244. Biblioteka „Bratstvo-Jedinstvo“..

Tél a gypsonon. Népies elbeszélések. Összeállította és az utószót írta: Szelei István. Második kiadás. Újvidék 1980. Tankönyvkiadó Intézet. 135 1. Házi olvasmány az általános iskolai nevelés és oktatás 6. osztálya számára.

Gion Nándor: A kárókatona még nem jöttek vissza. Az emlékeztetőt Szeli István írta. Újvidék 1980. Tankönyvkiadó Intézet. 122 l. Házi olvasmány az általános iskolai nevelés és oktatás 8. osztálya számára.

A kisebbségi kultúrától a nemzetiségi kultúráig. = Magyar Szó 1980. febr. 23. 13. 1.

Interjú. Riporter: Bálint Sándor.

Thurzó Lajos. = Magyar Szó 1980. ápr. 26. 13. 1.

Josip Broz Tito (1892—1980). = Hungarológiai Közlemények 1980. 44. sz. 3—6. 1.

1981

Történi történelem. Tanulmányos, kritikár, cikkek. Válogatta és a jegyzeteket írta Hornyik Miklós. Újvidék 1981. Forum Könyvkiadó. 375 l.

Németh István: Szeptemberi emlék. Válogatott elbeszélések. Válogatta, az előszót írta: Szeli István. Újvidék / Novi Sad 1981. Tankönyvkiadó Intézet. 131 l. Házi olvasmány az egységes középfokú oktatás és nevelés 1. osztályos szerbhorvát tanulói számára.

Akadémiánk előtörténetéből. = Magyar Szó 1981. jan. 10. 11. és 13. 1. Ember és műve. Kazinczy Ferenc halálának 150. évfordulójára. = Magyar Szó 1981. ang. 22. 14. 1.

SZAKDOLGOZATOK

ETO: 894.511—2

TANULMÁNY

AZ „ÁTIGAZÍTOTT“ BÁNK BÁN

Csipak Angéla

MAGYAR TANSZÉK, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.

Az Új Írás 1976. áprilisi számában jelent meg Katona József Bánk bánja Illyés Gyula „átigazításában“. A vállalkozás közvetlen előzménye Pándi Pál *Fegyzetek a Bánk bánról* című cikke (Népszabadság, 1974. november 17.), amely azt boncolgatja, miért nem tud Katona műve igazi színpadi sikert aratni. Megállapítja, hogy vannak a drámában apróbb hibák, ezeket érdemes volna kijavítani, vagy egy prologusban megmagyarázni — Illyés Gyula méltó lenne e feladat elvégzésére.

Czímer József dramaturg biztatására Illyés nekilát a „gyémántcsiszolásnak“, „átigazítja“ a Bánk bánt azzal a céllal, hogy végre közkinccsé váljon, és ne csupán a „legnagyobb nemzeti drámánknak“ kijáró kötelező tiszteletből adják elő, nézzék meg; hogy ott is nagy legyen, ahol egy drámának elsősorban nagyra kell lennie: a színpadon. Mert tény, hogy Bánk bán-előadás csak megfelelő történelmi pillanatban „gyújtott“ igazán. Szabad-e feltételezni, hogy a dráma színpadi történetének ilyen hosszú ideje alatt egyetlenegyszer sem találta meg az „igazi“ rendezőt, aki képes lett volna maradéktalanul élővé varázsolni, maradandó színházi élménnyé avatni, és a „valódi“ Bánkot, a színészt, aki konkrétummá tudja tenni, hogy „... a Bánk bán valóságos drámai színtere a főhős lelkiismerete“ (Koltai Tamás: *A Bánk bán megvívott csatája*. Színház, 1970. június, 2. oldal), mégsem halványul el egyetlen pillanatra sem a többi szereplő (elsősorban Petur) mellett? A kérdésre legtöbbször gondolkodás nélkül válaszolnának tagadólag, akkor viszont csakis a drámában kereshetők a sikert gátló tényezők. Ha így van, e gondolatmenet logikus folytatása: fel kell oldani a problematikus helyeket!

Ez nem új keletű találmány, Hevesi Sándor már 1928-ban előállt hasonló (vagy hasonlóan értelmezett) elgondolással: Vörösmarty észrevételeinek figyelembe vételével átdolgozza a Bánk bánt.

Nyilatkozatának visszhangja óriási, a Budapesti Hírlap véleményt kér Herczeg Ferentől, Császár Elemértől, Négyesy Lászlótól és Szász Károlytól. Herczeg kivételével valahányan egyértelműen elítélik, politikai körökben is vihart kavart, Jánosy Gábor képviselő tiltakozik az ellen, hogy „... a mostani pszichének, a mai dekadens, beteg [...] rothadt erkölcsű korszaknak [...] izlése szerint“ állítsák a Nemzeti Színház színpadára a Bánk bánt. Hevesi végül helyesbít: nyilatkozatát félreértették (ha egyáltalán olvasták), ő csupán

újából meg akarja húzni a darabot. Nem sikerül azonban tisztázni magát, az Irodalomtörténet kommentátora szerint megvolt nála az átírás „csábítása“ (-é-á: *A Bánk bán-vita*. Irodalomtörténet, 1928. 7—8. szám).

Ha megvizsgáljuk, milyen érveket sorakoztatnak fel az említett írók, kritikusok az átírás ellen, eljutunk egy másik problémához, amely ma éppoly aktuális: hogyan viszonyulni a klasszikusokhoz, alkotásaikhoz, hol a határ a kegyelet és a „bálványimádás“ között?

„Mióta Gyulai kimondta, hogy a Bánk bán legnagyobb nemzeti tragédiánk, azóta az irodalom és a kritika teljes fordulattal nemcsak klasszikus műnek, de valósággal bibliának, nagy nemzeti kincsünknek, szent könyvnek fogja fel. Akárcsak Katona kecskeméti sírját“ — írja Czímer József (*A Bánk bán színszerűsége*. Új Írás, 1976 április, 70. oldal). Ezen a ponton válik szemléletbeli kérdéssé a probléma, és természetes, hogy eltérő, egymásnak ellentmondó vélemények sokasága fogalmazódott meg vele kapcsolatban. Az említett képviselőházi interpelláció következő kitételei általános helyeslést váltottak ki: „Maradjon Katona József remeke továbbra is előadatlanul, legyen az csak a csöndes, magyar, szomorú hajlékok lakosainak, a magyar intellektueleknek imádságos könyve, inkább magukban olvasgassák, lelkesedjenek és épüljenek annak örökérvényű tanításain, de a nemzet első színpadára ezt megváltoztatott alakban hozni merénylet volna a magyar nemzet élő lelkiismerete ellen“, (Irodalomtörténet, 1928. 7—8. szám). Alig két évvel később Hevesi Sándor így ír: „A tradíció nem gépi másolás, hanem lelkes újjáteremtés, azon az alapon, hogy átélem a régít s újból és folyton aktuálissá teszem. Kegyelet és hagyomány nem egy dolog, sőt nagyon is kettő. A kegyelet passzív s akkor léphet csak fel, ha a hagyomány felmondja a szolgálatot. [...] A könyvbe szorult dráma olyan, mint a koporsóba zárt élő ember. A dráma csak posthumus életet élhet a könyvben — irodalmi féléletet, — igazi élete ott virul ki a deszkákon, — örök aktualitása ott válik igazán láthatóvá és érzékelhetővé. A dráma nem az olvasónak készül, hanem a közönségnek, — s Katona, aki ízig-vérig drámaíró volt, olyan halálos biztonsággal tudta és érezte ezt, hogy a Bánk bán után nem is írt több drámát. [...] Könyvdrámát csak a Bolyaiak írnak, a Katona Józsefcek soha. (Hevesi Sándor: *Bánk bán problémák*. Nyugat, 1930. április 16.)

Császár Elemér nem a Bánk bán-mondát akarja látni a színpadon valamilyen feldolgozásban, hanem Katona József Bánk bánját; Négyesy László attól tart, „közprédává“ lesz a dráma; Szász Károly szerint jobb lenne, ha a színházak revízió alá vennék tevékenységüket, és inkább a többnyire figyelmen kívül hagyott írói utasítások szerint játszanák a Bánk bánt. Gyergyai Albert — nem a Bánk-vita kapcsán — kegyelmet kér a klasszikusoknak, akik szerinte „Napjainkban [...] sokkal nagyobb veszélyben forognak: egyszerűen nem ismerjük, sőt egyenesen lenézzük őket, hacsak nem alkalmasak közvetlen és azonnali fogyasztásra. [...] Mi marad a klasszikusoknak, ha szétszedjük témáikat, széttörjük kész formáikat, s félremagyarazzuk szándékaikat?, hiszen azért klasszikusok, s azért szálltak ránk mindmáig, könnyelmű és feledékeny utódokra, mivel tudtak uralkodni alkotói önkívületükön, mivel teljes erejükkel fékeztek meg a Pegazusokat, s mivel tudták, mit írnak, s nem bíztak semmit a véletlenre.“ (*A klasszikus szövegek megőrzéséről*. Kortárs, 1976/6.)

A drámaírás klasszikusainál az a sajátos helyzet jött létre, hogy többé-kevésbé minden kritikus elismeri, a rendezőnek, dramaturgnak joga van „bizonyos” változtatásokat végrehajtani a darabon az előadás érdekében, ugyanakkor talán még sohasem határozták meg — vagy legfeljebb csak nagy vonalakban —, mennyi is ez a „bizonyos”. Egyéni koncepciót kérnek számon, de leszavazzák a rendezőcentrikus színházat; felfrissített, aktuális olvasatot követelnek, lényegig hatoló időszerűsítési próbálkozások esetében azonban az érintett szerző ürügyén megrendezett előadásról beszélnek.

A Bánk bán-előadások rendezőinek programjában általában helyet kap a törekvés: úgy foglalkozni a szöveggel, mintha új darab volna. Ez azonban korántsem olyan egyszerű; a vállalkozás könnyen megfeneklik a drámáról írt értelmezések, tradícióvá merevedett színpadi megoldások kátyúiban. A legnagyobb kerékkötő talán mégis a felfogás: Katona drámáját úgy kell játszani, ahogy ő megírta, nem szabad holmi rendezői leleménnyel megszentelteleníteni — így természetesen elmarad a gyökeresen új, és minden előadás lényegében továbblép az elődei által jól-rosszul kitaposott úton. A várt eredmény elmarad, de ez megindokolható: a Bánk bán színszerűtlen, eljátszhatatlan instrukciókkal van tele, többet bíz a képzeletre, mint amennyit egy átlag néző meg tud fejteni, és így tovább.

A probléma gyökere a „bálványimádással merevedett tisztelet” körül keresendő, senki sem várhat csodát az átdolgozástól sem. Az Illyés-szöveg is nyersanyag, ha képlékenyebb is az eredeténél, amint a szerző mondja: „ajánlat”; erre a variációra is lehet rosszul variálni. Ha a „kegyelet” feltörésére irányuló első lépésként fogjuk fel — feltétlenül biztató; közvetett hatása nagyobb lehet a közvetlennél. Az a tény, hogy végre valaki hozzá mert nyúlni Katona drámájához — még ha a „méltónak” kikiáltott Illyés Gyuláról van is szó — nagyobb előrelépés lehet a Bánk bán-probléma megoldásában, mint maga az átdolgozott szöveg, amely semmi esetre sem felelhet meg minden rendezői koncepciónak, csupán egy lehetséges megoldást kínál. Nem menti fel a dráma színpadra állítóit az eredeti szövegnek és irodalmának alapos tanulmányozásától, még ha igyekszik is eligazítani a magyarázatokban, illetve szövegszerű változtatásokkal egyik-másik mellett leteszi a voksát.

„Illyés szándéka, hogy színpadra segítse a Bánk bánt, minden tiszteletet megérdemel. Nyilvánvaló, hogy minden olyan bíráló, amely az eredetihez méri kísérletét, a megszokottat, a vérünkbe ivódottat kéri rajta számon, szükségszerűen igazságtalan.” (Orosz László: *A Bánk Bán — Illyés Gyula*, „átigazításában“.)

A két szöveg egybevetésére szükség van, csak általa derülhet fény a vállalkozás eredményeire, hibáira. Ezeket a felismeréseket elsősorban a színház kama- toztathatja — miatta került sor az átdolgozásra, neki segít annak bírálata is.

A „GYÉMÁNTCSISZOLÁS” TECHNOLÓGIÁJA

Illyés változtatásai a szöveg különböző szintjeire irányulnak. A legapróbb kiigazítás a szavak ékezetváltoztatással való felfrissítése. (A színpadon feltehetőleg sohasem okozott gondot, és a beszélők automatikusan a ma használatos változatot ejtették.)

Például: kigyócska — kigyócska; utazol — utazol; sohajtván — sóhajtván; nó — no; aggodalom — aggodalom; színből — színből stb.

Egyes szavakat különböző okokból másokkal cserél fel: „ezen megúnt fagyos személy“ — „ilyen fásult, fagyos személy“; „Csak szúnyogok — csak szőnyeget nekik“ — „... csak szótt hálót nekik“; látszatott — látszott; kegyelmet — kegyet; kinézéseim — terveim; esmered — ösmered; esenkedék — esengtem; kenettje — fölkenntje; csergedez — csörgedez; kirugdaldózdó — kicsapongót; udvornik — udvornok stb.

A példák a jelentésváltozáson átment vagy archaikus kifejezések mai megfelelővel való helyettesítését illusztrálják. Ezek a változtatások a könnyebb érthetőséget szolgálják, nem okoznak tartalmi módosulást, szintén az apróbb kiigazítások közé sorolhatók, amilyeneket a közvélemény a dramaturgoknak is engedélyez.

Illyés nem fordítja következetesen mai nyelvre Katonát, számos olyan kifejezést hagy érintetlenül, amelyek semmivel sem tükröznek korszerűbb nyelvállapotot a kijavított szavaknál. Ilyenek pl. éjtszaka, setétes, öszvetörni, esmérik, kéméld, környülállások, fejér stb.

Az *együgyű* szónál (Melinda jelzője) elkerüli figyelmét a jelentésmódosulás. (Magyar Értelmező Kéziszótár: *együgyű*: 1. Gyenge értelmi képességű és jámbor, gyámoltalan; 2. rég. gyermekteg)

Az ismer ige esmér- és a tekint ige teként-változatát csak helyenként módosítja. Az előbbit Katona sem használja következetesen (az esmér és ösmer alakokat váltogatja), a másik ige esetében Illyés néhol közbelép (tekéntsd — tekintsd), legtöbbször azonban meghagyja az eredetit.

A szavak kicserélésének következő fokozata egy mélyrehatóbb magyarázó szándék eredménye. A névmások ellen Czímer József is kifogást emel tanulmányában, egész sor példát hozva fel „értelmetlenségükre“; olyan példákat idéz, ahol szerinte nem egyértelmű, kit, mit helyettesít ez a szófaj. Illyés igyekszik kiiktatni a „felesleges“ névmásokat, vagy megfelelő szóval behelyettesítve konkrétá tenni. (Az aláhúzott részeket elhagyja vagy módosítja.)

Pl. Ottó: És még ma kell, hogy *ő* enyém legyen.

Szerelmet érzek *én* . . .

Petur: — ó, mikép állt ottan *ő*!

Bánk: *Te* megnyitottad a szememet!

Petur: Felesége a nagyúrnak: *ő vele*

kedvére játszhat . . .

(Illyésnél: Felesége a nagyúrnak: *Bánkkal ő* . . .)

Izidóra: S *azok*?

(S *az asszonyok*?)

Biberach: Eredj *utána* . . .

(Eredj *nénéd* után . . .)

Biberach: Ahol *magát* más lopta

(Ahol *őt* magát . . .)

Mikhál: *Ez* lopá el tőlünk mindenünket.

(A *kevélység* lopá el . . .)

Hasonló változtatásokat végez a névelők, határozószók esetében is.

Petur: Kényes becsülete, mint *a* köntöse —

Bánk: *Te* átkozott kis alvó, *mit* mosolyogsz?

Petur: A békés *egy* bolond; s *ez* is bolond . . .

(A békés *itt* bolond; s *az* is . . .)

Biberach: Mért akarsz elvenni *egy* szerencsét . . .

(Mért akarsz elvenni *oly* szerencsét . . .)

Izidóra: Ó királyné! *Ez* gyalázat!

(Ó királyné! *Ily* gyalázat!)

A kisebb módosításokhoz sorolható még a stiláris csiszolás: néhány főnévi igenév ragozott igealakkkal helyettesítése (pl. Petur: Neked semmit se kell *csinálni* — *csinálnod*), a körülményesebb fogalmazás leegyszerűsítése (szerelmem által — szerelmemtől; levésemnek legelső pillanatában — levésem legelső . . .), a mondat simábbá tétele (Petur: Tű asszonyok kezébe, nem királyi/pálcánk, — Tű kell asszony kezébe, nem királyi/pálca), a nagyszámú indulatszó (ó) csökkentése, mai nyelvi logikánk szellemében tett kisebb szórendi javítások (alkotott meg volna — alkotott volna meg).

Csak egy végletesen aprólékos elemzés regisztrálhatná a változtatások valamennyi esetét, én csupán a gyakrabban előforduló és leginkább szembeszökő kategóriákat emeltem ki a teljesség igénye nélkül.

A továbbiakban, még mindig a morfológia szintjén maradva a „komolyabb beavatkozások” csoportjába illeszthető szócserék néhány típusát vizsgálom meg.

A befogadást megkönnyíteni akaró magyarázó szándék jut kifejezésre az első típusban.

Pl. Mihál: Szerette jó hazám, *Bojóth!*

(Szerette jó *spanyol* hazám!)

Petur: s itt a *scepusi* földet elnyeré.

(*szepesi*)

Ottó: Nem a *nagyúrtól* (reszketek)

(Nem *Bánk bántól*)

Melinda: Hol van *Soma*?

(Hol van *a fiam*?)

A konkretizálás lehet a célja azoknak a változtatásoknak, melyek a dialógusokban (főleg Gertrudis szájából elhangzó) indulatos felkiáltásokat módosítják.

Pl. 1. Bánk: Ezt hogy elfelejthetém! — *Istenem!*

(Ezt hogy elfelejthetém! — *Petur!*)

2. Mihál: Tekénts magad — tekénts országodat.

Gertrudis: *Miért?*

(*Országomat?*)

3. Gertrudis: *Undokság!*

(*Főlláborító!*)

4. Mihál: . . . ó, add vissza hivednek
 azt, amit elraboltál —
 Gertrudis: *Balगतag!*
 (*Elraboltam?*)
5. Mihál: meg kelle esküdnöm, hogy egyikét
 sem árurom közülök el —
 Gertrudis: *Oktalan!*
 (Gertrudis: *Áruló vagy: Első hited . . .*)
6. Gertrudis: *Esztelen!*
 (*Vigyétek.*)

Ezek a beavatkozások mélyebb szintekig hatolnak le, értelemmód osítószerepük van. A második példában Gertrudis kérdése Mihál mondatának mindkét tagjára vonatkozik, az átdolgozott változatban mintha csupán a második rész döbbeneténé mega királynőt. A pártütésről tudomást szerző Gertrudis reagálását is lényegesen letompítja és leegyszerűsíti Illyés módosítása (3. példa). Ha a királynő „balगतag“-nak nevezi Mihált, ebben benne rejlenek a következő gondolatok is: oktalan beszéd, ilyesmit én nem tettem, különben sincs jogod semmit a fejemre olvasnod. Gertrudis a helyzet magaslatáról, saját igazáról teljesen meggyőződve beszél Mihállal. Az „Elraboltam?“ ehelyett képmutató csodálkozást fejez ki, esetleg felháborodást; a királynő meginog (4. példa).

Az „Oktalan! Első hited mindég királyodé!“ mondatok elhangzásakor. Gertrudis fölényesen figyelmezteti Mihált alattvalói mivoltára, egyszersmind elmarasztalja a pártütőknek tett esküvéseért. Ennél sokkal erősebb az „Áruló vagy:“, amely tudatosítja Mihálban, hogy elárulta a királynőt (nem csupán testvérét, ahogy ő — mint az összeesküvők hevét fékezni akaró — hiszi), ugyanakkor indokolja is — mint a pártosok egyikének — bezáratását (5. példa).

Milyen óriási fennsőbbiség, lenézés világlik ki Gertrudis felkiáltásából: „Esztelen!“, a „Vigyétek“ csupán megismétlése a már elhangzott királynői parancsnak, amit csak Mihál érez igazságtalannak, a szolgák azonban ettől függetlenül úgys teljesítenének (6. példa).

A szócserek külön csoportját képezik a szinoníma-értékű alakokkal való behelyettesítések.

- Pl. 1. Simon: Ember, belőled a rossz lélek *ordít!*
 (*kiált*)
2. Tiborc: Tiborc vagyok, *kegyes* nagyúr.
 (*jó*)
3. Petur: . . . és nem látod, mint *potyog*
 hazádfiának orcáján le könnye?
 (*csorog*)
4. Petur: s a jó bolondok, hogy helyét találják,
 kivetik zsebekből *önvagyonyjokat*.
 (*erszényüket*)

5. Melinda: . . . mióta hitvesed
 megszűnt Melinda lenni, *mindenik*
vétek lehetséges.
 (*bármilyen bűn*)

6. Bánk: Hát nem *cselekszed*?
 (*teszed meg*)

1. példa: Petur kérdése, miért nem maradt Mikhál és Simon spanyol hazájukban, sebet szakít fel a két emberben. Simon válaszában az „ordít” ige kifejezi az elkeseredést, azt, hogy nem várt ilyet Peturtól; a „kiált” kissé talán tompábbnak hat.

2. példa: Tiborcot személyes szálak fűzik Bánkhoz, jól ismeri, a „kegyes nagyúr” megszólítás helyénvaló; őszinte, feltétlen tiszteletet fejez ki; a „jó” redukáltabb.

A következő négy példa módosításai inkább stilisztikai jellegűek, az archaikusnak tűnő alakok modernizálását célozzák.

Ezekhez állnak közel a simító szándékkal átformált szövegrészek is:

Petur: No, *nyeld le* a bilincsed
 jajgatva, s edd magadnak a halált!
 (*rágd csak*)

Bánk: Ó, többet is, mintsem *reménylheték!*
 (*képzelnem mertem*)

Bánk: Király, Gertrudisod *koporsó-*
aljára vágom a hatalom jelét.
 (*holtteteme elé*)

Az „erőszakos rimánkodás” jelzős szerkezetben rejlő, kifejező erőtől duzzadó ellentét feloldódik, eltűnik az Illyés-féle „sürgető rimánkodásból”-ból; a „dühösség” szót talán nehézkesnek érzett formája miatt váltotta fel Illyés, nem túl szerencsés megoldás az ő „düh-kórság”-a sem.

„Embertelen!” — förmed Ottó Biberachra beteljesületlen szerelme (vagy pusztá érzéki lángolása) sürgetésében, és ha általában más kontextusban használatos is a szó, itt sem hat erősnek. A helyette alkalmazott „Arcátlan!” kevésbé tudja érzékeltetni Ottó lelkiállapotát. Ugyanez az eset a következő példában is: „S valóban oly gödörben lennék? Tanácsolj, *Biberachom!*” Ez a birtokos személyragos megszólítás a nehéz helyzetbe került ember kétségbeesett segélykiáltása; az átigazításban így áll: „Tanácsolj, *Biberach!*” ez inkább egy parancsoló, még mindig fölényes Ottóra utal.

Izidóra panaszodik a IV. szakaszban Gertrudisnak, hogy az „udvar — milyen mohón/kap a gyalázon, hogy *gúnyolódjon!*” — bárkin, akin lehet, és nempedig „*gúnyoljon*” — engem (Izidórát), ahogy Illyésnél találjuk.

Lényegesen módosul az eredeti szöveg a változtatás folyamán a következő esetekben:

Petur: . . . ez *bőrét* siratja, mert merániak
 takargaták be abba testeket.
 (*göncét*)

Mekkora különbség, ha valakiről pótolhatatlan bőrét nyúzzák le a kegyetlen idegenek — persze képletesen —, illetve „csupán“ göncét veszik el.

Mikhál: s od'adtad saját *hazádbeli*
udvornikidnak.
(*házádbeli*)

Egyetlen ékezet jelentésmódosító szerepet kap ebben az esetben. Az elrabort „nyugodalmat, békességet és/az életen való gyönyörködést“, a Mikhál által felsorolt többi dolgot Gertrudis csak merániai honfitársainak, vagy az udvarához tartozó valamennyi alattvalójának adta?

Király: Magyarok! Előbb mintsem magyar hazánk —
előbb esett el *méltán* a királyné!
(*ekként*)

Katona egyetlen határozóval érzékeltetni tudja, hogy Endre elismeri Gertrudis bűnösségét; Illyés semleges megoldást alkalmaz, az „ekként“ utal a történetekre, de megfosztja a királyt az állásfoglalástól.

A nagyobb egységek: mondatok, dialógusok, monológok módosításánál még inkább kifejezésre jut az egyszerűsítő szándék. Illyés igyekezett úgy változtatni a szövegen, hogy a lényeg kiemelésével, a hangsúlyok aláhúzásával valamilyen formában az élőbeszédhez közelítse, amire elsősorban azért van szükség, mert a nézőnek nincs lehetősége arra, hogy egy bonyolultabb rész értelmén töprengjen. Emiatt „űrök“ keletkezhetnek, amelyek ha nem akadályozzák is a darab egészének megértését, szegényebbé tehetik a színházi élményt. A szöveg e szintjén végrehajtott javítások jó része összefonódik az átdolgozás másik fázisával, a betoldásokkal; módosítások helyett inkább átírásról beszélhetünk.

Pusztá szövegtisztítás történt a következő esetekben:

Ottó: . . . Melinda szánakoz
rajtam, midőn komor tekintetem
tartom szegezve rajta. . .
(*hosszan rászögeztem*)

Ottó: *Úgy, úgy; de a szemem közé se néz —*
(*De közben le-lehunytá szemét*)

Petur: . . . — Most fogok
hallgatni, — még ma néma lenni, mint egy
carthausianus.
(. . . — Most még hallgatók,
ma még néma leszek, akár egy
Carthausianus.)

Ottó: Frissen — beszélj — *találhattad magát?*
(*megtaláltad őt*)

Izidóra: — Biberach, ó szólj, *tudná magát*
Melinda elfelejteni?
(*tudna magáról*
Melinda megfeledkezni?)

A bonyolultnak, „bőbeszédűnek“ érzett szövegrészeket Illyés leegyszerűsíti.

Ottó: És még ma kell, hogy ő enyém legyen!
 Szerelmet érzek én, s csak az meríthet
 végnélkül édes Elysiumba, hol
 önnön szerelmünk önkirálynénk,
 szép életünk világa, valódi jó
 forrása annak, ami nagy, koporsó
 úrében élet, és kívánt jövendőnk
 egyetlen egy kezesse — az, de az! —
 (Pedig még ma kell, hogy enyém legyen!
 Tudod, miért. Szerelmet érzek és
 Elysiumból leszek száműzött,
 ha nem nyerem el még ma a szerelmét.)

Bánk: S egy ember, egy haszontalan por — az
 ütné ki ötet karjaim közül?
 Ötet? Ki lenne az? Ki lenne az? —
 (De kicsoda, milyen ember fia
 ütné ki ötet karjaim közül?)

Bánk: Csak egyszer őt a kezem közé
 vehessem, ó, miképp fogom kacagni
 a gyáva herceget; s ha húsomat
 lerágja a kerítő asszony, akkor
 még csontomon is elviszem Melindát.
 Egy elhagyatott helyen legyen
 inkább kenyéren s vízen, mintsem itt
 pompába, bíbor és a hermelin
 bemocskolására eszközül vettessen,
 s szolgáljon egy bujának, akinél még
 drágább s becsesb előttem a kutyám.
 (. . . Azt meg. Csak kapjam a kezem közé
 azt a bitangot. És az a kerítő
 ha húsomat lerágja, akkor is,
 a csontomon is elviszem Melindát.)

Az új változat színpadyszerűbb, ennek egyik oka a lerövidítés, amely megakadályozza, hogy a viszonylag terjedelmes szövegek „odaszögezzék” a színészt egy ponthoz, és ezzel lelassuljon az előadás ritmusa. Az első hallásra talán kissé nehezen érthető dialógusrészek leegyszerűsítése a befogadó-néző és az előadás szempontjából egyaránt előnyös.

Az átdolgozásnak ezen a területén is találunk olyan módosításokat, amelyek nem egyeznek meg teljes mértékben az eredeti szöveg értelmével.

A „Lennél csak egyszer enyim, Melinda. . .” illetve „Lehetnél csak az enyim, oh, Melinda” mondatok közti különbség nyilvánvaló. Katonánál Ottó kérést, ígéretet tolmácsol, Illyésnél a királynő valóban szerelmes öccsét mintha objektív tényezők gátolnák célja elérésében.

Szintén Ottó mondata az Előversengésből: „. . . Most oktatásra nincs/szükségem.”, helyette az átdolgozásban ez áll: „Most nem oktatásra van/szükségem.” Az utóbbi valami többletet fejez ki apró változtatással és pusztá átcso-

portosítással: nincs szükségem oktatásra — kategorikus leintés; nem oktatásra van szükségem — (hanem másra), sürgetést fejez ki.

Bánk: ha a hordó üres, *leginkább kong.* (= az üres hordó kong legjobban); Illyésnél: ha a hordó ürös, csak *annál kongóbb* (= minél üresebb a hordó: annál jobban kong).

A találmokra kiemelt példák mellé számos hasonlót sorakoztathatnánk — azt illusztrálják, nem minden esetben szükségszerű és indokolt a szövegmódosítás.

Az átírás másik változata a magyarázó típus, amely még inkább a közérthetőséget kívánja szolgálni:

Simon: Boldog, ki hisz, mert meg nem váltja a jelenvaló kisebb rosszat talán rosszabb jövődével. Mi lesz hazádból akkor?

(Boldog, ki nem is mérlegel olyat, hogy mi lesz, ha a mai rosszat a tett még rosszabb jövőre váltja? Akkor mi lesz hazánkból? Ezt kérdezzük.)

Bánk: Az Isten e gyülekezet álmodott céljával, az ha elsül, és igaz jó!
(Isten áldása e gyülekezet tervére, ha helyén való és igaz jó!)

Petur: Nem álmodott ez, elsül és igaz jó.
(Már nemcsak terv. S helyén való s igaz jó.)

Petur: . . . Egész ország csupán nyelvén lebegve láttatott:
(. . . Egy-egy könnyedén)

(Petur: kiröppentett szavával odadobta volna egész hazánkat. . .)

A példákban kitűnik, nem mélyreható változtatásokról van szó, a magyarázatok csupán a szövegellenállás csökkentésére irányulnak, ismét a nézőt tartva szem előtt. Illyés változata kétségtelenül közelebb áll hozzánk nyelvi szempontból, Katona szövege azonban nem mondható olyan mértékben archaikusnak, hogy ez a megértést zavarná. A Bánk bán XIX. századi mű, a kor nyelvén íródott, az effajta részleges modernizálás félmelegoldás.

A betoldások idézik elő a dráma egésze szempontjából a legjelentősebb változásokat, Illyés kiegészíti a Bánk bán, ez bizonyos értelmezésmódosítást feltételez. Más dimenziókat kapnak az egyes alakok, a dráma „homályosságát”, a többféle interpretálásra módot adó részeket egyértelművé bontja le — rendezőként dönt, illetve még szigorúbban: a módosított szöveg fel sem veti a különböző tolmácsolási lehetőségeket.

Melinda Ottóhoz való viszonyát s ezzel az asszony jellemét határozottan módosítja-egyszerűsíti a következő dialógusok átírása:

Ottó: De sírt, midőn vele valék, —
sírt, Biberach!

Biberach: Nevetni vagy pedig
könnyezni; az mindegy az asszonyoknál.

(Tán elszomorította
hajdani sorsa. Mert hogy idegen vagy
s ő is idegenből szakadt ide.
Nem téged siratott ő: hajdani
spanyol hazáját.
Könnyezni vagy pedig
nevetni; az mindegy az asszonyoknál.)

Ottó: Midőn

Fülöp király ölettetése végett
gyanúba jővén szenvedésemet
elébeszéltem, oly szerelmes érzés
csillámla kedves könnyeidben —

Melinda: Jaj, jaj tehát azon könnyeknek!

(Melinda: Részvét, láthattad. Az új hontalannak
bajában a volt hontalantól.)

Az új változatban Melinda ártatlan, Illyés megindokolja az asszony viselkedését, az álhatatosság és jószívűség szobrává teszi, lecsipent egy darabot asszonyiságából: megfosztja egy természetes női vonástól — a tetszés öröme, a bókók kiváltotta bizsergető érzés a feddhetetlen Melinda racionális szánalmává egyszerűsödik.

„Ó, hogy és csak sírhatok!” — kiált fel Melinda elkeseredésében, hogy nem tudott uralkodni magán, Ottó „rajtakapta”, könnyeivel elárult valamit, ami téves (?) következtetések levonásáig vitte a herceget. Illyésnél kimarad ez a mondat, helyette egy sértettségében felmagasztosuló asszony magyarázkodik:

„Kétségbeejtő, hogy mibe
nem kever bennünket a szánalom.
S mintha még mi lehetnénk vétkesek, mert
akaratlanul másnak bajt okoztunk.
Mintha most itt még nekem kellene
jóvátennem valamit, téged itt
megengesztelnem. . . Oh, kétségbeejtő!”

Hogy az aránylag rövid betoldások mennyire más irányba képesek vinni egy-egy jellemet, Bánk példája még inkább illusztrálja.

A titokban hazatérő bán Peturral találkoзва így szól:

„Petur! Ha! — hogy mindent így kellek/találnom! —“ A „problemátikus” rész az „így kellek/találnom”, azt a kérdést veti fel, mit látott Bánk, mire utal az „így”, határozószó. Bessenyei Ferenc Bánk bán-elemzésében (Bessenyei Ferenc: *Bánkról gondolkodom*. Színház, 1968. január, 28. oldal) ez külön hangsúlyt kap, fontosnak tartja, hogy „Bánk csak akkor lép be, amikor a színpad teljesen üres”, ebből következik, hogy gyakorlatilag indokolatlan a kifakadása. Ha csak a megüresedett színpad látja is, a rejtőzködő bánnak alkalma volt hallani az udvari „züllést”, auditív élményei alapján következtethet, jogos a felháborodása. Az „így kellek/találnom” arra vonatkozik, amit a közönségnek látnia kellett — az udvari mulatságra. Pusztán technikai kérdés — a rendezői lelemény kérdése —, hogy a színpadon hogyan elevenedik meg a dorbézolás, mennyire válik érzékelhetővé, ki vigad és kit gyötörnek gondok.

Ha ez megvalósul, nem hat Bánk első megszólalása „tűzött aggodalmaskodásnak“, ahogy azt Bessenyei érzi.

A mulatozás megelevenítési nehézségeinek alátámasztására, miután ki mondja, hogy „A züllött udvar ábrázolása a színpadon mindig kivihetetlen“, Bessenyei Nádasdy Kálmánt idézi: „Ha hangosan nevetnek a színpadon, ez már züllöttséget jelent. A közönség dermedten ül, és nem érti, hogy azok a kedves, ártatlanul táplálkozó, ugra-bugráló emberek miért elítélendők?“ Biztosan számtalan lehetőség létezik egy ilyen jelenet megoldására; Illyés szövegbe-toldása aligha menti fel a rendezőt e lehetőségek felkutatásának feladata alól:

„Királyi szóra, mint király helyettes
kell ügyelnem, hogy míg ő messze földön
hadat visel, e megpróbáltatáshoz
méltó fegyelem s megtartóztatás
legyen mindenütt. Az volt itt is útra-

keltemig. De most e hangos multság?“ — szól az új szöveg. Illyés fontosnak érezte a néző tájékoztatását, ezek az információk szinte nagyképűnek hangzanak, Bánk jellemével összeférhetetlen egy ilyen „dicsekvés“. Kihat a dráma későbbi folyamatára is — Katonánál Bánk csak a dráma kulcsfontosságú pillanataiban emlegeti királyhelyettesi-királyi rangját, így viszont kevésbé lesz meglepő, amikor a bán a második felvonásban e hatalmának felhasználásául szereli le Peturt.

Itt kell szólnunk Bánk első felvonás végi nagy monológjáról, amelyet Illyés olyan mértékben dolgozott át, hogy „saját“ szövegeként is kezelhető. Czímer József ezt a helyet a „dráma leglehetősebb pontjára“-nak tartja. „... ha mindent, ami ebben a monológban van, megvédünk, a szerep a továbbiakban eljátszhatatlan, és Bánk figurája egy itt is, ott is dühösködő, sértett, bosszúálló, nem bonyolult, hanem következetlen, sőt követhetetlen, érthetetlen szavaló hőssé válik“. Tanulmányában részletesen elemzi a monológot, és arra a következtetésre jut, legnagyobb hibája: Bánk itt úgy gondolkodik, mintha olvasta volna a darabot, ismerné a rá váró bonyodalmakat, a megoldást (i. m. 88. oldal).

A látottak súlya alatt néhány pillanatra megroppant Bánk vívódásai, lelkiállapotából következően nem egyértelműen tolmácsolható felkiáltásai („De hát Melinda! ó, hát a haza!“), a fogadkozás („Énrám biz a szunnyadó/gondatlan, — énrám tevé le a/szegény paraszt elfáradt csontjait:/nem vélik ők a zendülést, mivel/Bánk a király személye, — esküszöm,/ meg is fogok felelni ennek. . .“), kétségbeesett erőfeszítése, hogy „rendbeszedje“ magát, és „pusztán“ tudjon megállni az őt körülvevő káoszban, felelőssége teljes tudatában elfogulatlanul ítélni — mindez a sejtések és felismerések tömegétől elkábult ember zavaros, de egyre tisztuló világlátásán átszűrve jelenik meg a monológban szenvedélyesen, felfokozottan.

Illyésnél ez a szöveg sokkal konstruáltabb, Bánk higgadtan mérlegeli helyzetét, a felvetődő kérdések logikus gondolatmenetet tükröznek; kihagyja azokat a részeket, amelyek előrevetítik a későbbi eseményeket (pl. „Irtóztató kilátás a jövő nappalra!“), de betold valamit, ami Katonánál csak a szövegelemzésből derül ki, mélyebb rétegben található: „Oh, ne volnák csak képmása a királynak: /magam dolgában és minden dologban/azonos ve-

le, helyette cselekvő/s ítélő!“ — Molnár Gál Péter szerint Bánk „megfogalmazza konfliktusát“ (Molnár Gál Péter: *Az „átigazított” Bánk bán*. Népszabadság). Sötér István egész Bánk bán-elmélete éppen ezen a monológon alapul, ebből bontja ki a dráma értelmét, a jellemek rendszerét. Bánk itt „kijelöli a maga tragikus drámai útját, mintegy a további tetteinek tervét és indítékát, tehát tragikumának okát és értelmét is. [. . .] Valójában Bánk az I. felvonás végén gyökeresen megváltozott emberként áll előttünk, — olyan emberként, aki eltávolodott mindattól, amit a világban birtokolt, s már csak legsajátabb, legbensőbb természetének sugallatára akar ezentúl cselekedni“ — olvashatjuk *A teremtés vesztesé-*-ben. (Sötér István: *Az ember és műve. A teremtés vesztese*, 185—186. oldal) A problematika igen jelentős; igazolja Bécsy Tamás megállapítását is, hogy „ha egy mégiscsak kitűnő dramaturgiai érzékel megírt mű egyik részén módosítások történnek, az egy másik helyen változásokat hoz létre“ (Bécsy Tamás: *Katona József: Bánk bán — Illyés Gyula átigazításában*. Kritika 1976/6. 26—28. oldal).

Új szövegeket kap Bánk az V. felvonásban, valószínűleg a „színháziak” sugallatára, akik több ízben kifejtették, hogy szótlanúságával eltörpül, a Bánkot játszó színész mintegy kulisszává válik a színpadon, megszűnik főszereplő lenni, mivel többé semmi sem függ elhatározásától. Pándi Pál a következőket írja az V. felvonásról készült elemzésében: „. . . ha egy dráma főalakja, címszereplője (aki igen aktívan vesz részt belépése óta az V. felvonásban) egy viszonylag hosszú drámai szakaszon némaszereplő, akkor ez a megoldás vagy dramaturgiai hiba, vagy tartalmas csend, drámai némaság, amely szervesen hozzátartozik a dramaturgiai építményhez. Jelen esetben az utóbbiról van szó. [. . .] Bánk „oszlopmódra állott“, tehát kimagasodva, egyenesen, mozdulatlanul; mégpedig „földre szegezett szemekkel“, tehát lelkileg meggyötörten, nyomottan; fenntartva erkölcsi igazságának öntudatát, de ehhez itt már belső elborulásának lelkiállapota is társul“ (Pándi Pál: *Az ötödik felvonás*. Kortárs 1975/6. 971. oldal).

Ennek értelmében egy „bőbeszédűbb“ Bánk, aki tettét indokolja különböző érvekhez kapkodva, kevésbé képes a tett utáni kiegészés, a „végre mindennek vége“-lelkiállapot tolmácsolására, összeomlása sem annyira kifejezett.

A királynét egysíkúbbá, „törpébbé“ teszik a betoldások (nemcsak saját szövegeinek bővítése — Melinda pl. a király távollétében „cincogó“ Gerturdisról beszél).

A IV. felvonásban az „Uralkodás! Parancsolás. . .“ kezdetű rész elé a következők kerültek:

„Fölkél a sors és az akar nekem
utat rendelni — hátrálásra?! Nem.
A meráni vér mondatja velem.“

Nem a politikus királyné gondolatai ezek többé, hanem a nagyravágyó meráni asszonyé.

A megalkuvásra hajlamos, bizonytalan Simont a gyakori „De hátha mégis úgy lehetne?“ kérdés jellemzi leginkább. Illyés ezt vagy módosítja (pl. „De hátha mégis rosszra fordul?“), vagy kihagyja.

Számos kisebb betoldást is találunk a szövegben, ezek magyarázó jelleggel kapcsolódnak a dialógusokhoz.

Pl. Biberach: Hisz Isten
én nem vagyok — ha mást szeret
(+ *ő a királyi öccs.*)

Ottó: (+ *Mint értsem viselkedésed?
Egy nap megengedsz vágy-
nom bármit. Aztán
semmit is?*) Egyszer minden utakat
számomra készíted — aztán pedig meg-
gyalázol!

Melinda: Bánk! Bánk! Taposs meg legalább engemet!
Én büntelen vagyok. Ó, ne mondd meg ezt
testvéreimnek: nem (*a*) feleség — (*az*) anya.
(+ *kéri tőled, fiad anyja.*)

Külön kategóriát képez a szövegrészek átcsoportosítása. Az Első szakaszban Gertrudis és Ottó jelenete után lép be Bánk, a felvonásvégi monológ így az Ottó — Biberach-párbeszéd elé kerül. Ennek a megoldásnak két vetülete van.

A királynővel való vitában megalázott Ottó Biberachért kiált, és kisiet. Valóban szüksége van a lovag tanácsára, de talán mégis méltóságán aluli, hogy maga induljon keresésére. Ha Biberach nem hallgatózott, aligha utasíthatja a herceget olyan találoán további teendőiről, ha viszont fültanúja volt az eseményeknek, a közelben kell tartózkodnia, Ottó azonnal rátalál, késlekedésük nem logikus.

A monológ szükségszerűen lelassítja a dráma menetét, események híján csökken a várakozás feszültsége — ennek kiküszöbölése a csere másik vetülete, pozitívumként könyvelhetjük el.

A Második szakasz átcsoportosításai az élénkítést szolgálják; a Harmadik szakaszban a Bánk — Izidóra és Bánk — Tiborc jelenetek cserélnek helyet. Ez a változtatás felpörgeti az eseményeket, de míg Katonánál Izidóra nyelvelése olaj a tűzre, fokozza Bánkban a Melindával folytatott vitából származó indulatokat, Tiborc megjelenése más irányba tereli a bán gondolatait. A másik dolog: „Nem Tiborc ad erőteljes lökést Bánk tettének jogosultságához, hanem Izidóra értesítése. Vagyis a politikai drámából ez a változtatás visszavezeti a hatást a szerelmi-féltékenység drámához” (Molnár Gál Péter).

A Negyedik szakasz elején Gertrudis felolvastatja Pontio di Cruce levelét, ezzel az V. felvonásban ez feleslegessé válik, csupán Solom említi a királynak. Endre így csak közvetve értesül felesége helytelen politikájáról, Katonánál viszont éppen e levél a döntő — meghallgatása után mondja ki a király: „Ő hibás”, az Illyés-változatban szó sem esik Gertrudis bűnöségéről.

Az utolsó felvonás okozza a legtöbb gondot a Bánk bán színszerűségéről értekezőknek. Czímer József igen szigorúan ítélkezik fölötte: „Az ötö-

dik felvonás konvenciója Katonát arra kényszerítette, hogy a végső tett után ne egyenesen Bánk belső világának feltárására keressen situációt az összeomlástól a katarzisig, hiszen — görögösen és nem shakespeare-i-en — meg sem ölte Bánkot, hanem valami álcelekmény elemeivel kénytelen a befejezést nyújtani, például azzal a rejtvényvel, hogy ki ölte meg a királynét, Ottó vagy Petur, míg a végén kiderül, hogy Bánk, amit melleleg a néző amúgyis tudott.“ (i. m. 77. oldal) Vannak ellenvélemények is — Pándi Pál Sőtért idézi: „az V. felvonást . . . csak az olyan rendezői felfogás halványíthatja el, mely nem Katonának, hanem a magyarázók némelyikének felfogását követi.“ (i. m. 205. oldal).

Hogy az V. felvonás nem felcsilloges késleltetése a befejezésnek, leginkább bizonyítja Illyés alaposan összezsugorított, meghúzott, átírt változata, melynek vezérelve, a tömörítés, a pozitívumok mellett sok lényeges mozzanat elhanyagolását eredményezte.

Nem biztosít teret a király jellemének és drámájának teljes és árnyalt bemutatásához, Bánkot pedig megfosztja a „lépcsőzetes“ összeomlástól.

Illyés elhagyja az első jelenetet, konkrétummal indít: Solom leteszi a véres kardot Endre elé a következő szavakkal:

„Engesztelődjél sorsoddal, királyom!

Elérte bosszúálló fegyvered
karom által a gyilkost.“

Beszámol az előzményekről, Peturt vádolja a gyilkossággal, itt esik szó a már említett levélről is. Myska bán fültanúja volt a királyné utolsó szavainak, ennek alapján bizonygatja, hogy a tettet Ottó követte el. Tiborc hozza Bánk fiát (Katonánál Mihál — hisz órá bizta Bánk), elbeszéli Melinda halálát; a király — Simon — Mihál beszélgetés kimarad, Bánk lép színre. Bevallja a gyilkosságot: a kerítőt ölte meg, nem a királynét. Myska ismét bizonygat: Gertrudis ártatlan volt Melinda elcsábíttatásában (nem valószínű, hogy hisznek neki). Ezután Peturról folyik a dialógus (nem említik Petur átkát — Katonánál ez lényeges momentum, megrendíti Bánkot), majd Bánk és Endre vitájában a bán Gertrudisnak az ország ellen elkövetett vétkait sorolja tette indoklására (noha vallomása szerint nem a „királynét“ ölte meg, most mégis őt gyalázza). Endre párbajra hívja Bánkot (itt nem jelentkezik Solom, hogy megívjon a halott királyné becsületéért — ez talán Bánk igazát nyomatékosítja, de nem tűnhet fel annak, aki nem ismeri az eredetit,) az visszautasítja; Myska kegyelmet kér a bánnak (szavai eleve nem lehetnek nagy jelentőségűek eddigi szerepléséből következően). Ekkor értesül Bánk Melinda haláláról (Tiborcnak meg kell ismételnie, amit az udvar már tud); a holttest nincs jelen, elmarad a megrázó fájdalomkitörés. Illyés szövege visszafogottabb, mégis kár Katona gyönyörű soraiért („Szaggassatok/homloktokon sebeteket s vért sírjatok;/letépetett az Istennek remekje“). A király tanácstalan — Izidóra igazságot követel, Myska hajlik előbbi szavára, Bánk fásult, Endre dönt: „A jog kíván elégtételt. Vigyéték.“

Tiborc kérése változtatja meg álláspontját; a bán lelkiállapotát olyan nagy-szerűen kifejező sor — „Engedd meg illendően eltemettetnem“ — kimarad, a király szövegéhez toldott sorok:

„Tegyük le őt oly sírba, mely körül
a gyász csöndet mond a vizzálynak is,
hazánkat oly békére szelídítve
amely minden bajt orvosolni kezd“ — inkább az író zárószavai, mint
Endre lelkéből fakadó konklúzió.

A felvázolt szerkezetből kitűnik: az események gyorsabban követik egymást, a szereplők aktívabbak, de ami a színésznek talán segítség (Bánk kibővített szövege pl.), megmásítja a drámát — a bán cselekvőbb, de veszít méltóságából; Endre „erősebb“ király, de ha nem ismeri el Gertrudis bűnösségét — (egyetlen szón múlik csupán: „ekként“ vagy „méltán“ esett el a királyné) —, nem csak gyöngévé, hanem jelentéktelenné is válik, eltűnik férji-királyi mivoltából eredő dilemmája.

Illyés az egész drámában, a szöveg különböző szintjein végez húzásokat. A jelentés szempontjából nem elengedhetetlenül fontos, kevésbé terhelte részeket töröl.

Pl. Petur: Ó miképp tekintett
le ránk! Csak a merániakra néz.
Bámulja a harisnyát, — a magyar
csak hátul áll. . .

Bánk: Mennyben lakó szentéges atyám! Ide
mindentudásod égi cseppeit!
*Nekem — nekem, hogy e nagy fátyolon
átlássak, és eszemmel a halandók
szívébe nézhessek, mint a tükörbe.*

A nagyobb egységek közül kimarad pl. Simon elbeszélése a hetes ikrekről az első szakaszban, mert nem tartozik szervesen a drámához, a további szöveg egyetlen momentumához sem kötődik.

„A Bánk bán — mint minden szellemi remek — nem olyanformán egyedüli már, mint a Gioconda, mint a képzőművészet remekei. Itt az eredetit semmiféle hozzányúlás nem érintheti, nem másíthatja. Amit én végeztem: ajánlat. Elutasítható és folytatható. Az eredetit nem kibővítheti, csak emelheti. Vele nem sérteni, hanem szolgálni akartam. Ha nem sikerült, magam tépem el“ — mondja Illyés Gyula az átigazítás elé írt bevezetőjében (Új Írás, 1976. április, 3. oldal). Ahelyett, hogy a százkötetnyi Bánk bán-tanulmány mellé egy százegyediket írt volna, a szövegben igyekezett illusztrálni a magyaráznivalót. Többször elhangzott: a dráma színpadi sikere érdekében.

Az új változat azonban nem oldott meg mindent — az Illyés-szöveg alapján készült előadásokat nem ünnepli egyértelműen a kritika. A megváltozás elmaradt — a Bánk bán-kérdés nem oldódott meg. Azt jelentené ez, hogy még várni kell az „igazi“ rendezőre, a „valódi“ színészre? Talán. Kétségtelen, hogy egy friss, az eddigi értelmezések kényszeréből merészen kitörő szövegelemzés, szerepfelfogás sokat segítené. Illyés vállalkozása utat mutat a Bánk bánhoz való viszonyulásban.

Vitathatatlan: Katona József Bánk bánja halhatatlan — a színpadon tetszhalott. Felélesztéséhez talán elegendő lenne megszívlelni Sötér tanácsát: „Szükséges, hogy minden kor a maga számára fedezze fel újból és újból a Bánk bánt, de ez a felfedezés csak akkor lehetséges, ha a mű eredeti és valódi szándékában keresi meg azt, ami egy új kor számára érdekessé, lényegessé válhatik. Ha a valódi értelmet elfedi a vélt, vagy beléolvasott értelmezés, akkor az újbóli felfedezés nem az alkotót támasztja fel, hanem az értelmezőket. Katona eredeti szándékát azért kell rekonstruálnunk, hogy ebben a szándékban keresse meg a mai, vagy a jövőbeni igény mindazt, amivel táplálkozni képes“ (i. m. 185. oldal).

IRODALOM

1. Katona József: Bánk bán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1973.
2. Katona József válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1953.
3. Katona József Bánk bánja. Magyarázta dr. Hevesi Sándor. Athenaeum, Budapest, 1901.
4. Katona József: Bánk bán — Illyés Gyula „átigazításában“. Új Írás, 1976. április
5. Czimer József: A Bánk bán színszerúsége. Új Írás, 1976. ápr.
6. Szakolczay Lajos: A Bánk bán Pécsert. Új Írás, 1976. ápr.
7. Sötér István: Az ember és műve. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971.
8. Pándi Pál: Az ötödik felvonás. Kortárs, 1975/6.
9. -é-á: A Bánk bán-vita. Irodalomtörténet, 1928. 7—8 szám
10. Hevesi Sándor: Bánk bán-problémák. Nyugat, 1930. ápr. 16.
11. Bécsy Tamás: Katona József: Bánk bán — Illyés Gyula átigazításában. Kritika, 1976/6.
12. A klasszikus szövegek megőrzéséről — részlet Gyergyai Albert írásából. Kritika, 1976/6.
13. Bessenyei Ferenc: Bánkról gondolkodom. Színház, 1968/I.
14. Koltai Tamás: A Bánk bán megvívott csatája. Színház, 1970. június
15. Molnár Gál Péter: Ah és oh! Színház, 1970. június
16. Molnár Gál Péter: Haramiák, avagy a divatos magyar színjátszásról. Színház, 1975. július
17. Bécsy Tamás: A Bánk bán instrukcióiról. Színház, 1980. július
18. Barta András: „De hátha mégis úgy lehetne?“ Magyar Nemzet, 1977. március 6.
19. Tóth Dezső: Újra az „átigazított“ Bánk bánról. Népszabadság, 1976. május 9.
20. Molnár Gál Péter: Három Bánk bán. Népszabadság, 1976. dec. 12.
21. Molnár Gál Péter: Az „átigazított“ Bánk bán. Népszabadság
22. Orosz László: A Bánk bán — Illyés Gyula „átigazításában“

ETO: 894.511—4

TANULMÁNY

GYULAI PÁL SZIGLIGETI-KRITIKÁI*Nárály Éva*

MAGYAR TANSZÉK, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.

Szigligeti történeti jelentőségét a magyar dráma fejlődésében elsőként Gyulai fogalmazta meg. Dramaturgiai dolgozatok című munkája tanúsítja, hogy számos kritikáját szentelte Szigligeti drámáinak, és ezekben követhetők leginkább nyomon Gyulai tragikum- és komikumfelfogásának elemei.

A magyar kritikusok közül éppen Gyulai foglalkozott először a népszínművel, az 1840-es évek népiességének drámai műfajával. Kezdetben meglehetősen tartózkodó álláspontot foglalt el vele kapcsolatban, de később, a 60-as években, talán éppen Szigligeti *Lelencé*nek a hatására, ismét foglalkozni kezdett a népszínművel.

Szerinte a népszínmű a politikai demokratizmus és az irodalmi népiesség találkozásakor alakult ki. Így határozza meg a műfajt: „... formában határozatlan drámai stíl, szellemben demokratiai irány, tartalomban magyar élet genreképi vonásokban, tragikomikai oldalról, népzene és népdal kíséretében.” Máshol így fogalmaz: „... modern melodráma tragikomikai alapon, legtöbbször társadalmi iránnyal.” Gyulai a népszínművet közelíteni akarta a saját drámaeszményéhez, amelyben a tiszta tragédia és a tiszta komédia uralkodott.

Kovács Kálmán tanulmányában olvashatjuk: Gyulai nem a költői anyag felől közeledett a műfaji problémákhoz, hanem megfordítva, a műfaji normák talajáról jelölte ki a drámai művészet életanyagát.

A LELENC

Hasonlóképpen, mint az *Egy bújdosó kurucnak*, Gyulai ennek is úttörő szerepet tulajdonított. Az előző dráma után, valószínűleg *A lelenc*ben található minőségi fejlődés hatására, itt még behatóbban és alaposabban boncolgatja a népszínművet.

A kezdetben tartózkodó álláspontot fokozatos érdeklődés váltja fel, Gyulai szemlélete módosul, valószínűleg éppen Szigligeti *Lelencé*nek a hatására, amelyet a megszületendő magyar népdráma első — nem kis reményekre feljogosító — képviselőjének tartott. Gyulai magatartását valószínűleg az a tény változtatta meg, hogy a népszínmű a 40-es évektől a 60-as

évekig (*A lelenc* bemutatásának időpontja 1863. nov. 20.) nem tűnt el, hanem átalakult, módosult és mint hosszabb ideje jelenlevő drámai műfaj őt is foglalkoztatni kezdte.

Ebben a bírálatban törekszik leginkább arra, hogy a maga dráma-elméletében valamilyen módon elhelyezze a népszínművet, összegezze kialakulásának társadalmi, történeti és egyéb körülményeit. Egy megállapítása szerint: „...a polgári demokratizmus és az irodalmi népiesség összetalálkozásából született meg a népszínmű... Politikai életünk demokratizációs mozgalmainak egyik hatásaként tűnt fel a népszínmű színpadunkon.“

Saját bevallása szerint is *A lelenc* bemutatásáig a magyar kritika még annyit sem törődött a népszínművel, hogy a fogalmát meghatározta volna. Ezért ezt a bírálatot bizonyos mértékig hézagpótlónak is szánja. Ezt írja: „A népszínmű se vígjáték, se dráma, se tragédia, de mindebből valami; vegyes nem, mely sok mindent magába olvaszthat, sőt a zenét is segédül veheti. Egy neme a melodramának, ... legtöbbször társadalmi iránnyal.“

Meglátja Szigligeti problémafelvetésének társadalmi jogosultságát, habár — mint írja — a magyar népszínművek a francia népdramákhoz viszonyítva, hasonlíthatatlanul szerényebb társadalmi változásokat követelnek. Szigligeti ennek ellenére „egész virtuozitással“ öntötte formába mindazt, amit a pillanatnyi politikai és irodalmi mozgalmakból felhasználhatónak talált.

*A lelenc*ben a magyar népdráma első reprezentánsát látta. A darab közönségsikerét szinte magától értetődőnek tartja, mert a népszínművek hozták közelebb elsőként a színpadot a magyar élethez és elsőként teremtettek maguknak közönséget. Azt azonban már furcsának találja, hogy a kritika minden megjegyzés nélkül elfogadta a népszínművet, amely szerinte fejlődésének ezen a kezdeti fokán nem állhat meg. Fejlődnie kell, mert „keverék“ és nem „szerves vegyület“; Gyulai éppen *A lelenc* kapcsán vonja le a következtetést, hogy az együtt élő, de szervesen össze nem kapcsolódó elemeket szét kell választani és önállósítani kell őket, mert így külön-külön sokkal több művészi jogosultságuk van. Ez Gyulai dramaturgiájából egyenesen következik: tragikum és komikum, bohózat és érzelmes elemek összeolvasztása szerinte semmi jót nem eredményezhet, igazi művészi hatást ilyesmi nem képes kiváltani. Az egyetlen helyes út, ha kiválik a bohózat és komikai elem, megteremtve a magyar bohózatot és vaudeville-t; az ének és zenerészekből alakuljon ki a magyar operett; az érzelmes tragikai elemekből pedig szülessen meg a népdráma — és így meg is oldódna a magyar népszínmű fejlődésének problémája. *A lelenc*ben már Szigligeti ilyen irányú törekvését üdvözi: „Nincs benne ének, zene, tánc; egészen dráma akar lenni.“, vagyis a polgári dráma kialakulása van folyamatban; és éppen ezt a „tisztább stílus“ felé való törekvést tartja Gyulai a leglényegesebbnek. Figyelemre méltónak ítéli a társadalmi háttér megváltozását is, amelyben a vidéki alsó középosztály nagyobb szerepet kap, mint a burzsoázia.

Csakhogy Gyulai nem tud kibékülni *A lelenc* befejező részével, ezt tartja a mű legnagyobb hibájának, amelyet nem tudnak feledtetni sem a jól rajzolt alakok, sem a pergő drámai jelenetek. A polgári drámák „örvényének“ nevezi ezt a beteges szentimentalizmust a darab végén. Ez a „happy

end“ a valóságtól való teljes elrugaszkodást, a neoromantikának tett engedményt jelenti Gyulai számára: „... idealizmusunk rovására kíván szívünkre hatni, amennyiben felindít megnyugtató nélkül, vagyis egészen más alapon nyugtat meg, mint amelyen felindított.“

Ez a valóságtól való elrugaszkodás a darab végén megint ugyancsak távol áll Gyulaitól, mer az általa követelt „valóság“ a „morál egyetemes uralmát“ jelentette; a hit az erény győzelmében és a bűn bűnhődésében számára egy volt a művészet alakító erejével. Ezért fel is teszi kérdést, hogy vajon a költő azért ír-e drámát, hogy tévedéseink és bűneink bocsánatát hirdesse a viszonyok és embertársaink részéről, vagy azért, hogy kimutassa a megsértett erkölcsi, társadalmi és állami érdekek nemezisést?

Ezután Shakespeare *Coriolanus*-ának befejezésére utalva Shakespeare-nek a tragikum iránti mély érzékét állítja Szigligetié mellé, s így bizonyítja, hogy Szigligeti szarvashibát követett el *A lelenc* végén. Nem hat éppen meggyőzőnek ez a máshol is fellelhető összehasonlítás Shakespeare-rel; Szigligeti drámairodalmunk jelentős egyénisége ugyan, de semmiképp sem állítható párhuzamba Shakespeare-rel.

A befejezés körüli probléma okozója az, hogy Szigligeti kíméli a csábítót, majd érezve ennek visszatetsző voltát, eljárását különböző részvétgerjesztő fogásokkal (a csábító feleségének rokonszenve az ártatlanul gyanúsított lány iránt, a csábító lelkifurdalása) enyhíteni igyekszik, közben arra apellál, hogy a közönség ne kívánja a csábító bukását, békés családi életének feldúlását.

Gyulai azt tartja, hogy az ilyen kibékítés nem is drámai, mert nincsenek belső indítékai, „nincs benne benső kényszerűség“. Ez a romantikus, sőt szentimentális megoldás egyébként sem adódik szervesen a műből, hanem csak „külsőleg van odatapasztva“.

Ám Gyulai sem tud „tippet“ adni arra, hogy milyen legyen a tökéletes befejezés. Szerinte „az az ok, hogy az összeütközéseket úgy hozza össze, hogy bajos megoldani, s úgy oldotta meg, hogy erkölcsi türelmességünkhöz, könyörülő szívünkhöz folyamodott, s mintegy elnyomni, vagy legalábbis kijátszani akarta idealizmusunkat, melyet nem elégíthetett ki. S éppen ezt nevezzük mi beteges szentimentalizmusnak.“

Ez a megoldás nem nyugtat meg, csak elérzékenyít, könyörületre hangol, ami az életben talán lehetséges, de nem drámai emóció, a dráma lényegétől idegen — esztétikai elemei vesznek el ily módon.

Gyulai számára semmi sem volt ellenszenvesebb, mint a tragikus konfliktusok érzelmes vagy éppen érzelgős feloldása, a bonyodalmat teljesen elsőkélyesítő érzékeny befejezés.

A lelenc bírálatának leglényegesebb pontja, hogy Gyulai összegyűjti benne a népszínműre vonatkozó, nagyrészt ma is elfogadható tudnivalókat és egyben irányadó is a műfaj további fejlődésére nézve. *A lelenc*-ben olyan művet lát, amely már útban van a magyar polgári dráma felé.

A FÉNY ÁRNYAI

A fény árnyai a Teleki-alapítvány pályadíját nyerte el 1865-ben és mint Gyulai írja: „Valahányszor jutalmazott színmű kerül színpadra, mind a közönség, mind a journalistika a szokottnál élénkebb figyelmet tanúsít.“

Éppen emiatt érdekes ez a bíráló, Gyulai voltaképpen a „kritikák kritikáját“ írja meg. Vitába száll a Pester Lloyd, a Bécsi Híradó, a Hon, a Fővárosi Lapok és a Pesti Napló kritikusaival, érveket hoz fel mellettük és ellenük.

Szigligetit a közönséggel és a kritikusokkal szemben egyaránt védelmébe veszi. Szigligeti ebben az időben már huszonöt éves drámaírói pályafutásra tekint vissza, rengeteg sikert és kevésbé sikert színdarab van mögötte — egy kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy közönség és kritika már egyaránt unja Szigligetit. A közönség „huszonöt év alatt oly sokszor megtapsolta, ledorongolta e drámaírókat hogy szeretné már egy újabb kegyencen gyakorolni e souverain jogát.“ Ezenkívül „Szigligetitől senki sem vár már fejlődést, jobb műveket az eddigieknél.“ Láthatjuk, hogy Szigligeti egy-egy pályaműve mekkora nehézségekkel volt kénytelen megküzdeni.

A fény árnyai nagy vetélytársra talált a *Heródes* c. pályaműben, az ismeretlen drámaíró már eleve rokonszenvet ébresztett, annak ellenére, hogy műve jóval gyengébb volt, mint Szigligetié.

Gyulainak az a véleménye, hogy *A lelenc* óta egyetlen Szigligeti-mű sem részesült annyi ünneplésben, mint *A fény árnyai*; sokkal jobb mű, mint amilyenek az akadémiai választmány feltünteteti, sőt annyival jobb az előző Szigligeti-dramánál is, hogy „a külső eszközöket inkább igyekszik összhangzatba hozni a belsővel“.

Emlékezzünk vissza, hogy mennyire vitatható volt *A lelenc* szentimentális befejezése, Gyulai szerint „kellemetlenül hat az erkölcsi mélyebb érzületre“. Itt azonban Szigligeti már korántsem engedékeny; szigorúbb, majdnem kérlelhetetlen. Művében nincs hamis szentimentalizmus, messze elkerüli az érzékeny jeleneteket; a tragikai hatásban keresi a morált.

Gyulai örvendetes jelenséggé nyugtázza, hogy Szigligeti technikai virtuozitása — amely az utóbbi időben mintha gyengült volna (lásd a *Nadányit*) — újra a régi. Sőt megkockáztat egy olyan kijelentést is, hogy *A fény árnyai* „technikai tekintetben majd mindent felülmúl, amit valaha írt.“ A technikai virtuozitáson kívül az „érzelem határozottságát“ is erényeként emlegeti. „Erkölcsi érzését hazafisága teszi erélyessé, az ősi vagyoni pusztulását együtt rajzolja meg az erkölcsi élet feldúltságával“, írja a főhősről.

Gyulai szerint az érzelmek intenzitása a technikai virtuozitással párosulva olyan hatást tud elérni, hogy a mű gyöngeségei első pillanatra nem válnak feltűnőkké. Csak mélyebb vizsgálat után fedezhetők fel pl. a jellemrajz hibái.

A műről megjelent bírálatok sok mindent felelnek a drámának, de fő hibáját, Gyulai szerint, egyik sem említi. Itt kezdődik a kritikák kritikája. Gyulai indoklása a következő: „Talán így érthetőbbé teszem saját bírálatomat s némi adalékkal járulhatok dramaturgiai fogalmaink tisztázásához.“

Először a Pester Lloyd bírálatát veszi vizsgálat alá. A legolvasottabb pesti lapként tartották számon ezt az újságot, de Gyulai megkérdőjelezi ezt egy ironikus megjegyzéssel; kérdéses, hogy azért van-e annyi olvasója, mert valóban a legjobb, vagy pedig azért, mert a magyar közönség szívesebben olvas németül, mint magyarul.

A Pester Lloyd kritikusanak nem tetszik, hogy *A fény árnyai* tragédia akar lenni vígjátéki szereplőkkel; csak az ötödik felvonás sejtet valamit a tragédia komorságából, de az egész úgy illik egymáshoz, mint a *Hamlet* utolsó felvonása a *Windsori víg nők* első négy felvonásához. Gyulai meglehetősen éles hangon ítéli el a drámához való ilyen viszonyulást. Szerinte ugyanis a mai élet anyagát feldolgozó drámák kezdő hangja már eleve nem lehet olyan patetikus, mint a történelemből vett témákat feldolgozó drámaké. "Az emberi szenvedély ugyan minden időben ugyanaz, de a múlt félhomályában inkább nagyíthatni a körvonalakat, s a hősök (. . .) viszonyai a szenvedélyek főnséges rajzára hálásabb anyagot szolgáltatnak, mint az egyszerű polgári állás összeütközései." — Megjegyzésként csak ennyit: ha *A fény árnyai* polgári dráma, Gyulai figyelmét miért kerüli el az a tény, hogy a polgári szereplők hiányoznak a drámából (Nyáray és Charlotte alakja egyaránt az arisztokrácia világát idézi).

A jelen életből vett tragédiáknak a fent említettek miatt több nehézséggel kell tehát megküzdeniük, de a nehézségek leküzdésének a módja nem az, amit a Pester Lloyd javasol: a magasabb hangnemben való kezdés nem jelent megoldást.

A Pester Lloyd másik ellenvetése, hogy a főhősök közül egyik sem tudja a néző részvétét felkelteni, vagyis érték nélküli hősökről van szó. Az olyan hős, akivel egy könnyelmű nő is feledtetni tudja hazáját, nem érdemes a részvételre; valódi férfival csak erős és nemes szenvedély feledteti el hazáját. Gyulai erre csak annyit jegyez meg, hogy ilyen elv alapján Shakespeare bele sem fogott volna az *Antoniuss és Cleopatrába*. Nem akarja Shakespeare hőseit a Szigligeti-mű két főszereplőjével összehasonlítani, csak arra figyelmeztet, hogy ilyen elvek kimondásával esetleg töröljük a világirodalom néhány remekét.

Gyulai azt is megpróbálja bebizonyítani, hogy a két főszereplő alakja igenis eleget tesz a drámai követelményeknek, legfeljebb a kellő költői erő hiányzik megrajzolásukból, de ez még nem a felfogás hibája.

A mű meg nem értésével vádolja a Pester Lloydot, amely ugyanis az ősi vagy on elpazarlása után nagyobb nyomort várt: Gyulai szerint ezzel a mű már a kriminalitások körébe került volna, ő viszont éppen azt tartja egyik legnagyobb érdemének, hogy elkerülte ezt.

A Bécsi Híradó nézeteivel szintén szembezáll. Eszerint ugyanis a hős nem önhibájából bukik el, hanem azért, mert gyöngé jellem, aki nem érdemes részvétünkre, aki nem is drámai alak, hiszen „apró előnyök és csekély hibák” nem idézhetnek elő tragikumot. Gyulai éppen ezeken az apró előnyökön és csekély hibákon akad fenn. Ezt szintén olyan elhamarkodottan kimondott cívnek tartja, amellyel még jó néhány drámai hőst ki lehetne iktatni a drámai hősök sorából. Ennek alapján: Lear gyöngé, de becsületes ember, szereti

lányait — apró előny —, szeszélyes és bolond fejével elosztja a vagyonát — csekély hiba —; ilyen felfogás mellett Gyulai szerint minden örült hamisítatlan drámai hős lehet.

A Hon kritikusa dicséri a művet, azt mondja, hogy Szigligeti nem követett el lélektani hibát; Charlotte alakjában pedig, aki hideg számíttással tesz rosszat, mindenki a jelenkorra, az életre ismerhet. Gyulai éppen a lélektani mozzanat miatt száll vitába a Hon kritikussal. A lélektan még nem költészet — állítja —, de lélektan nélkül nincs költészet, legkevésbé drámai. Charlotte alakja a jellemfejlesztés legmeghatározóbb pontjain is sok tekintetben hibás. Gyulai azt sem merné állítani, hogy Charlotte hideg számíttással teszi, amit tesz, de még ez sem zárna ki a lelki küzdelmeket. „Szigligeti sokat elmulasztott, vagy sokra nem volt képes e nő jellemének rajzában“, állapítja meg.

A Fővárosi Lapok a legszigorúbban elítélte *A fény árnyait*; Szigligeti az égvilágon minden feláldozott a hatásvadászatért, az egész mű csupa bizarrság és rémség. Gyulai szembefordul azzal az állítással, hogy Szigligeti átvette az éppen akkor divatozó francia drámák sémáját, és főként ezek hibáit. Ő ugyanis éppen azt tartja a színmű egyik legnagyobb értékének, hogy visszatért a régi francia drámákhoz.

Leginkább a Pesti Napló kritikussal ért egyet, aki ráérez ugyan a mű hibájára, de megmagyarázni már nem tudja. A Pesti Napló többek között azt kívánja a drámaírótól, hogy már az első felvonásokban tárja fel hőseinek egész jellemét, szándékaikkal együtt. Ez azonban teljességgel lehetetlen, különösen akkor, ha feltételezzük a jellemfejlődést, mert „a jellem a dráma emelkedési pontjáig, az esés kezdetéig, még mindig fejlődik, sőt néha nagy átváltozásokon megy át, s így addig nem lehet szó valódi vagy egész jellemről“.

Gyulai rámutat, hogy az ókor és az újkor drámája között éppen az az egyik leglényegesebb különbség, hogy az ókor dramáiban az expozíció után csakhamar jött az emelkedés, a csúcspont, az elhatározó tett volt a fő, mert a görög néző nem szenvedhette az önmagával küzdő hőst, az akarat ingadozását; az újkor drámái viszont nagyobb teret engednek a hős belső küzdelmeinek, a döntő tettet pedig a drámában késleltetik. De hány olyan cselekmény van, ahol a hős nem akar semmit, és csupán az ellene irányuló cselekvés teszi aktívvá. Ilyenkor is jóval későbbre esik a hős jellemfejlesztése.

Szigligeti drámájában Gyulai nem azt tartja hibának, hogy az első felvonásban nincsenek kész jellemek, hanem azt, hogy a későbbiekben sok minden a színpalán mögött alakul és túl kész jellemek lépnek színre. A „szerző homályban hagyta nézőit, mert maga is homályban tapogatózik. Csak a tettet mutatja föl, . . . jellemeit nem fejlesztette, hanem erőltette odáig.“ Ezt tartja a mű talán legnagyobb hibájának. A jellemfejlődés található bemutatásával Szigligeti sokkal természetesebbé tehetné volna a tragédiát. Az elmondottakból következik, hogy a harmadik felvonásban megbénul a mű, habár ezt az organikus hibát a szerző képes sokáig takargatni.

„ . . . Nem halhatatlan mű, mint Szigligeti legjobb művei sem, de a szerző neve halhatatlan lesz drámairodalmunk történetében, mert egy korszak képviselője. . .“, fejezi be kritikáját Gyulai.

A STRIKE ÉS AZ AMERIKAI

A lelcenben írottak után itt fejt ki még egyszer a népszínműről vallott nézeteit, a népszínmű körül keletkezett tévhitek tisztázása céljából.

A népszínműről a 70-es években a kritika még mindig nem döntött egyértelműen. Talán a nevéből adódó félreértés miatt követeltek a népszínműtől etnografikus mozzanatokot; egyesek szerint a költőnek népszokásokat kell ilyen alkalmakkor feldolgoznia, a darab szereplői pedig kizárólag a nép, méghozzá a falusi nép soraiból kerülhetnek ki.

Gyulai ezt a félreértést akarja itt egyszer s mindenkorra tisztázni. „ . . . a név nem sokat magyaráz — írja —, mert ha a népdal, népmese, népballada neveket tekintjük, amelyek analógiájára neveztetett el a népszínmű, egészen más magyarázatot nyerünk. A népdal, népmese, népballada oly költemények, amelyeket a nép maga teremt, s amelyeket ha utánoz a műköltészet, azt szint' oly népi vagyis naív felfogással igyekeznek tenni.“ Ezzel szemben a népszínművet egyrészt nem is a nép teremti — ellenkezőleg, a népnek vagy inkább a nagyközönségnek van írva —, másrészt pedig nemigen lehet íróját népi naívsággal vádolni.

A népmese, népballada nemcsak az alsó osztályok képviselőivel foglalkozik, hősei között szép számmal akadnak királyok, hercegek is. A népiesség tehát nem a tárgyban, hanem a felfogásban van. S a népszínműre nem jellemző az ilyen népies felfogás. Maga a népszínmű nem egy határozott műfaj neve, mint a tragédia vagy komédia, hanem több válfajé. Gyulai a népszínművet amolyan „ősformának“ tartja, amely magában hordja azt a lehetőséget, hogy idővel kiváljék belőle a bohózat, az operett, a vaudeville.

Szigligeti népszínműi formába öntötte mindazt, amit a politikai és irodalmi mozgalmak kínáltak számára. Gyakran esett azonban abba a hibába, hogy „erősb tragikai összeütközéseket használt, mintsem kiegyenlíthetők lettek volna, a tragikai és komikai elemeket ritkán vegyítette a tárgy természete és hangulata szerint. Mindig fölvette a komoly és víg részt, de arra nemigen volt gondja, hogy ezek egymásnak árthatnak is, gátolhatják egymás fejlődését, s minthogy a víg rész inkább sikerült, a legtöbbször háttérbe szorította a komolyt.“ Gyulai tehát nem a tragikus és komikus elemek vegyítését kifogásolja, hanem a módot, ahogyan ez történik.

A népszínmű új életre keltése nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Szigligeti önmagát ismételte, de kevés tartalommal, kisebb lendülettel. Gyulai is kissé ironikusan jegyzi meg két későbbi színművel, *A strike*-kal és *Az amerikai*val kapcsolatban, hogy „ . . . annyiban egészen a régi népszínművekre emlékeztetnek, amennyiben a komikai és tragikai elemet nem jól vegyítik s az énekes részek háttérbe szorítják a cselekvény és jellemrajz drámai fejlődését“. Nyilvánvaló tehát, hogy az újból életre keltett népszínmű zsákutcába futott; nem volt képes túllépni előző hibáin. Újdonság erejével csak a téma-választás hat, a cselekmény fő mozzanatát gyakran a gyári munkások, kézművesek élete képezi. Ilyen témához *A strike* előtt Szigligeti sem nyúlt.

Ennek a merőben új téma-választásnak sajtóvisszhangja is volt. Nem kevesen vallották azt a nézetet, hogy csikósok és szegény legények nélkül nem is létezhet népszínmű. Gyulai leszámol ezzel a „kvázi-romantikus

nézettel“, leszögezve, hogy a népszínmű nem szorítkozhat csak a pusztai vagy falusi élet rajzára, sőt a „fensőbb“ osztályokat sem zárhatja ki, mert éppen ezzel mellőzné a legérdekesebb összefüggéseket, amelyek a különböző osztályok képviselőinek összeütközéséből keletkeznek. A tárgyválasztást sem lehet holmi önkényes szabályokkal korlátozni, mert ezt a műforma természete szabja meg, éppúgy, mint a tragédiában vagy a komédiában.

Mégis, Szigligeti utóbbi két színművében éppen a témaválasztás problematikus. A téma kétségkívül újszerű, de Szigligeti olyan viszonyokat tárgyal, amelyek Magyarországon ekkor még nem kerültek előtérbe.

Ezen túl, *A strike* és az *Amerikai* más téren sem kielégítő. Mindkét dráma meglehetősen vérszegény, vázlatos jellemrajzú, „a cselekvénynek alig van más érdeme, hogy gyors.“ Megismétlődnek a régi hibák is: a mellékszemények sokkal élethűbbek, sokkal inkább kiemelkednek, mint a mű hősei, akik többnyire csak egy eszme szócsövei. „Megvan bennük a régi színművek minden árnyoldala, de a fényoldal csak a szerkezet ügyességében, a technikai készségben nyilvánul, amely ritkán szokta elhagyni Szigligetűt”, írja befejezésül Gyulai.

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

ETO: 06.05

TANULMÁNY

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Bosnyák István

A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATOSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.

1. Megbízatások

1981. október 1-én lejárt az intézeti tisztségviselők kétéves megbízatási ideje. Szakszervezeti alapszervezetünk és jelölő bizottságunk indítványára Közgyűlésünk és a Bölcsészettudományi Kar öngazgatási szervei az Intézet alábbi munkatársait választották meg a főbb *intézeti tisztségekre*:

A Közgyűlés elnöke Reffle Gyöngyi, helyettese Molnár Csikós László mgr.

Az Intézet igazgatója dr. Bosnyák István, helyettese Utasi Csaba.

A Tanszék vezetője dr. Matijevis Lajos, tanszéki titkár Láncz Irén mgr.

Küldötteink a Bölcsészettudományi Kar Oktatási és Tudományügyi Tanácsába: dr. Penavin Olga, dr. Káich Katalin, Jung Károly mgr., Utasi Csaba, Gerold László, Junger Ferenc, Csáky S. Piroška.

Küldötteink a Kari Tanácsba: dr. Matijevis Lajos, dr. Horváth Mátyás és Molnár Csikós László mgr.

A Közgyűlés felújította az *intézeti szakbizottságok* tagságát is.

Oktatásügyi bizottság: dr. Bányai János (elnök), dr. Matijevis Lajos, Láncz Irén mgr., Ágoston Mihály, Papp György és a Tanszék hallgatóinak 1—1 képviselője minden évfolyamról.

Tudományügyi bizottság: dr. Penavin Olga (elnök), dr. Szeli István, dr. Mikes Melánia, dr. Káich Katalin, Jung Károly mgr.

Publikációs bizottság: dr. Szeli István (elnök), dr. Penavin Olga, dr. Mikes Melánia, dr. Bosnyák István, Hornyik Miklós mgr., Pastyik László mgr., Thomka Beáta.

Káderügyi bizottság: dr. Matijevis Lajos (elnök), dr. Szeli István, dr. Horváth Mátyás.

Szabályzatügyi koordináló bizottság: Pastyik László mgr. (elnök), Molnár Csikós László mgr., Pató Imre.

Pénzügyi bizottság: dr. Horváth Mátyás (elnök), dr. Bányai János, Uracs Edit, Pató Imre, Junger Ferenc.

Lakásügyi bizottság: dr. Káich Katalin (elnök), Bagi Ferenc mgr., Cseh Szabó Márta.

Transzfer-bizottság: dr. Vajda József (elnök), Keck Balázs, Junger Ferenc.

A Közgyűlés ezenkívül kinevezte a fegyelmi-, a munkásellenőrző- és a személyi jövedelmelet elszámoló bizottságot is, valamint jóváhagyta az Intézet honvédelmi bizottmányának összetételét.

2. Munkaterv

A szakbizottságok javaslata alapján Közgyűlésünk meghozta a legsürgősebb intézeti teendők tervét.

Az *oktatásban* elsősorban a Tanszék ügyrendi szabályzatának kidolgozása, a jegyzetkészítés és -kiadás, illetve a szemináriumi könyvtár kézikönyvekkel való ellátottságának elemzése, a Tudományos Diákszakkör évi munkatervének elkészítése s a hallgatók küldötteinek bevonása az oktatásügyi bizottság munkájába bizonyult sürgős feladatnak.

A *kutatómunkában* a projektumi tervmunkálatok elemzése, a Kutatórészleg ügyrendi szabályzatának meghozatala s a tudományos értekezletek és kutatói cserenapok tervének elkészítése került a legfontosabb teendők élére.

A *kiadótevékenységben* az intézeti folyóirat és évkönyv szerkesztési elveinek megvitatása, az Intézet húszéves munkáját szintetizáló kiadványok tervezetének elkészítése, a publikációink forgalmazásával kapcsolatos problémák megoldása, az intézeti folyóirat szövetségi jellegű tanácsának kinevezése és a publikációs szabályzat meghozatala bizonyult a legfontosabb teendőnek.

A *pénzügypolitikában* a teljesítmény szerinti javadalmozás érvényesítése s vele kapcsolatosan az intézeti jövedelemszerzésről és a globális jövedelem felosztásáról, a 42 órás munkahétről és a személyi jövedelem elosztásáról szóló öngazgatói egyezmények elkészítése, véglegesítése, ill. módosítása került első helyre.

Végül az *öngazgatás* terén a munkaterv a fenti, az intézeti öngazgatással is kapcsolatos intézkedések mellett az Intézet Alapszabályának és a Közgyűlés ügyrendi szabályzatának módosítását, a még hiányzó szabályzatok elkészítését és az intézeti munkástanács megalakítását szorgalmazza.

3. Kiadótevékenység

A Közgyűlés a jelölő bizottság javaslatára szétválasztotta az intézeti kiadványok fő- és felelős szerkesztőinek tisztjét az igazgatói tisztségtől, s kinevezte állandó kiadványaink és kiadványsorozataink főszerkesztőit. Az újonnan megválasztott főszerkesztők:

Hornyik Miklós mgr. (*Hungarológiai Közlemények*)

Thomka Beáta (*Tanulmányok*)

Dr. Szeli István (intézeti monográfiák és tanulmánykötetek)

Dr. Penavin Olga (Névtani Füzetek)

Dr. Mikes Melánia (Kontrasztív Nyelvészeti Füzetek)

Pastyik László mgr. (bibliográfiai kiadványok)

Az intézeti kiadványok felelős szerkesztője dr. Bosnyák István.

Mivel Intézetünk folyóiratát, a *Hungarológiai Közleményeket* részben a köztársaságok és tartományok tudományügyi érdekközösségeinek szövetségi tanácsa pénzeli, a vonatkozó rendelkezések értelmében folyóiratunknak is *szövetségi jellegű kiadótanácsot* kellett létesítenie. A Tanács tagjai:

Dr. Štefan Barbarič (Ljubljana)

Dr. Bori Imre (Újvidék)

Dr. Bosnyák István (Újvidék)

Lazar Čurčić (Újvidék)

Dr. Mirjana Fulanović-Šošić (Szarajevó)

Paszkal Gilevszki (Szkopje)

Hornyik Miklós (Újvidék)

Dr. Božidar Kovaček (Újvidék)

Ivan Meden (Zágráb)

Dr. Szeli István (Újvidék)

Ivanka Udovički (Belgrád)

A Tanács kültagjainak ezúton is köszönjük, hogy szíveskedtek vállalni e megbízatást.

A publikációs bizottság javaslatára a Közgyűlés kinevezte az intézeti évkönyv és folyóirat *szerkesztő bizottságait*.

A *Hungarológiai Közlemények* szerkesztő bizottsága:

Ágoston Mihály

Dr. Bosnyák István (felelős szerkesztő)

Gerold László

Hornyik Miklós (főszerkesztő)

Dr. Mikes Melánia

Papp György (titkár)

Dr. Szeli István

A *Tanulmányok* szerkesztő bizottsága: Thomka Beáta (főszerkesztő), dr. Penavin Olga és Utasi Csaba.

4. Tudományos együttműködés

A Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia 1981. december 3-án megállapodást kötött az *1985-ig terjedő tudományos együttműködésről*. Az Újvidéken aláírt megállapodás egyebek közt 13 közös kutatási témát is meghatározott, s ezek közül háromban Intézetünk is közvetlenül érdekelt.

A 4. sz. téma nyelvjárástani, beszéd- és gyermeknyelvi vizsgálódást, valamint a környezetnyelvek oktatásával kapcsolatos kutatásokat irányoz elő, 2—2 heti kutatócserével. Az együttműködés megvalósítói a *MTA Nyelvtudományi Intézete* és Intézetünk.

Az 5. sz. téma a XX. századnak, illetve a szocializmus korának irodalomtörténeti kutatásait tartalmazza, s három konkrét résztemát foglal magába: a XX. századi magyar irodalom; délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok és sajtótörténet; Sinkó Ervin életműve. A cserenapok száma 14—14, az együttműködés megvalósítói a *MTA Irodalomtudományi Intézete* és Intézetünk.

A 6. sz. téma a délszláv-magyar folklorisztikai kapcsolatok kutatása, elsősorban a népmese, a népballada és a szokásköltészet műfajában. A cserenapok száma 7—7, az együttműködés megvalósítói a *MTA Néprajzi Kutató Csoportja* és Intézetünk.

A megállapodás aláírása alkalmából a *MTA küldöttsége* (Szentágothai János akadémikus, a MTA elnöke; Bihari Ottó akadémikus, a MTA renesz tagja, dr. Bodon Pál, a MTA Nemzetközi Osztályának helyettes vezetője; Fürst Annamária, a Nemzetközi Osztály főtanácsosa) *ellátogatott Intézetünkbe* is. A küldöttséget a Közgyűlés elnöke, Reffle Gyöngyi köszöntötte, az igazgató pedig tájékoztatta a vendégeket intézményünk oktató-, kutató- és publikációs tevékenységéről, hazai és nemzetközi tudományos együttműködéséről. A küldöttség tagjai ezt követően beszélgetést folytattak az Intézet munkatárjaival, majd pedig megtekintették a Kar központi könyvtárát és a szemináriumi könyvtárunkat. A látogatás befejeztével a vendégek mutatvány-példányt kaptak az Intézet újabb kiadványaiból.

5. Sinkó Ervin Alapítvány

Az Alapítvány Statútuma értelmében s a Tanszék javaslatára a Közgyűlés *felújította a gondnokság tagságát*. Elnöke dr. Szeli István, titkára dr. Bosnyák István, a gondnokság harmadik tagja pedig Thomka Beáta. A megbízatás 4 évre szól.

A Horvát SZK Szerzői-Jogvédő Hivatala leiratban értesítette az Alapítványt, hogy Zágráb város Képviselőtestülete az Alapítvány gondnokságának régebbi kérésére a Sinkó Ervin műveinek közléséből és újraközléséből származó tiszteletdíjak 50 százalékát Alapítványunknak, másik felét pedig a kézirati hagyatékokat gondozó zágrábi intézetnek (Zavod za književnost i teatrologiju JAZU) ítélte oda.

E határozat — amely Zágráb város Hivatalos Lapja 1981/82. számában jelent meg — lehetővé teszi Alapítványunknak, hogy a Sinkó-díj mellett *ismét pályázatot hirdessen* a Sinkó Ervin ösztöndíjra is.

6. Tudományos Diákszakkör

A Tanszék, majd a Közgyűlés is elfogadta a Szakkör vezető tanárának, Thomka Beátának alábbi jelentését:

A Magyar Tanszék hallgatói 1981. november elején megbeszélést tartottak a Tudományos Diákszakkör munkaformáiról. A Diákszakkörben folyó munka célja a hallgatók szakmai érdeklődésének felkeltése, az egyéni affinitásnak megfelelő szakmai tevékenység serkentése és támogatása, valamint a hallgatók közvetlenebb bevonása a kötelező stúdiumokat kiegészítő kutatásokba. A hallgatók a következő tevékenységi formákat fogadták el:

1. A Diákszakkör tagjai a tudományos kutatómunka módszereinek megismerése és az irodalmi-nyelvészeti tárgyismeret bővítése céljából kutatási témát választanak. A dolgozatok az adott kérdéskörrel foglalkozó szakember, tanár, kutató támogatásával, konzultálásával készülnek. A hallgatók egyéni érdeklődésüknek megfelelő témát választhatnak, vagy többek által feldolgozandó közös témát jelölnek ki.

2. Az elkészült dolgozatokat a Diákszakkör tagjai megvitatják, majd — az eddigi gyakorlattal összhangban — konferencián mutatják be. Az első konferencia időpontja a nyári szemeszter vége, vagy a következő tanév téli szemeszterének eleje lehetne.

3. A Tudományos Diákszakkör együttműködik a Szocialista Ifjúsági Szövetség tanszéki alapszervezetének művelődési bizottságával. E bizottság feladata a hallgatók kulturális tevékenységének megszervezése, a Diákszakkör célja pedig a fentiekben vázolt szakmai kreativitás támogatása.

4. A Diákszakkör havi egy alkalommal beszélgetést szervez, melynek témáját előre megállapítják. A beszélgetések az irodalom és kulturális életünk (színház, film, folyóirataink, könyvkiadásunk) időszerű kérdéseit érintenék. Az első vitaest témája a nemrég elhunyt fiatal magyar prózaíró, Hajnóczy Péter munkássága, illetve utolsó regényei.

5. Szorgalmazni kellene továbbá a szegedi JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Tudományos Diákszakkörével való hagyományos és eredményes együttműködés folytatását és esetleges újabb közös tanácskozások megszervezését.

7. Könyv- és folyóirat-ajándék

Dr. Várady József zrenjanini jogász 48 kötetből és 31 folyóirat több mint 100 teljes vagy hiányos évfolyamából álló ajándékot adott Intézetünknek. Az adományt külön állományként szemináriumi könyvtárunkban tesszük hozzáférhetővé.

Ezúton is köszönetet mondunk dr. Várady Józsefnek az értékes ajándékért.